

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

**SAVAŞ, DİN VE ŞEHİTLİK: BİZANS'IN MÜSLÜMAN
DÜŞMANLARI (VII.-X. YÜZYILLAR)**

Mert NALBANT

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2023

SAVAŞ, DİN VE ŞEHİTLİK: BİZANS'IN MÜSLÜMAN DÜŞMANLARI (VII.-X.
YÜZYILLAR)

Mert NALBANT

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2023

KABUL VE ONAY

Mert Nalbant tarafından hazırlanan ‘‘Savaş, Din ve Şehitlik: Bizans’ın Müslüman Düşmanları (VII.-X. Yüzyıllar)’’ başlıklı bu çalışma, 18.09.2023 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Hatice ORUÇ (Başkan)

Dr. Öğr. Üyesi Nagihan DOğAN (Danışman)

Doç. Dr. Resul AY (ye)

Bu tez çalışmasında Sayın Prof. Dr. Murat KEİŐ Ortak Danışman olarak görev almıştır.

Yukarıdaki imzaların adı geçen ğretim üyelerine ait olduğunu onaylım.

Prof.Dr. Uğur ÖMÜRGÖNÜLŐEN

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan “**Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge**” kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

...../...../.....

Mert NALBANT

I “*Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*”

- (1) *Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.*
- (2) *Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internette paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.*
- (3) *Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.*
Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

** Tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu tarafından karar verilir.*

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında zgn olduğunu, **Dr. Öğr. Üyesi Nagihan DOĞAN** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Mert NALBANT

TEŞEKKÜR

Tez sürecinde destek ve yardımını hiç esirgemeyen, sabırla sorularımı yanıtlayan ve zorlandığım anlarda motive eden saygıdeğer danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Nagihan Doğan'a; ayrıca tez jürimde bulunarak engin bilgileri ve eleştirileriyle değerli katkılarda bulunan değerli hocalarım Prof. Dr. Hatice ORUÇ, Prof. Dr. Murat KEÇİŞ ve Doç. Dr. Resul AY'a; literatür hakkında bana yardım eden sayın Prof. Dr. John HALDON, Prof. Dr. Tolga UYAR ve Doç. Dr. Koray DURAK hocalarıma müteőekkirim. Son olarak, yorulduğum anlarda elimden tutup beni kaldıran ve desteklerini esirgemeyen aileme ve dostlarıma teşekkür ederim.

ÖZET

NALBANT, Mert. *Savaş, Din ve Şehitlik: Bizans'ın Müslüman Düşmanları (VII.-X. Yüzyıllar)*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2023.

Elinizdeki tezi hazırlarken asıl amacımız, VII. yüzyılda İslâm'ın ortaya çıkışından X. yüzyılda Bizans İmparatorluğu'nun Müslümanlara yönelik siyasî mücadelesinde ve savaş arenasında dinî söylemlere ne ölçüde müracaat ettiğini ve bu söylemlere imparatorluğun içinde bulunduğu siyasî konjonktürün ve ihtiyaçlarının ne şekilde etki ettiğini tespit etmek ve bu söylemlerin Müslümanlara karşı bir “kutsal savaş” düşüncesini ortaya çıkarıp çıkarmadığını keşfetmektir.

Romalılar ilk dönemlerinden itibaren dinle son derece yakın ilişkiler kurmuşlar, bu durum Bizanslılar tarafından Hristiyanlıkla devam ettirilmiştir. I. Konstantinos'tan itibaren imparatorlar Hristiyanlık aracılığıyla meşruiyetlerini kanıtlamak ve otoritelerini güçlendirmek istemişlerdir. Kilise ise imparatorluğun siyasî gücünü kendi emelleri için kullanmaya çalışmıştır. Böylece iki taraf arasında çıkarılara dayalı bir ilişki kurulmuştur. Bizans'ın Kilise ile kurmuş olduğu bu ortaklık sosyal, siyasî ve kültürel alanlarda değişikliklere yol açmış ve Bizans kimliğinin Romalı ve Hristiyan kavramları altında şekillenmesini sağlamıştır.

İmparatorlukta Müslümanların ve onlara yönelik mücadelenin algılanışı siyasî konjontür, dolayısıyla dönemlere göre değiştirmiştir. VII. yüzyılda Bizanslılar Müslüman saldırılarını dinî bir hareket olarak görmekten çok siyasî bir Arap fetih silsilesi olarak algılamışlardır. VIII. yüzyılda Müslümanların Bizans'tan ele geçirdikleri bölgelerde kalıcı olduklarının anlaşılması ve iki taraf arasındaki iletişimin gelişmesi Bizanslıların Müslümanların bir dinî görüş çerçevesinde fetihler yaptıklarını anlamalarına sebep olmuştur. IX. yüzyılda imparatorluğun iç ve dış politikada yaşamış olduğu değişimlerin Müslüman algısını sertleştirdiği görülmektedir. X. yüzyılda imparatorluğun hilâfetle gerçekleşen mücadelelerinin artması ve onlara yönelik saldırgan bir politika izlemesi artış

gösteren sert dinî söylemin daha da gelişmesine yol açmıştır. Bu durum modern araştırmalarda Bizans'ın Müslümanlara karşı bir kutsal savaş düşüncesine sahip olup olmadığı sorusunu gündeme getirmiştir.

Kutsal savaş düşüncesini akla getiren cihâd ve Haçlı Seferleri örneklerinde olduğu gibi Bizanslılar da siyasî konjunktüre göre dini savaşlarda bir motivasyon aracı olarak kullanmaya çalışmışlardır. Ancak dinin savaş sahasındaki kullanımı, Bizans'ın din-siyaset geleneği ve coğrafi koşulları sebebiyle kendisine özgü bir nitelik kazanmıştır.

Anahtar Sözcükler

Orta Çağ, İslâm Tarihi, İslâm-Bizans İlişkileri, Bizans İmparatorluğu, Azizler, Şehitler.

ABSTRACT

NALBANT, Mert. *War, Religion and Martyrdom: The Muslim Enemies of Byzantium (VIIth-Xth Centuries)*, Master's Thesis, Ankara, 2023.

This thesis examines the role of religious discourse in the Byzantine Empire's political struggle against Muslims from the 7th to the 10th century. The Byzantine Empire had a close relationship with religion, particularly Christianity, with emperors using it to legitimize their rule and the Church leveraging political power for its own interests. This partnership between Byzantium and the Church shaped the empire's social, political, and cultural identity under the Roman and Christian concepts. The perception of Muslims and the struggle against them changed based on the political context. Initially, the Byzantines saw Muslim attacks as political conquests rather than a religious movement. However, as Muslims established a permanent presence and communication between the two sides improved, the Byzantines recognized the religious motivations behind Muslim conquests. In the 9th and 10th centuries, the empire's policies towards Muslims became more aggressive, culminating in a harsh religious discourse. As in the examples of jihad and the Crusades, which bring to mind the idea of holy war, the Byzantines used religion as a motivator in warfare, but with its own unique characteristics influenced by the empire's religious-political tradition and geographical conditions.

Key Words

Middle Ages, Islamic History, Islam and Byzantium Relations, Byzantine Empire, Saints, Martyrs.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	ii
ETİK BEYAN	iii
TEŞEKKÜR.....	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR LİSTESİ	x
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: BİZANS İMPARATORLUĞU'NDA DİN-DEVLET İLİŞKİLERİ	9
1.1. ROMA İMPARATORLUĞU'NDA DİN-DEVLET İLİŞKİSİ	10
1.2. HRİSTİYANLIĞA GEÇİŞ	14
1.3. İMPARATORUN DİNÎ GÜÇ VE KARİZMASI.....	18
1.4. DEVLET-KİLİSE İLİŞKİLERİ	23
2. BÖLÜM: VII.-XI. YÜZYILLAR ARASINDA BİZANS İMPARATORLUĞU'NUN MÜSLÜMANLARA YÖNELİK DİNÎ SÖYLEMLERİ	45
2.1. BİZANS İMPARATORLUĞU-HİLÂFET İLİŞKİLERİ (VII.-X. YÜZYILLAR)	47
2.2. BİZANS'TA İSLÂM VE MÜSLÜMAN ALGISI	53
3. BÖLÜM: BİZANS VE KUTSAL SAVAŞ.....	80
3.1. HAÇLILAR VE KUTSAL SAVAŞ	81
3.2. İSLÂM DÜŞÜNÇESİNDE KUTSAL SAVAŞ.....	90

3.3. BİZANS'TA DİN-SAVAŞ İLİŞKİSİ	93
3.3.1. Bizans'ta "Kutsal Savaş"	93
3.3.2. Dua, Vaaz ve Dinî Semboller	105
3.3.3. Manevî Ödüller	108
SONUÇ.....	114
KAYNAKÇA.....	119
EK 1. MOZAIK VE MİNYATÜRLER	136
EK 2. HARİTALAR.....	140
EK 3. SİKKELER	145
EK 4. ETİK KOMİSYON MUAFİYET FORMU	147
EK 5. ORJİNALLİK RAPORU	149

KISALTMALAR LİSTESİ

Kisaltmalar	Açıklamalar
<i>a.g.e.</i>	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
<i>a.g.t.</i>	Adı geçen tez
b.	Bin/Oğlu
bkz.	Bakınız
c.	Cilt
çev.	Çeviren
ed.	Editör
gd.	Görev dönemi
hd.	Hükümdarlık dönemi
M.Ö.	Milattan önce
M.S.	Milattan sonra
ö.	Ölüm
S.	Sayı
s.	Sayfa

GİRİŞ

Din, içerisinde barındırmış olduğu kurallar bütünü aracılığıyla insanların hayatlarını düzenleyen bir araçtır. Bu sebeple ilk dönemlerden itibaren devlet kurumu da dinin düzenleyici ve meşruiyet kazandırıcı rolünü kendi emelleri için kullanmaktan çekinmemiştir. Devlet siyasî eylemlerini dinin “kutsal” niteliğiyle donatarak meşrulaştırmaya ve rakiplerini “din düşmanı” olarak ötekileştirerek halkın desteğini almaya çalışmıştır. Bu durum dinin hayatın her alanına güçlü şekilde nüfuz ettiği Orta Çağ’da kendisini daha fazla göstermiştir. Dolayısıyla Orta Çağ’ın dinle ittifak yapan iki önemli siyasî yüzü İslâm ve Bizans devletlerinde din üzerinden siyasî eylemlerin meşrulaştırılması ve düşmanların ötekileştirilmesi açık bir şekilde görülebilmektedir.

Bizans İmparatorluğu’nda dinin her türlü alanda -özellikle siyasî arenada- ön plana çıktığı görülmektedir. Bunun sebebi Bizans İmparatorluğu’nun Roma İmparatorluğu’ndan miras almış olduğu dinin toplum üzerindeki ve siyasî hayattaki meşruiyet gücüne dayanmaktadır. I. Konstantinos (hd. 324-337) Hristiyanlığın siyasî ve sosyal hayatta getirmiş olduğu avantajları kullanmak için Kilise ile iş birliği yapmış ve Roma İmparatorluğu’nda kurulan din-devlet ilişkisi gibi bir birliktelik kurmak istemiştir. Bu durum Hristiyanlığın ve imparatorluğun kaynaşmasına, dolayısıyla “Tanrı’nın yeryüzündeki krallığının” Bizans İmparatorluğu olarak görülmesine yol açmıştır. Din ve devletin bu derece kaynaştığı bir imparatorlukta doğal olarak siyasî rakipler ya da düşmanlar “din düşmanı” olarak görülmeye ya da nitelendirilmeye başlamışlardır. Dolayısıyla imparatorluğun Müslümanlara karşı verdiği siyasî mücadelede dinî söylemlere başvurması kaçınılmaz hale gelmiştir. Bununla birlikte Bizans İmparatorluğu’nun Müslümanlara karşı yürüttüğü siyasî-askerî mücadelede başvurduğu dinî söylemin iç ve dıştaki siyasî konjonktüre göre değiştiği görülmektedir. Bu çalışmada amacımız, İslâm’ın doğuşundan X. yüzyılda İslâm dünyasına karşı zaferler arttığı döneme kadar Bizans İmparatorluğu’nun Müslüman güçlerle savaşırken dine ne gibi referanslar verdiğini göstermek, bu referansların Bizans’ta bir kutsal savaş düşüncesinin oluşmasına

yetip yetmediğini tartışmak ve mevcut siyasî konjonktür ve ihtiyaçların bu referanslarda ne gibi değişikliklere yol açtığını göstermektir.

Çalışmamızı tematik ve kronolojik olarak kurgulayarak dört bölümde inşa ettik. Birinci bölümde Bizans İmparatorluğu'nda din-devlet ilişkisi ve Kilise-impatorluk birlikteliği incelenecektir. Bu sebeple öncelikle Roma İmparatorluğu'ndan XI. yüzyıla kadar din-devlet ilişkisinin nasıl tasarlandığı, Bizans İmparatorluğu'nun Hristiyanlığı kabul etmesiyle birlikte Kilise ile devletin dinî ve siyasî konulardaki iş birliği ve otorite kavgaları izah edilecektir. İkinci bölümde, VII. yüzyıldan X. yüzyıla kadar Bizans İmparatorluğu'ndaki Müslüman algısı, bu algıda ve dolayısıyla Müslümanlara yönelik dinî söylemde ne gibi değişiklikler olduğunu anlatılacaktır. Üçüncü bölümde, Bizans İmparatorluğu'nun siyasî eylemlerin en önemli araçlarından biri olan silahlı mücadeleyi dinle nasıl ilişkilendirdiği, cihâd ya da Haçlı Seferi gibi bir kutsal savaş düşüncesi olup olmadığı, eğer varsa Müslümanlara yönelik savaşlarının birer kutsal savaş olarak yorumlanıp yorumlanamayacağı tartışılacaktır. Dolayısıyla öncelikle Orta Çağ'ın iki önemli kutsal savaş yorumu olarak değerlendirilen cihâd ve Haçlı Seferi düşünceleri tanıtılacak, sonrasında bu iki savaş yorumunda görülen manevî ödül, şehitlik, kutsal toprakları ele geçirme gibi dinî hedef ve sonuçların Bizans savaş düşüncesinde bulunup bulunmadığı ve bunların nasıl yorumlandığı gösterilecektir. Bu sayede ikinci bölümde bahsettiğimiz Müslümanlara yönelik algı ve dinî söylemlerdeki değişikliklerin siyasî-askerî rekabette kullanılan dilin dinsel tonunu nasıl etkilediği görülmüş olacaktır.

Bu dönem aralığının seçilmesinin sebebi, *longue durée* tarzı bir tarih inşasıyla Bizanslıların siyasî şartlar ve ihtiyaçlar doğrultusunda Müslümanlara yönelik dinî söylemlerini nasıl şekillendirdiğini gösterebilmektir. VII-X. yüzyıllar arasında hem Müslümanların hem de Bizanslıların üstünlük kurduğu dönemler olmuş, ilaveten Bizans İmparatorluğu'nda ikonoklazm (726-787/814-843) ve Charlamagne'nin yükselişi (IX. yüzyıl) gibi iç ve dış önemli siyasî olaylar yaşanmıştır. İmparatorluk bu olaylar karşısında ve sahip olduğu siyasî-askerî güç uyarınca hem kendi kimlik inşasını hem de rakibi olan Müslümanların kimliğini inşa etmiştir. Dolayısıyla bu dönemlerde Müslümanlara yönelik dinî söylemler daha sonraki yüzyıllarda da kullanılmaya devam etmiştir.

Türkiye’de Bizans İmparatorluğu ile ilgili tarihsel çalışmalar genellikle İslâm öncesi döneme ya da İslâm ülkeleriyle kurulan ilişkilere odaklanmaktadır. Bizanslıların Müslüman algısı üzerine yapılan çalışmalar ise sınırlıdır. Dünyada Bizanslıların savaş düşüncesi ve “kutsal savaş” yorumu üzerinde önemli tartışmalar yapılmış olsa da maalesef ülkemizde bu konu üzerine literatürde neredeyse hiç çalışma bulunmamaktadır. Bu sebeple gerçekleştirmiş olduğumuz çalışma sayesinde literatürde eksik kalan bu noktaya katkıda bulunmayı hedeflemekteyiz.

Bu çalışmanın hazırlanışı sırasında hem Türkçe hem de yabancı literatürdeki eserlerden, ayrıca sanat, dinler tarihi ve arkeoloji alanlarında yapılan çalışmalardan da istifade edilmiştir. Mümkün olduğu ölçüde Bizans yazınına ait birincil kaynaklarından faydalanılmaya çalışılmıştır. Bu sebeple kullanmış olduğumuz Bizans kaynakları hakkında kısaca okuyucuya bilgi vermek faydalı olacaktır.

Bizans İmparatorluğu’nda yazılı metinler genellikle imparatorluğun ideolojisini ve siyasî hedeflerini yansıtmaktadır. Dolayısıyla bu metinler üzerinden Bizans kimliği ve siyasî düşüncesini anlama şansına sahibiz. Biz de bu çalışmada tarihî ve askerî metinlerden, ayrıca *hagiografik*, *apokaliptik* ve *polemik* eserlerden faydalanmaya çalıştık. Bizantinistler, tarihî metinleri kronik ve tarih (*historia*) olmak üzere iki ayrı grup altında incelemektedirler. İki arasında en ayırt edici farklılıklar kroniklerin hilkattan başlaması, basit bir dil kullanması ve kısa bilgiler vermesiyken “tarih”ler genellikle kısa dönem aralığına sahip daha iyi Yunancayla yazılan ayrıntılı metinlerdir.¹ Maalesef incelemiş olduğumuz dönem aralığında tarihî metinlerin sayısı oldukça azdır ve ilerleyen dönemlerde yazılan eserler de bunlar üzerine inşa edilmiştir.²

¹ Leonara Neville, *Bizans Tarihçileri ve Tarih Yazımı Rehberi*, çev. Süha Konuk, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 27-29.

² Neville, *a.g.e.*, s. 21.

Çalışmamızda VIII. yüzyıla ait Theophanes ve Nikephoros Kronikleri ile Sebeos (VII. yüzyıl), Diyakoz Leo (X. yüzyıl) ve Skylitzes'in Tarihi (XI. yüzyıl) gibi tarihî metinleri inceledik. Ancak hepsi hakkında bilgi vermektense eserimizde en çok kullandığımız ve kendisinden sonraki birçok kroniğin temelini oluşturan Theophanes Kroniği hakkında kısaca bilgi vermek istiyoruz. Theophanes'un (ö. 818) eseri VII. ve VIII. yüzyıllar arasındaki dönem hakkında bilgi veren nadide eserlerden birisidir. Theophanes, eserini 810-814 yılları arasında Georgios Synkellos'un (ö. 810) kroniğinin devamı niteliğinde inşa etmiş ve eserinde III. yüzyılda Diocletianus'un (hd. 284-305) tahta çıkışından 813 yılına V. Leo'nun (hd. 813-820) tahta geçtiği döneme kadar gelişen olayları aktarmıştır. Bir din adamı olan Theophanes imparatorluğun ikonoklazm politikasına karşı olduğu için kroniğinde ikonoklast imparatorlara karşı eleştirilerde bulunmuş, hatta bu sebeple sürgüne gönderilmiştir. Eserin bizim için asıl önemli yanı İslâm akınları hakkında ayrıntılı bilgiler vermesi ve Bizanslıların bu dönemdeki Müslümanlara yönelik fikirlerini yansıtmasıdır.³ Yazar, Müslümanlar hakkındaki fikirlerini objektif bir şekilde yansıtmadığı ve tarihlerde kaymalar olduğu için eserin araştırmacılar tarafından dikkatli bir şekilde kullanılması gerekmektedir.

Tarihî metinler dışında askerî metinler de çalışmamızda önemli bir yer tutmuştur. Bizans İmparatorluğu Roma İmparatorluğu'nun varisi ve antik Yunan geleneğinin temsilcisi olduğu için savaşlar ve onların aktarımları son derece önemliydi.⁴ Ayrıca imparatorluğun coğrafi konumu sebebiyle sürekli olarak düşmanlar tarafından tehdit edilmesi savaş taktik ve tekniği üzerine yazılan eserlerin önem kazanmasına yol açmıştır.⁵ Bu eserler genellikle belirli bir kaynağı kendisine örnek alır ve üzerine bazı eklemeler yapılırdı. Ancak bu durum askerî metinlerin tamamen kopya metinler olduğu anlamına gelmemektedir. Bu metinler sayesinde dönemin askerî yenilikleri ve anlayışları tespit edilebilmektedir. Biz de tezimizde IX. yüzyıla ait olduğu düşünülen Anonim *Rhetorica Militaris*, VI. Leo'ya

³ Casim Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri (610-847)*, TTK Yayınları, Ankara 2015, s. 6.

⁴ Bizans askerî metinleri, M.Ö. IV yüzyıl Antik Yunan savaş yazım geleneğine dayanmaktadır: Eric McGeer, "Military Texts", *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, ed. Elizabeth Jeffreys-John Haldon-Robin Cormack, Oxford University Press, New York 2008, s. 907.

⁵ Ele alınan bu eserler konularına göre farklı biçimlerde isimlendirilmekteydi. Taktiksel önerilerin bulunduğu talimatnameler *taktika*; komutanlara yönelik stratejik tavsiyeler *strategika*; yerleşim yerlerine yönelik saldırı ve savunma metotları *poliorketika* ve deniz savaşları üzerine yazılanlar *naumachika* olarak adlandırılırdı: McGeer, a.g.m., s. 907.

(hd. 886-912) atfedilen *Taktika*, II. Nikephoros Phokas (hd. 963-969) dönemine ait *Pracepta Militaria* (X. yüzyıl) ve Nikephoros Ouranos'un *Taktikası* (XI. yüzyıl) gibi askerî metinlere müracaat ettik. Çoğunlukla *Rhetorica Militaris* ve VI. Leo'nun *Taktika*'sını kullandığımız için onlar hakkında kısaca bilgi vermek okuyucu için faydalı olacaktır.

Rhetorica Militaris'in yazım tarihi ve yazarı tam olarak bilinmemesine rağmen genel görüş IX. yüzyılın ikinci yarısında Syrianos Magistros (IX. yüzyıl?) tarafından kaleme alındığıdır.⁶ Buna göre eser *De re Strategica* adlı daha kapsamlı bir çalışmanın ikinci bölümünü oluşturmaktadır. Bu bölümde yazar, komutanların savaş öncesinde ya da sırasında askerlere ne tür konuşmalar yapabileceklerini ve onları nasıl motive edebileceklerini anlatmaktadır. Bizanslılar için askerî retorikler oldukça önem taşımakta hatta komutanların bu konuda becerikli olması istenmekteydi. Bu sebeple askerî retorik konusunda birçok metin kaleme alınmış ve ne tür ifadelerin askerleri motive edeceği üzerinde incelemeler yapılmıştır. *Rhetorica Militaris*'in asıl önemli özelliği düşmanı dinsel olarak ötekileştirerek askerleri motive eden önemli eserlerden biri olmasıdır.⁷ Metin boyunca yazar, düşmanların imparatorluğa dinî sebepler yüzünden saldırdığını savunmaktadır.⁸ Yazarın kullanmış olduğu dinsel ifadeler Niketas Byzantios'un (ö. IX. yüzyıl) reddiye metinlerinde kullanmış olduğu ifadelerle benzerlik taşımaktadır. Yazarın bu tarz bir kullanımla amacının Müslümanların *cihâd* düşüncesine karşılık vermek olduğu düşünülebilir.⁹ *Rhetorica Militaris*'te bir motive unsuru olarak kullanılan dinsel söylemler X. yüzyılın başında yazıldığı düşünülen *Taktika*'yı da etkilemiştir.

Taktika'nın X. yüzyılın başlarına doğru imparator VI. Leo tarafından yazıldığı -ya da hazırlatıldığı- düşünülmektedir. Eser giriş ve sonuç bölümlerinin dışında 20 bölümden

⁶ *Byzantine Military Rhetoric in the Ninth Century: A translation of the Anonymi Byzantini Rhetorica Militaris*, ed. Georgios Theotokis ve Dimitrios Sidiropoulos, Routledge, New York 2021, s. 1.

⁷ John Haldon, *A Critical Commentary on the Taktika of Leo VI*, Dumbarton Oaks, Washington 2014, s. 34.

⁸ John Haldon, "Eastern Roman (Byzantine) Views on Islam and on Jihād, c. 900 ce", *Italy and Early Medieval Europe: Papers for Chris Wickham*, ed. Ross Balzaretti-Julia Barrow-Patricia Skinner, Oxford University Press, New York 2018, s. 478.

⁹ Haldon, "Eastern Roman ...", s. 483.

oluşmaktadır. Diğer Bizans askerî metinleri gibi antikçağ ve kendisinden önce yazılan eserleri temel almıştır. Dolayısıyla yazar, örgütlenme, silahlanma ve diğer askerî konularda tekrarlara düşmektedir. *Taktika*'nın bu yönüyle büyük bir bölümünün orijinalikten uzak olduğu düşünülebilir; ancak yazarın kuşatma, deniz savaşları ve Müslümanlara yönelik eklemiş olduğu bölümler kendisinden sonra yazılacak eserler için örnek oluşturmuştur. Yazar, eserini inşa ederken özellikle Romalı ve Hristiyan kimliğini ön plana çıkararak Tanrı tarafından seçilen imparatora her koşulda sadakat gösterilmesi gerektiğini vurgulamaya ve Müslümanlarla Bizanslıların inançlarının savaş düşüncelerini nasıl etkilediğini anlatmaya çalışmıştır. Bizim için eserin asıl önemli yanı sonradan eklenildiği düşünülen 18. bölümde Müslümanlar hakkında verilen bilgiler ve düşüncelerdir. Bu bölümde Müslümanların kim olduğu ve onlara karşı nasıl bir mücadele izlenmesi gerektiği anlatılmakta, Hristiyanlığı ön plana çıkaran askerî yorumlarda bulunmaktadır. İmparatorun bu yorumları aslında Bizans'ın Müslümanlara yönelik değişmeye başlayan algısının ve *cihâd* düşüncesine verdiği tepkinin önemli bir göstergesidir. VI. Leo bu yorumlarında Niketas Byzantios'un ve *Rhetorica Militaris*'in Müslümanlara yönelik söylemlerinden faydalanmıştır.¹⁰

Tarihî ve askeri metinler daha çok imparatorlukta üst mevkilerde bulunan kişiler tarafından hazırlanan ya da o zümreye hitap etmesi amaçlanan eserlerdir. Ancak İslâm'ın ortaya çıkmasıyla birlikte Bizanslıların siyasî ve dinî üstünlüğünü korumak, halkın din değiştirmesini engellemek ve yaşanan kayıpları açıklamak için daha çok halka yönelik eserler vermeleri gerekmiştir. Bunlardan bazıları *hagiografi*, *reddiye*, *apologia* ve *apokaliptik* eserlerdir.

Hagiografi, övülen ve eylemleri takdir kazanan münzevi kadın ya da erkeklerin hayatını konu alan metinlerdir. Bu insanlar tecrübe ettikleri olaylar ve çileler sonucunda Tanrı tarafından kutsanmış ve ilahi dünya ile manevi dünya arasındaki aracılık yapan kişiler olarak görülmüştür. Onlara Tanrı tarafından bazı mucizevi özellikler bahşedildiğine inanılmıştır. Şehitlik ve azizlik unvanı özellikle Hristiyanlığın ilk dönemlerinde Roma

¹⁰ Haldon, *A Critical ...*, s. 22-24.

İmparatorluğu'nun baskılarına karşı dinini değiştirmeyen kişilere verilmekteydi; ancak imparatorluğun Hristiyanlığı benimsemesiyle bu düşünce farklı şekillere evrilmeye başladı. Bizans dünyasında özellikle çileci azizler ön plana çıkmaktadır.¹¹ Bu azizler genellikle “yanlış” inançtan doğru inanca, yani Hristiyanlığa yönelmekte ve halktan uzak yaşayarak inançlarını korumaya çalışmaktaydılar. Bizanslı Hristiyanlar çektikleri acılara rağmen direnen bu münzevilere büyük saygı göstermekteydiler.¹²

Hagiografik eserler IV. yüzyılda ölen Athanasios'un (ö. 373) yaşam öyküsü örnek alınarak başkentin düşüncelerine uygun bir şekilde heretikliğe ve Yahudilere karşı yazılmaktaydı. V. ve VI. yüzyıllardan itibaren *hagiografik* eserler artış göstermeye başlamış, Herakleios döneminden (hd. 610-641) itibaren sayıları oldukça artmıştı. İslâm tehdidinin artmasıyla birlikte Müslümanlara yönelik *hagiografi* yazımı da gelişmeye başlamıştır.¹³ VII. yüzyıldan itibaren *hagiografi*'nin en önemli özelliği Müslüman hakimiyetindeki Hristiyanların Müslümanlığa geçmesini engellemektir; bu yüzden eserlerin çoğunda her türlü zorluğa rağmen dinlerinden vazgeçmeyen aziz ya da azizeler anlatılmaktaydı.¹⁴ Böylece Müslümanların “kana susamış vahşi insanlar” ve “inanç düşmanı” olduklarına dair bir imaj yaratılmaya çalışılmaktaydı. Dolayısıyla “öteki” Müslüman algısının oluşmasında *hagiografi* oldukça önemli bir araç oldu.

Hagiografik eserler dışında Bizanslı din adamları özellikle Müslüman hakimiyetindeki Hristiyanların din değiştirmesini engellemek için *apokaliptik* metinler yazmaya başlamışlardır. Bu eserlerde kıyamet ve dünyanın yok oluşu üzerine odaklanılmaktadır. Geç Antikçağ'dan (300-600) itibaren Bizans literatüründe yerini alan *Apokaliptik*

¹¹ Alice-Mary Talbot, "Bizans Anadolu'sunda Azizler ve Azizlik", *Bizans Dönemi'nde Anadolu*, ed. Engin Akyürek ve Koray Durak, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2021, s. 148; Lennart Rydén, "New Forms of Hagiography: Heroes and Saints", *The 17th International Byzantine Congress Major Papers*, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 1986, s. 539; Averil Cameron, *Bizanslılar*, çev. Özkan Akpınar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 133.

¹² Murat Tural, *Ortaçağ Doğu Hristiyanlığında Manastır Hayatı*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 165.

¹³ Stephanos Efthymiadis, "Bizans Anadolu'sunda Hagiografi (4.-14. Yüzyıllar)", *Bizans Dönemi'nde Anadolu*, ed. Engin Akyürek ve Koray Durak, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2021, s. 222-223.

¹⁴ Robert G. Hoyland, *Seeing Islam As Others Saw It: A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam*, The Darwin Press, Princeton 1997, s. 347. “Gazze'nin 60 Şehidi” (*the Sixty Martyrs of Gaza*) ve “Amorion'un 42 Şehidi” (*42 Martyrs of Amorium*) gibi Müslümanları konu alan şehit hikayeleri bulunmaktadır.

metinler dönemin kaygılarını ifade etmesi bakımından önemli bir kaynak türüdür. Birazdan bahsedeceğimiz *apologia* ve *reddiye* metinlerinde İslâm'ı anlama ve onu eleştirme amacı ön plandayken *apokaliptik* metinlerde böyle bir amaç bulunmamaktadır.¹⁵ *Apokaliptik* metinler VII. yüzyıldan itibaren devam eden Müslümanların saldırıları ve bölgede kalıcı olduklarının anlaşılması üzerine artış göstermiş ve 717 Konstantinopolis Kuşatması ile doruğa ulaşmıştır.¹⁶ Bu metinlerin asıl amacı Hristiyanları Müslüman saldırılarına karşı sakinleştirmek ve Hristiyanlığın bölgede yeniden üstünlük kuracağına dair düşüncenin geliştirilmesidir.¹⁷ VII. yüzyılda yazılan önemli eserlerden biri *Pseudo-Methodius'un Kıyameti*'dir. Bu metne göre Araplar, yok oluşu getiren barbar zorbalardır ve Tanrı'nın cezalandırma aracıdır.¹⁸

Hristiyanlığın İslâm'a karşı savunulmasında *reddiyeler* ve *apologia* da oldukça önemli rol oynamıştır. İslâm'a çeşitli eleştiriler getiren ve Müslümanların Hristiyanlığa yönelik suçlamalarını çürütmeye çalışan¹⁹ bu eserler özellikle VIII. yüzyıldan itibaren artış göstermiş ve daha çok Konstantinopolis taraflı Melkitler tarafından yazılmıştır.²⁰ Buradan yola çıkarak Bizanslıların İslâm'ın bir rakip bir din olarak görmelerini VIII. yüzyıla dayandırabiliriz. III. Leo (hd. 717-741) ile Halife Ömer b. Abdülazîz (hd. 717-720) arasındaki mektuplaşma bu türden ilk *reddiye* örneğidir; ancak metnin gerçekliği şüpheli olduğu için Şamlı Yuhanon (ö. 749) İslâm'a karşı *reddiye* yazan ilk Hristiyan olarak ifade edilmektedir.²¹ Bunun dışında IX. yüzyılda Niketas Byzantios tarafından Kur'ân'a yönelik bir *reddiye* yazılmış ve burada Kur'ân ayetleri eleştirilmiştir.

¹⁵ Al-Amin Abdel-Hameed Abou-Seada, *Byzantium and Islam (9.th-10.th Centuries) A Historical Evaluation of the Role of Religion in Byzantine-Muslim Relations*, Doktora Tezi, Centre for Byzantine & Ottoman and Modern Greek Studies School of Historical Studies the University of Birmingham, İngiltere 2000, s. 237.

¹⁶ Isias Malevitis, *The Formation of Byzantine views on Muslim during the 'Dark Century' (ca. 650-ca. 750)*, Doktora Tezi, SOAS University of London, 2015, s. 142-143.

¹⁷ Zafer Duygu, *İslâm ve Hristiyanlık: Hristiyanlara Göre İki Dinin Karşılaşması ve İlk Etkileşimler*, Timaş Yayınları, İstanbul 2021, s. 261.

¹⁸ Duygu, *a.g.e.*, s. 202.

¹⁹ Dimitri Gutas-Anthony Kaldellis-Brian Long, "Arap Dünyasıyla Entelektüel Alışverişler", *Bizans Entelektüel Geleneği: Seçme Makaleler*, ed. Anthony Kaldellis-Niketas Siniossoglou, çev. Ercan Ertürk, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2021, s. 83. Müslümanların yazdıkları bu tarz metinler de bulunmaktaydı ve Hristiyanların eserlerine oldukça benzemektedir: Abou-Seada, *a.g.t.*, s. 316.

²⁰ Zafer Duygu, *Hristiyanlık ve İmparatorluk: Geç Antikçağ'da Kilise-Devlet İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları*, Divan Kitap, İstanbul 2017, s. 461.

²¹ John Meyendorff, "Bizans'ın İslam Anlayışı", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, çev. Fuat Aydın, 6 (2002), s. 37; Avcı, *a.g.e.*, s. 120.

1. BÖLÜM: BİZANS İMPARATORLUĞU'NDA DİN-DEVLET İLİŞKİLERİ

Tarih boyunca din, siyasî aktörlerin eylemlerini ve otoriteleri meşrulaştıran politik bir müttefik olarak görülürken, dini temsil eden kurumlar ise siyasallaşmadan nasibini almış ve zamanla birer siyasî aktör haline gelmişlerdir. Roma İmparatorluğu da dinin yaratmış olduğu bu meşruiyet alanını sonuna kadar kullanmaktan çekinmemiştir. Birçok Roma imparatoru dini kullanarak otoritesini sağlamlaştırmaya, siyasî eylemlerini meşrulaştırmaya ve ülke içerisindeki insanları din şemsiyesi altında bir arada tutmaya çalışmıştır. Dinin bu şekilde siyasî bir araç olarak kullanımı Roma İmparatorluğu'nun Hristiyan Orta Çağ temsilcisi olan Bizans İmparatorluğu'na da sirayet etmiştir.²² I. Konstantinos'un (hd. 324-337) önderliğinde siyasî yapıyla birleşen Hristiyanlık, imparatorluğun politik doktrinini, bütün siyasî kurumlarını ve sosyal hayatını etkilemiş, böylece Bizans İmparatorluğu, Antik Roma ve Hristiyanlık geleneği üzerine yeniden inşa edilmiştir. Bizans imparatorları birer Roma imparatoru olmanın yanı sıra Hristiyanlığın koruyucusu ve Tanrı'nın "yeryüzündeki krallığının" temsilcisi haline gelmişlerdir. Bizans'ta imparatorluğun ve dinin kaynaşmasıyla Hristiyanlığın dinî temsilcisi olan kilise siyasallaşmaya başlamış, bu durum zaman içerisinde kilisenin güç kazanıp politik bir müttefikten çok imparatorluk eliyle güçlenen rakip bir hizip haline gelmesine neden olmuştur. Böylece iki kurum arasında bir çekişme baş göstermiş ve bu çekişme imparatorluğun iç ve dış siyasetine çeşitli şekillerde yansımıştır. Bu bölümde Roma İmparatorluğu'nda din-siyaset ilişkisinin nasıl geliştiği, bu ilişkinin Bizans İmparatorluğu'na nasıl aktarıldığı, Hristiyanlığın Roma İmparatorluğu üzerinde ne tür değişimlere yol açtığı ve kilise-siyaset çatışmaları incelenerek dinin Bizans İmparatorluğu siyasetindeki yeri ve tesiri tartışılacaktır.

²² Bizanslılar 1453'te ülkeleri yıkılana kadar kendilerini Roma İmparatorluğu vatandaşı olarak görmüşler ve ülkelerini *Ῥωμανία (Rhōmania)*, kendilerini ise *Ῥωμαῖος* olarak ifade etmişlerdir. "Bizans" terimi XVI. yüzyılda Latince konuşan İtalya merkezli pagan Roma İmparatorluğu ile Yunanca konuşan Konstantinopolis temelli Hristiyan Roma İmparatorluğu'nu birbirinden ayırmak için ortaya çıkarılmış bir terimdir: Engin Akyürek ve Koray Durak, "Bizans Kültürünün Çekirdeği Anadolu", *Bizans Dönemi'nde Anadolu*, ed. Engin Akyürek ve Koray Durak, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2021, s. X (Önsöz).

1.1. ROMA İMPARATORLUĞU'NDA DİN-DEVLET İLİŞKİSİ

Antik Roma İmparatorluğu'nda din, başlangıçtan itibaren yaşamın her alanına nüfuz etmiştir. Günlerinin büyük bir kısmını ibadet etmekle geçiren Romalılara göre her türlü insanî eylem ve kader Tanrıların hükmü altındaydı.²³ Bu durum her eylem için bir Tanrının ortaya çıkmasına sebep olmuştu. Romalılar ayrıca fethettikleri ya da kültürel etkileşimde buldukları toplulukların Tanrılarını da kendi *panteon*larına katarak en büyük tanrı *Iupiter* liderliğinde ilahi bir hiyerarşi sistemi ortaya çıkardılar.²⁴ Her tanrıya ait bir rahip takımı ve ibadet şekli bulunmaktaydı. Roma İmparatorluğu'nda dinî uygulamalar *pontifex* adı verilen rahipler tarafından yürütülmekteydi. Onların görevi örf ve adetleri korumak, bayramları düzenlemek ve dinî dokümanları korumaktı.²⁵

Roma İmparatorluğu bir şehir devleti olarak kurulduğu ilk andan itibaren yayılcı ve savaşçı bir tavır sergilemiştir. Bu yüzden imparatorlar güçlerini savaşlarda elde ettikleri başarılarından almaktaydılar.²⁶ Bu durum din ile birleşerek imparatorluğun savaş anlayışını da etkiledi. Romalılara göre orduları Tanrıların koruması altındaydı²⁷ ve savaş ilanını tam olarak rahip olmasa da dinî birer memur olan *fetialler* tarafından yapılmaktaydı.²⁸ Elde

²³ Halil Demircioğlu, *Roma Tarihi I: Cumhuriyet*, TTK Yayınları, Ankara 2015, s. 63. İmparatorluğun erken dönemlerinde ortaya çıkan bu tanrılar *anthropomorphe* özelliklerinden yoksundular, tanrıların bu tarz insanî özellikleri kazanması için Etrüskler ve Hellenler ile etkileşiminin beklenmesi gerekmekteydi: Demircioğlu, *a.g.e.*, s. 64.

²⁴ Duygu, *Hristiyanlık ...*, s. 47. *Panteon*, imparatorluğun benimsemiş olduğu tüm tanrılara verilen isimdir. Romalıların benimsemiş olduğu bu tanrısal hiyerarşinin en üst basamağında tanrı *Iupiter* bulunmaktadır. *Iupiter*, mutluluk ve başarı tanrısıdır, bu yüzden birçok devlet görevlisi ya da senato göreve başlamadan önce ona kurbanlar sunmuşlardır: Ayrıntılı bilgi için bkz. Pervin Sevgi, *Augustus Dönemi Din ve Din Propagandası*, dan. Ömer Çapar, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006.

²⁵ Demircioğlu, *a.g.e.*, s. 66; Mehmet Çelik, *Siyasal Sistem Açısından Bizans İmparatorluğu'nda Din-Devlet İlişkileri I: Kuruluşundan X. Yüzyıla Kadar*, Akademi Kitabevi, İzmir 1999, s. 2.

²⁶ Ceren Ünal, *Bizans Sikkelerinde Kutsal Kişi Tasvirleri*, TTK Yayınları, Ankara 2020, s. 157.

²⁷ Duygu, *Hristiyanlık ...*, s. 50.

²⁸ Demircioğlu, *a.g.e.*, s. 67.

edilen zaferler aslında Roma tanrılarının zaferleri olduğu için onurlarına adaklar sunulmakta ve seremoniler düzenlenmekteydi.²⁹

Antik Roma dünyasında dinin insanlar üzerindeki etkisi siyasî figürler tarafından fark edilmişti. Roma İmparatorluğu kurulduğu andan itibaren halkın dine olan hassasiyetini kullanarak bünyesindeki insanları din şemsiyesi altında bir arada tutmaya ve onlara ulaşmaya çalışmıştır. Bu durum dinin devletin bir işi olduğu yönündeki fikirleri güçlendirmiş ve krallar dinin kamu siyasetini ilgilendiren bir mesele olduğunu düşünerek din üzerinde yetki sahibi olmaya çalışmışlardır.³⁰ Böylece daha baştan siyasî erk ile dinî erk arasında sıkı ilişkiler gelişmiş ve siyasî erk konjonktüre göre dini yönlendirebilmiştir. Remus ve Romulus'un Roma'yı nasıl kurduklarını anlatan mit, dinsel bir çerçevede yorumlanmış ve burada yönetici erkin din üzerindeki yetkisini nereden aldığı açıklanmak istenmiştir.³¹ Mite göre savaş tanrısı Mars'ın çocukları olan Remus ve Romulus şehirlerini kurmak için tanrılara danışmışlar ve şehri kurma görevi Romulus'a verilmiştir. Dolayısıyla bu anlatıda Romulus Roma'nın ilk kralı olma görevini tanrılardan almış olmaktadır.³² Romulus'tan sonra tahta çıkan birçok kral da onun izinden giderek tanrılar için yeni tapınaklar inşa ettirmişlerdir.³³ Bu durum, Roma kralının sivil otoriteye ek olarak dinî otoriteye de sahip olmasına neden olmuştur. Kral, *pontifex maximus* (en üst *pontifex*) unvanını elde ederek *pontifex*lerin lideri konumuna gelmiş ve ruhban hiyerarşisinin en üst mertebesine ulaşmıştır. Roma kralı bu unvanla dinî kararlar alan, dinî toplantılara öncülük eden ve bayramları yöneten dinî bir figür haline gelmiştir.³⁴

Roma hükümdarlarının elde etmiş oldukları bu dinî kimlik, İmparator Augustus (hd. M.Ö. 27-M.S. 14) döneminde zirveye ulaşmıştır. Augustus, Iulius Caesar'ın (ö. M.Ö. 44) suikastta kurban gitmesi sonucunda başlayan iç savaş (M.Ö. 44-31) sırasında dini

²⁹ Duygu, *Hristiyanlık ...*, s. 50; Çelik, *a.g.e.*, s. 2.

³⁰ Cameron, *a.g.e.*, s. 136; Duygu, *Hristiyanlık ...*, s. 307.

³¹ Duygu, *Hristiyanlık ...*, s. 48.

³² Duygu, *Hristiyanlık ...*, s. 49.

³³ Duygu, *Hristiyanlık ...*, s. 49.

³⁴ Duygu, *Hristiyanlık ...*, s. 52; Demircioğlu, *a.g.e.*, s. 66; Bernard Flusin, "İmparatorluk Kilisesinin Yapısı", *Bizans Dünyası Doğu Roma İmparatorluğu 330-641*, ed. Cécile Morrisson, çev. Aslı Bilge, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2014, s. 156; Çelik, *a.g.e.*, s. 2.

siyasette daha etkin bir şekilde kullanabileceğini fark etmiştir. Bu doğrultuda önce mücadele ettiği rakiplerini din düşmanı haline getirmiş, onların Roma dinini ihlal ettiklerini savunmuştur.³⁵ Dine Roma’da bir birlik ve istikrar unsuru olarak da başvurulmuştur. Nitekim Iulius Caesar’ın ölümü sonrasında imparatorluğun sınırları içerisinde yaşayan çok sayıda farklı grup ve din bulunmaktaydı; bu durum imparatorluğun güçlü bir birleştirici unsurdan mahrum olması sebebiyle devleti zayıflatmıştı.³⁶ Augustus hem imparatorluk içerisinde yaşayan grupları bir araya getirecek hem de imparator olmasını sağlayacak bir kimliğe ihtiyaç duydu ve “*imperator kùltü*”nü ortaya çıkararak iki isteğini de yerine getirme imkânı buldu. Bunun için öncelikle Iulius Caesar, tanrı ilan edilmiş ve Roma dini yeniden organize edilmiştir.³⁷ Augustus siyasî otoritesi ve meşruiyetini din aracılığıyla güçlendirmek adına M. Ö. 40’tan itibaren *divi filius* (tanrının oğlu) unvanını, M. Ö. 48’den itibaren ise *pontifex*, *augur*, *quindecemviri sacris fuciundis* ve *septemviri epulonum* gibi Roma rahipliği unvanlarını kullanmış, bunları daha sonra *pontifex maximus* unvanı adı altında birleştirerek kendisini tüm tanrıların lideri “en büyük ilah” ilan etmiştir.³⁸

M. S. III. yüzyıla gelindiğinde Roma İmparatorluğu istikrarsız yönetimler, isyanlar, iç savaşlar, ekonomik krizler ve dış saldırılar sebebiyle sarsılmış durumdaydı. İmparatorluğu bu zor durumdan Romalı bir asker olan Diocletianus (hd. 284-305) çıkardı. Diocletianus bu hedefini imparatorluk siyasetini din vasıtasıyla yeniden yorumlayarak gerçekleştirdi. Nitekim o kendisinden önce hüküm sürmüş olan ve “tanrıların verdiği güçle” otokratik bir hükümdarlık sergileyen Aurelianus’tan (hd. 270-275) etkilenmişti.³⁹

³⁵ Duygu, *Hristiyanlık ...*, s. 57.

³⁶ Çelik, *a.g.e.*, s. 4.

³⁷ Duygu, *Hristiyanlık ...*, s. 55.

³⁸ Duygu, *Hristiyanlık ...*, s. 57-58, 67; Çelik, *a.g.e.*, s. 5.

³⁹ Aurelianus’un otokratik bir yönetim kurma çabası bastırılan paralarda “Tanrı” ve “Efendi” ifadelerinin birlikte yer almasıyla kendisini göstermiştir: Alexander A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Tevabil Alkaç, Alfa Yayınları, İstanbul 2016, s. 78; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, TTK Yayınları, Ankara 2015, s. 53.

Diocletianus kurduğu *tetrarşi* sistemini⁴⁰ *Iupiter-Hercules* teolojisi ile güçlendirdi.⁴¹ Böylece *Iupiter* ve *Hercules* gibi tanrıların ilahi isteği ve imparatorun tanrıların aracı olması sayesinde imparatorluğa barış yeniden getirilmiş, imparatorluğun siyasî hedefi olan dünya hakimiyeti ilahi meşruiyet kazanmıştı.⁴² İmparatorların ilahi güçlerin aracısı oldukları inancı ve Augustus'tan gelen imparator kültürünün yanında doğu kültürüyle tanışma da, imparatorun ve ona bağlı kurumların bu dönemde daha da kutsiyet kazanmasına sebebiyet verdi. İmparatorun sarayı, sözleri, seremonileri ve emirleri ilahileşmiş ve imparatorun kendisi de bir nevi imparator-tanrı olarak betimlenir hale gelmişti.⁴³

Diocletianus gerçekleştirmiş olduğu reformlarla imparatorluğun yeniden istikrara kavuşmasını sağlamış ve 305 yılında hedefini gerçekleştirmiş olarak tahttan çekilmiştir. Diocletianus döneminden itibaren dinin siyasetteki etkin rolü özellikle *tetrarşi* üyelerinin birbirleriyle olan mücadelelerinde ön plana çıkmıştır. Rakipler dini, hanedana meşruiyet kazandırmak, askerlerin desteği almak ve propaganda aracı olarak kullanmışlardır.⁴⁴ İç

⁴⁰ *Tetrarşi* (Dörtlü) sistemine göre imparatorluk doğu ve batı olmak üzere iki ayrı *augustus* tarafından yönetilecek ve bu *augustus*ların altında doğuda ve batıda birer tane olmak üzere iki *caesar* görev alacaktı. Bu *caesar*lar ilerleyen dönemlerde *augustus*ların yerine geçecek ve yeni *caesar*lar atayacaklardı. Bu sayede imparatorluğun idaresi kolaylaşacak, ortak bir yönetim sistemi kurulacak ve imparatorluğu yıpratıcı veliahtsızlık sorununa bir çözüm sunulacaktı. Buna göre ilk iki *augustus* Diocletianus (doğu) ve Maximianus (batı) olurken; *caesar*larsa Konstantius Chlorus (batı) ve Galerius (doğu) olmuştur: Stephen Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi (MS 284-641)*, çev. Turhan Kaçar, TTK Yayınları, Ankara 2020, s. 95; Timothy E. Gregory, *Bizans Tarihi*, çev. Esra Ermert, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019, s. 52.

⁴¹ Buna göre *Iupiter* evrenin hâkimi, Diocletianus (ya da imparatorlar) ise onun oğluydu: Fatih Eroğlan, *I. Konstantin'in Hıristiyan Teolojisine Etkileri*, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Çorum 2019, s. 31. *Tetrarşi* sisteminin tüm liderleri kendilerini tanrısal figürlerle bağlayarak güçlerini arttırmaya çalıştılar. Diocletianus ve Galerius kendilerini *Iupiter*'e, Maximianus ve Konstantius Chlorus ise *Hercules*'e bağlamıştı.

⁴² Mitchell, *a.g.e.*, s. 95; Gregory, *a.g.e.*, s. 53. Din ve siyasetin bu birleşimi *tetrarşinin* onuncu yılının kutlanması için dikilen Konstantinos Anıtı'nda görülmektedir. Burada en büyük sütunda *Iupiter* heykeli bulunmaktayken diğer sütunlarda *caesar*leri ve *augustus*ları betimleyen imgeler bulunmaktadır. Bu şekilde tanrılar ve onların temsilcisi durumundaki siyasî figürler yan yana gösterilmektedir: Mitchell, *a.g.e.*, s. 86.

⁴³ Gregory, *a.g.e.*, s. 53; Vasiliev, *a.g.e.*, s. 79.

⁴⁴ Mitchell, *a.g.e.*, s. 92. Roma imparatorları geleneksel olarak kendilerine koruyucu bir tanrı seçerlerdi. Batı Augustus'u olan I. Konstantinos, Sol Invictus'u seçmişti. Bu rastgele bir seçim değildi. Sol Invictus, askerler tarafından sevilen ve I. Konstantinos'un yönettiği bölgenin önemli tanrılarından biriydi. I. Konstantinos belli ki bu yolla ordudaki ve hükmettiği bölgedeki otoritesini güçlendirmek istiyordu. Bir süre sonra Hıristiyanlığı kabulü de aynı amaca matuftu: Duygu, *Hıristiyanlık ...*, s. 205; Gregory, *a.g.e.*, s. 66.

çekişmeler, dışardan gelen saldırılar ve sosyal alanda başlayan ayrışım sonucunda imparatorluk çok geçmeden tekrar istikrarsız bir hale bürünmüştür.⁴⁵

1.2. HRİSTİYANLIĞA GEÇİŞ

Roma İmparatorluğu'nun Hristiyanlara karşı bakış açısı zaman içerisinde değişim göstermiştir. Hristiyanlığın henüz doğduğu I. yüzyılda, imparatorluk bu yeni inancı Yahudiliğin devamı olarak görmüş ve tepki vermemiştir. Lakin II. yüzyılda Hristiyanlığın yayılmaya başlaması ve Hristiyanların, Romalıların bu dine katılmazlarsa acı çekeceklerine dair olumsuz propagandaları insanları galeyana getirmeye başlamıştır. Bu noktada imparatorluk, Hristiyanlığa karşı fikrini değiştirmiştir. İmparator Trajan döneminde (hd. 98-117) bazı kilise babaları tutuklanmaya başlamış, ordudaki Hristiyan askerler sürgün edilmiş ve bazı Hristiyanlar öldürülmüştür.⁴⁶ İmparator Trajan döneminden itibaren Hristiyanlara uygulanan bu politika Diocletianus dönemine kadar ara ara devam etmiştir.

Diocletianus döneminin bir bölümünde Hristiyanlara karşı bazı müsamaha gösterilse de imparator 303 yılından itibaren Hristiyanlara karşı sert bir politika izlemeye başlamıştır. Ancak I. Konstantinos ile birlikte imparatorluğun Hristiyanlık politikasında radikal bir değişiklik gerçekleşmiştir. Bu değişimin tam olarak ne zaman başladığına dair net bir tarih vermek oldukça zordur ancak genellikle I. Konstantinos'un mücadele ettiği Maxentius'u (hd. 306-312) Milvius Köprüsü Savaşı'nda mağlup ettiği 312 yılına işaret edilir. Bu savaşla birlikte Hristiyanlığın imparatorluğun düşmanı değil, müttefiki olarak tanınmaya başlandığı görülür. Söylenene göre I. Konstantinos bu savaşta gökyüzünde "zafer burada" (*in hoc signo vinces*) yazan haç şeklinde bir ışık görmüş ve birliklerinin bu haç sembolünü kalkanlarına çizmesini istemiştir.⁴⁷ İmparator elde ettiği zaferden sonra

⁴⁵ Çelik, *a.g.e.*, s. 16; Duygu, *İslâm ...*, s. 61; Duygu, *Hristiyanlık ...*, s. 190.

⁴⁶ Çelik, *a.g.e.*, s. 9.

⁴⁷ Abou-Seada, *a.g.t.*, s. 128.

Hristiyanlığı siyasî yaşamda daha fazla kullanmaya başlamış ve kiliseyi kendisine politik bir müttefik olarak görmüştür. 313 yılında ilan edilen I. Konstantinos ve Licinius (hd. 308-324) tarafından ilan edilen Milano (Mediolanum) Fermanı'yla birlikte Hristiyanlık resmî olarak tanınarak imparatorluğun koruması altına girmişlerdir.⁴⁸ 324 yılındaysa imparatorluğun I. Konstantinos'un tek hükümranlılığı altında birleşmesiyle birlikte Hristiyanlıktan etkilenen siyaset düzeni imparatorluğun her alanına yayılmıştır.

Bu noktada I. Konstantinos'un Hristiyanlığı neden bir politik müttefik olarak gördüğünü tartışmak gerekir. İmparatorun Hristiyanlığı seçmesinin birkaç nedeni bulunmaktadır. Ancak bunlardan bahsetmeden önce 305-324 yılları arasındaki siyasî arka plandan kısaca bahsetmek faydalı olacaktır.

305 yılında Diocletianus ve diğer *augustus* olan Maximianus (hd. 286-305) görevlerinden ayrıldıktan sonra yerlerine Galerius (hd. 305-311) ve Konstantius Chlorus (hd. 305-306); *caesar*lığa ise Maximinus Daia (hd. 305-308) ve Valerius Severus (hd. 305-306) gelmişlerdir. Ancak Maximianus ve Konstantius Chlorus'un oğulları I. Konstantinos ve Maxentius bu duruma itiraz etmişler ve imparatorlukta 308 yılına kadar sürecek olan bir kargaşa dönemi vuku bulmuştur. 308 yılındaysa Diocletianus'un liderliğinde devlet düzeni yeniden belirlenmiş ve I. Konstantinos *caesar* olarak görev alırken Maxentius saf dışı bırakılmıştır. Bu sebeple imparatorlukta asayiş tam olarak sağlanamamıştır. Bu durum Maxentius'un kendisini *Augustus* ilan etmesi ve babası Maximianus'un bir kez daha imparatorluk isteğinde bulunmasıyla zirveye ulaşmıştır. Bunun üzerine I. Konstantinos, Maximianus'u intihara zorlayarak onu saf dışı bırakmıştır. 311 yılında bir diğer *Augustus* olan Galerius'un 311 yılında ölümüyle imparatorlukta Licinius ve I. Konstantinos'un resmî *Augustus* olduğu ve kendisini *Augustus* ilan eden Maxentius'un olduğu üçlü bir *Augustus* durumu ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine 312 yılında I. Konstantinos, Maxentius üzerine yürüyerek Milvius Köprüsü Savaşı'nda onu mağlup etmiş, böylece I. Konstantinos ve Licinius'un *augustus* olduğu ikili bir yönetim şekli

⁴⁸ Bu noktada Gallienus ve Galerius tarafından Hristiyanların daha önceden imparatorluk tarafından tanındığı hatırlatılmalıdır: Duygu, *Hristiyanlık ...*, s. 176.

ortaya çıkmıştır. Fakat I. Konstantinos iktidarı tek başına ele geçirmek için hamlelerde bulunmaya başlamış ve 324 yılında tek başına *augustus* olarak imparatorluğu yönetmeye başlamıştır.⁴⁹

I. Konstantinos'un Hristiyanlığı neden tercih ettiğini üç madde üzerinden inceleyebiliriz. Birincisi, I. Konstantinos imparatorluğun kalbini doğu tarafına yerleştirmenin siyasî ve ekonomik olarak getirisi olacağını düşünmekteydi. Devletin doğu tarafında Hristiyan taraftarları çoğunlukta idi, bu yüzden onlarla iş birliği yapılması gerekmekteydi. İkincisi, kilisenin üç yüzyıldır süren varlığı sebebiyle kurumsal yapısı oturmuş ve Roma dünyasında bir kiliseler ağı oluşmuştu.⁵⁰ İmparator, kilisenin bu kurumsallığını kullanarak piskoposlar aracılığıyla otoritesini imparatorluğun en uçlarına kadar taşıyabileceğini düşündü.⁵¹ Üçüncüsü ise Hristiyanlığın insanlar arasında dayanışmayı arttırması ve toplumda değer görmeyen insanlara kimlik kazandırmasıydı. Hristiyanlık, temsilcisi olan kilise aracılığıyla muhtaçlara, ezilenlere ve toplum içerisinde hor görülönlere yardım ediyor ve onların "Hristiyan" adı altında yeni bir kimlik bulmalarına yardımcı oluyordu.⁵² İmparatorluk Hristiyanlığın bu ortak dayanışma düşüncesiyle muhtelif grupların kaynaşmasını sağlayabilir ve onu etkisini kaybetmeye başlayan Roma kimliğinin yerine koyabilirdi; başka deyişle "biz" düşüncesi Hristiyanlık kimliğiyle yeniden oluşturulabilirdi.⁵³ Kısacası I. Konstantinos, imparatorların Augustus'tan itibaren otoritelerini ve eylemlerini meşrulaştıran pagan dini gelecek vadeden Hristiyanlıkla değiştirmiştir.⁵⁴ Bunlara ek olarak, kilise Roma İmparatorluğu tarafından

⁴⁹ Mitchell, *a.g.e.*, s. 89-99.

⁵⁰ Judith Herrin, *Bizans: Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s. 69; Duygu, *Hristiyanlık...*, s. 190; Flusin, *a.g.m.*, s. 130; Duygu, *İslâm ...*, s. 60.

⁵¹ John Haldon, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204*, UCL Press, London 1999, s. 15.

⁵² Duygu, *Hristiyanlık ...*, s. 190; Duygu, *İslâm ...*, s. 59; Flusin, *a.g.m.*, s. 69.

⁵³ Duygu, *Hristiyanlık ...*, s. 191; Vasiliev, *a.g.e.*, s. 65; G. L. Seidler, *Doğu'da Siyasal Düşünce: Doğu Dünyasının Ortaya Çıkışı*, çev. Mete Tunçay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2020, s. 132; John Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, çev. Ali Özdamar, Alfa Yayınları, İstanbul 2017, s. 238.

⁵⁴ Siren Çelik, "İmparatorluk Makamı ve Yazar-İmparatorların Benlik Temsili", *Bizans Dönemi'nde Anadolu*, ed. Engin Akyürek ve Koray Durak, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2021, s. 72.

birçok kez kovuşturmayaya maruz kalsa da imparatorluğa ılımlı yaklaşmakta, isyan ve başkaldırlara olumlu bakmamaktaydı.⁵⁵ Aziz Paulos (ö. 64-67) şöyle demişti:

*Herkes, baştaki yönetime bağlı olsun. Çünkü Tanrı'dan olmayan yönetim yoktur. Var olanlar Tanrı tarafından kurulmuştur. Bu nedenle yönetime karşı direnen, Tanrı buyruğuna karşı gelmiş olur. ... Çünkü yönetim, senin iyiliğin için Tanrı'ya hizmet etmektedir.*⁵⁶

Kilise öyle görünüyor ki elde edeceği siyasî koruma aracılığıyla etki alanını genişletme ve bir dünya dini haline gelme şansı yakalayacağını umdu. Ancak bu avantajlara rağmen ilerleyen yıllarda kendini gösterecek olan tartışmaların da temelleri atılmaktaydı.

İmparatorluğun Hristiyanlığa geçmesi halk üzerinde değişikliklere yol açmış ve kentler Hristiyanlık ile şekil değiştirmişti. Bizans halkı -hepsi olmasa da- son derece dindardı ve dini sosyal hayatın her alanına yansıtıyorlardı. Evliyaları ziyarete gidiyor, kilise sorunlarıyla alakadar oluyor, tılsımlara başvuruyor, hastalıklardan kurtulmak için dualar ediyor ve ayinler düzenliyorlardı.⁵⁷ Bizanslılar için tatil günleri dinî bayramlardı; sözleşmelerde dinî ifadeler kullanılır, yarışlar ilahilerle başlardı.⁵⁸ Onlar için dinî meseleler siyasetten hiç de daha az önemli değildi. Bu yüzden Bizanslılar Barker'ın deyimiyle *zoon ekklesiastikon*, yani kilisesel hayvanlardı.⁵⁹ I. Theodosius (hd. 379-395) döneminde halk, Baba ve Oğul tartışmasını her yerde konuşuyor ve tartışıyordu. Bu dönemi piskopos Nyssalı Gregory (ö. 395) şöyle anlatmıştı:

⁵⁵ Duygu, *İslâm ...*, s. 62; Bernard Flusin, "Dini Hayat: Dünyada Hristiyanlar-Manastır Hayatı", *Bizans Dünyası Doğu Roma İmparatorluğu 330-641*, ed. Cécile Morrisson, çev. Aslı Bilge, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2014, s. 237.

⁵⁶ Romalılar, 13: 1-7.

⁵⁷ Véronique François, "İyileşmek ve İblislerden Korunmak: Konstantinopolis'ten İstanbul'a Toprak Kaplar", *Bizans: Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*, ed. Annie Pralong, çev. Buket Kitapçı Bayrı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016, s. 247.

⁵⁸ Timothy Ware, *Ortodoks Kilisesi Doğu Hristiyanlığına Giriş*, çev. Mehmet Katar ve Arif Gören, Eski Yeni Yayınları, Ankara 2019, s. 49.

⁵⁹ Ernest Barker, *Bizans Toplumsal ve Siyasal Düşünüşü*, çev. Mete Tunçay, İmge kitabevi, Ankara 1995, 51.

Bütün şehir; meydanlar, pazar yerleri, kavşaklar, sokak araları teolojik tartışmalarla doludur; eskiciler, sarraflar, yiyecek satıcıları hepsi tartışmakla meşguldür. Birinden sadaka istesen, sana tevlit edilmiş ve tevlit edilmemiş olanla ilgili felsefe yapar; bir somunun fiyatını sorsan, cevap olarak sana Baba (Tanrı)'nın daha büyük ve Oğul (İsa)'nın daha madun olduğu söylenir. "Banyom hazır mı?" diye sorsan görevli sana Oğul'un hiçbir şeyden yaratılmadığını söyler.⁶⁰

1.3. İMPARATORUN DİNİ GÜÇ VE KARİZMASI

Roma İmparatorluğu'nun Hristiyanlığı kabul etmesi aynı zamanda Hristiyanlığın Romalılar tarafından düzenlenmesi anlamına geliyordu.⁶¹ Nitekim I. Konstantinos, dinî otoritesini pekiştirmek ve kilise üzerinde hakimiyet kurabilmek için onu bir nevi devlet kilisesi haline getirdi.⁶² Sonraki süreçte de artık Doğu Roma'nın hâkimi olan imparatorlar aynı amaca matuf olarak kendilerini Tanrı tarafından seçilmiş imanın bekçisi ve koruyucusu olarak görmüşler,⁶³ elde ettikleri bu tanrısal erk sayesinde -İsa, havariler ve

⁶⁰ Ware, *a.g.e.*, s. 49. Halkın dinî sorunlara karşı ilgisi o kadar fazlaydı ki II. Konstans, 648 yılında çıkardığı *Typus* (İnanç Tarzı) adlı buyrukla halkın İsa'nın sahip olduğu irade üzerine konuşmasını ve tartışmasını yasaklamıştı: Vasiliev, *a.g.e.*, s. 261. Halkın dinî meselelere ilgisi bunları tartışmakla sınırlı kalmamış, bazen bu meseleler isyanlara, hatta imparatorların tahttan indirilmesine sebep olmuştu. Mesela Konstantinopolis patriği Khrysostomos imparator tarafından görevinden alınıp sürgüne gönderildiğinde halk ayaklanmış, bu ayaklanma esnasında birçok insan ölmüştü. Görevine iade edilen Khrysostomos bir süre sonra ikinci kez sürgüne gönderildiğinde ise halk Konstantinopolis'i bütünüyle yakmak istemişti: Duygu, *Hristiyanlık ...*, s. 321.

⁶¹ Duygu, *İslâm ...*, s. 74.

⁶² Seidler, *a.g.e.*, s. 129.

⁶³ Barker, *a.g.e.*, s. 17; Georg Ostrogorsky, "Bizans İmparatoru ve Hiyerarşik Dünya Düzeni", *Cogito*, Yapı Kredi Kültür Yayınları, 17 (Kış 1999), İstanbul 2018, s. 56; Gregory, *a.g.e.*, s. 123; Malevitis, *a.g.t.*, s. 168; Çelik, *a.g.m.*, s. 74. İmparatorun Tanrı tarafından yönetme erkine sahip olduğu düşüncesi I. Konstantinos'un emriyle yapılan altın madalyonda simgelenmiştir. Bu madalyonda Tanrı, imparatora taç giydirirken gösterilmiştir: Ostrogorsky, *a.g.m.*, s. 52. I. Iustinianus Tanrı tarafından seçildiğine ve melekler tarafından gözetildiğine inanmaktaydı: Seidler, *a.g.e.*, s. 128. I. Basileios oğluna hitaben şöyle demişti: "*Erkini Tanrı'dan aldın [...] tacını da benim ellerim aracılığıyla Tanrı'dan alacaksın.*": Seidler, *a.g.e.*, s. 128. VII. Konstantinos Porphyrogenetos *De Administrando Imperio* adlı eserinde şöyle demektedir: "*Ve Kadir olan seni kalkanyla kaplar ve Yaraticın seni anlayış ile destekler; adımlarını O yönlendirir ve seni kesin bir dayanağa yerleştirir. Tahtın O'nun önünde güneş gibi olur ve O'nun gözleri sana doğru bakar ve sana hiçbir zarar dokunmaz, çünkü seni O seçmiştir ve seni ananın rahminden çıkarmıştır ve tüm adamlar üzerine kusursuz biri olarak Kendi yönetimini vermiştir ve bir tepedeki sığınak gibi ve yüksek konumdaki altın bir heykel gibi yerleştirmiş ve uluslar sana armağanlarını getirebilsin diye seni dağ üzerindeki bir şehir gibi O yükseltmiştir.*": Konstantin Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, çev. İlhan Aslan, Post Yaymevi, İstanbul 2020, s. 28.

azizlerden sonra- Tanrı'nın yeryüzündeki ölümlü sesi haline gelmişlerdir.⁶⁴ Tanrı tarafından görevlendirilen Hristiyan imparatorun idaresi ise dünyadaki tek meşru imparatorluk statüsüne ulaşmıştır.⁶⁵ Bu düşünceye göre Tanrı nasıl tüm evrene hükmediyorsa yeryüzündeki krallığının hâkimi olan Bizans imparatoru da benzer biçimde Tanrı'nın hükümdara emanet ettiği halkı (*douloi*)⁶⁶ hikmetle yönetmeli,⁶⁷ kilisenin birliğini korumalı ve Hristiyan *oikoumenesini* (dinî birlik) sağlamalıydı. Tanrı'yı temsil ettiği için insan sever (*philantrôpos*) ve İsa'ya sadık (*pistos en Christô*) olmalıydı.⁶⁸ Buna karşılık halk, Tanrı'dan korktukları gibi imparatorlardan da korkmalı ve her durumda ona itaat etmeliydi; itaatsizlik sadece ihanet değil aynı zamanda küfürdü.⁶⁹

İmparatora atfedilen bu dinî otoritenin pek çok alanda somut bir şekilde vurgulanmaya çalışıldığı görülmektedir. Örneğin Bizanslılar için yeryüzündeki Bizans sarayı Tanrı'nın gökyüzündeki sarayının bir yansımasıydı.⁷⁰ İmparator, Hz. Süleyman'a ait olduğu

⁶⁴ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 28. Vegecius'a göre (IV. yüzyıl) askerler imparatoru "yeniden doğan ve var olan Tanrı" olarak görürlerdi. Ancak imparatorun ölümlü olduğu düşüncesi Bizanslıların her zaman akıllarındaydı; bu yüzden imparatora içerisinde toprak olan bir ipek kese (*akakia*) verilirdi: Jean-Claude Cheynet, "İmparator ve Saray", *Bizans Dünyası Bizans İmparatorluğu (641-1204)*, ed. Jean-Claude Cheynet, çev. Aslı Bilge, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2018, s. 84; Constantin Zuckerman, "Ordu", *Bizans Dünyası Doğu Roma İmparatorluğu 330-641*, ed. Cécile Morrisson, çev. Aslı Bilge, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2014, s. 195.

⁶⁵ Ostrogorsky, *a.g.m.*, s. 56; Nadia Maria el-Cheikh, *Arapların Gözüyle Bizans*, çev. Mehmet Morali, Alfa Yayınları, İstanbul 2012, s. 29; John Julius Norwich, *Bizans: Erken Dönem (MS 323-802)*, çev. Hamide Koyukan, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2013, s. 308; Meyendorff, *a.g.m.*, s. 45.

⁶⁶ Jean-Claude Cheynet, "Bizans Mühürleri: Bir Toplumun Görüntüleri", *Bizans: Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*, ed. Annie Pralong, çev. Buket Kitapçı Bayrı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016, s. 319. *Barlaam ile Josaphat Hikayesi*'nde halkın Tanrı tarafından imparatora emanet edildiği düşüncesi Yeni Ahit'ten alınan bir pasajla ifade edilmişti: "Hey kardeşim, seni uyarıyorum. Havari Pavlos'un dediği gibi, kendini ve Rabbin kendi kanıyla satın aldığı insanları doyurman için Kutsal Ruhun seni kral ettiği sürüyü gözetesin. Benden önce de Tanrı'yı bildiğin ve temiz bir vicdanla ona hizmet ettiğin gibi, şimdi O'nu hoşnut etmek için daha da büyük bir çaba göster. Çünkü, sen Tanrı'dan gelecek ne kadar büyük bir erke lâyük sayılırsan, o ölçüde de ... karşılık vermeye mecbursun.": Barker, *a.g.e.*, s. 96.

⁶⁷ Muhtemelen VI. yüzyıla ait anonim *De Scientica Politica*'da şöyle denmekteydi: "Siyasal bir toplumun, mutlaka, saygınlık ve erk bakımından Tanrınıninkine benzeyen bir yönetimi olmalıdır; ... yalnızca hükümdarlık böyle bir yönetimdir ve hükümdar-[insan için] mümkün olabileceği ölçüde- göksel Hükümdar'a benzer ve onunkine benzeyen bir ad taşır. ... yine de kişiliği tanrısal benzerliği andırmaktadır; bu benzerliği iki kez taşıması yönünden de, insanlar arasında eşsizdir- bir kere insanların arasında bir insan olarak, bir kere de öteki insanların üstüne yükseltilmiş bir hükümdar olarak ...": Barker, *a.g.e.*, s. 81-82.

⁶⁸ Cyril Mango, *Bizans: Yeni Roma İmparatorluğu*, çev. Gül Çağalı Güven, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2020, s. 238.

⁶⁹ John Julius Norwich, *Bizans: Yükseliş Dönemi (MS 803-1081)*, çev. Selen Hırçın Riegel, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2013, s. 18.

⁷⁰ Henry Maguire, "Göksel Saray", *Bizans Saray Kültürü (829-1204)*, ed. Henry Maguire, çev. Müfit Günay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017, s. 415; Herrin, *a.g.e.*, s. 65.

düşünülen bir tahtta oturur ve huzuruna çıkanlar *proskynese* ile onu selamlardı.⁷¹ VII. Konstantinos Porphyrogennetos (hd. 913-959), on iki havari örneğini izleyerek Noel yemeğine on iki kişi çağırmış ve on iki yoksulun ayaklarını yıkamış, böylece İsa Mesih'i taklit etmeye çalışmıştı.⁷² Bu örnekte de görüldüğü üzere ritüel ve seremoniler, Hristiyanlık düşüncesi ve *litürji*⁷³ ile yoğrulmuştu.⁷⁴ Bu ritüel ve seremoniler esnasında imparatorlar sahip oldukları dinî nesnelere halka gösterirlerdi.⁷⁵ Bu nesnelere Tanrı tarafından gönderildiği ve melekler tarafından getirildiği ileri sürülmüş,⁷⁶ böylece imparatorun dindarlığı ve Tanrı'nın yardımı vurgulanmak istenmişti. İmparatora atfedilen dinî otorite ve kutsiyeti sanat ve mimarî öğelerde de takip etmek mümkündür. Örneğin imparator tasvirlerine önemli dinî şahsiyetlerin tasvirlerinde görülen "hale" eklenmeye başlanmıştır. Konstantinopolis'te bulunan Konstantinos Sütunu, imparatorun dinî-siyasî kimliğini simgeleyen en iyi örneklerden birini oluşturur. Burada imparator, sol elinde Hristiyanlığın evrenselliğini ifade etmesi için Gerçek Haç'ın bir parçasının bulunduğu bir küre tutarken sağ elinde ise dünyevî görevlerini ifade eden hükümdarlık esasını taşımaktaydı. Bir diğer örnek ise I. Konstantinos'un annesi Helena'nın (ö. 330) Gerçek Haç'ı bulduğunda haçtan bir parçayı ve iki çiviyi oğluna göndermesi, onun da çivileri miğferine ya da tacına takmış olmasıdır.⁷⁷ Bunların dışında imparatorluğun gücünü ve imparatorun otoritesini ifade eden sikkelerde de Hristiyanlığın bir meşruiyet aracı olarak yardımcı rolü kendisini göstermiştir. İmparatorlar sikkelerde İsa figürünü kullanarak otoritelerinin Tanrı'dan geldiğini vurgulamaya çalışmışlardır.⁷⁸

⁷¹ Cheynet, "İmparator ...", s. 91.

⁷² Ostrogorsky, a.g.m., s. 55-56. İmparatorluğun ilk zamanlarında imparatorlar havariilere eş tutulurken X. yüzyılda bu durum değişmiş ve İsa benzeri bir figüre evrilmişlerdir: Ioli Kalavrezou, "İmparatorluğun Yardım Elleri: Bizans Sarayında İmparatorluk Törenleri ve Rölük Kültü", *Bizans Saray Kültürü (829-1204)*, ed. Henry Maguire, çev. Müfit Günay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017, s. 137.

⁷³ Hristiyanlıkta ayinlere ilişkin kural ve metotlar.

⁷⁴ Haldon, *A Critical ...*, s. 113; Marie-France Auzépy, "Konstantinopolis'in Siyasal ve Dinsel Yaşamında Ayasofya'nın Yeri", *Bizans: Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*, ed. Annie Pralong, çev. Buket Kitapçı Bayrı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016, s. 107. Ayrıca bkz. George P. Majeska, "Kilisesindeki İmparator: Ayasofya Kilisesi'nde İmparatorluk Ritüeli", *Bizans Saray Kültürü (829-1204)*, ed. Henry Maguire, çev. Müfit Günay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017. VII. Konstantinos litürji ile harmanlanan bu seremoniler hakkında şöyle demiştir: "Bu tür vasıtalarla imparatorluğun gücünü ahenk ve düzen içerisinde muhafaza ederken Yarattığı Tanrı'nın bu evrendeki ahenkli düzenini tasvir ediyoruz.": Ware, a.g.e., s. 55.

⁷⁵ Michael Featherstone, "Bizans'ta Saray ve Geçit Töreni", *Bizans Dönemi'nde Anadolu*, ed. Engin Akyürek ve Koray Durak, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2021, s. 63.

⁷⁶ Ostrogorsky, a.g.m., s. 54.

⁷⁷ Kalavrezou, a.g.m., s. 98; Norwich, *Erken Dönem ...*, s. 59.

⁷⁸ Ünal, a.g.e., s. 2. II. Iustinianus dönemine (hd. 685-695/705-711) kadar İsa figürleri paralarda kullanılmamaktaydı; onun dönemiyle beraber altın paraların üstüne imparatorun ve İsa'nın portresi bir arada görülmeye başladı: Gregory, a.g.e., s. 195.

Hükümdarın Tanrı tarafından seçildiği ve buna uygun davranması gerektiği düşüncesi bazı siyasî metinlerde çeşitli hikayeler ya da kutsal kitaplara yapılan atıflarla desteklenerek işlendi. İmparatorluğun Hristiyanlık ile kurmuş olduğu bu ittifak Caesarealı Eusebius'un (ö. 339) *Vita Constantini* isimli eserinde somut bir şekilde görülmektedir.⁷⁹ O, kilise ve imparatorluk arasındaki ilişkinin farkına varan ve bunu temellendiren ilk düşünürdür. Ona göre İsa sadece insanların günahlarının affedilmesini sağlamamış aynı zamanda insanlar tarafından oluşturulan her türlü yapıyı günahlardan arındırmıştı; bu yüzden imparatorluğun Hristiyanlık ilkeleriyle birlik olması ve bünyesinde ona yer vermesi gerekmektedir.⁸⁰ Eusebius'un bu görüşü Bizans siyasî düşüncesine derinden tesir etmiş,⁸¹ uzun yıllar etkisini sürdürerek bir norm haline gelmiş,⁸² haliyle imparatorluğun algılanışını tamamen değiştirmiştir. Öncelikle Bizanslılar Hristiyanlığın Aziz Paulos tarafından kendilerine emanet edildiğini,⁸³ bu yüzden Tanrı tarafından korunan uygar dünyanın merkezindeki seçkin insanlar olduklarını,⁸⁴ kendilerinden daha Hristiyan kimsenin olmadığını ve imparatorluklarının Tanrı'nın gökyüzündeki krallığının gölgesi olduğunu,⁸⁵ bu krallığın başkentinin ise "Yeni Kudüs" olan Konstantinopolis olduğunu düşünmeye başlamışlardır.⁸⁶ Bizanslılara göre imparatorlukları Tanrı, Mesih ve Bakire Meryem tarafından korunmaktaydı (*theostreikton kratos*/Tanrı tarafından korunan

⁷⁹ Eusebios bu düşüncesini I. Konstantinos'un kimliği üzerinden açıklamaya çalışmıştır. Hatta Eusebius I. Konstantinos'u on üçüncü havari olarak tasvir etmiştir. I. Konstantinos da ömrünün son zamanlarında *Isapostolos* (havarilere eş) unvanını kullanmıştır: Herrin, *a.g.e.*, s. 41; Mitchell, *a.g.e.*, s. 329; Mango, *a.g.e.*, s. 99; Cameron, *a.g.e.*, s. 117; Michael J. Decker, *Bizans Savaş Sanatı*, çev. Tunçer Büyükonat, Doruk Yayınları, İstanbul 2016, s. 182; Norwich, *Erken Dönem ...*, s. 308.

⁸⁰ Ware, *a.g.e.*, s. 57; Gregory, *a.g.e.*, s. 99.

⁸¹ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 51.

⁸² Gregory, *a.g.e.*, s. 99; Cameron, *a.g.e.*, s. 81. Batı toplulukları bu tür düşünceleri anlamakta zorlanmışlardır. Oysa imparatorluğun doğu tarafı bu fikirleri Sâsâni uygarlığı ve Yunan felsefesiyle olan tanışıklıktan dolayı hızlıca benimsemiştir. Bu yüzden Bizans imparatorları özellikle doğuda daha güçlü bir otoriteye sahip olmuşlardır: Seidler, *a.g.e.*, s. 116, 129.

⁸³ Duygu, *Hristiyanlık ...*, s. 287.

⁸⁴ Gregory, *a.g.e.*, s. 18; Herrin, *a.g.e.*, s. 22. 860 yılında Ruslar Konstantinopolis'i kuşattığında Patrik Photios halka seslenirken Bizanslılardan "Tanrı'nın halkı" olarak söz etmiştir: Mango, *a.g.e.*, s. 206.

⁸⁵ İmparatorluk ayrıca "Tanrı'nın Ölümsüz Krallığı" ya da "Cennetin Krallığı" olarak ifade edildi: Gregory, *a.g.e.*, s. 211.

⁸⁶ Ware, *a.g.e.*, s. 57; Duygu, *İslâm ...*, s. 275; Cameron, *a.g.e.*, s. 14; Herrin, *a.g.e.*, s. 73; Barker, *a.g.e.*, s. 67. Bizanslılar Konstantinopolis'in kutsallığını ve "Yeni Kudüs" olduğunu göstermek için birçok kutsal eşyayı Konstantinopolis'e taşımışlardır: Elisabeth Malamut, "I. Aleksios Komnenos Döneminde Konstantinopolis (1081-1118)", *Bizans: Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*, ed. Annie Pralong, çev. Buket Kitapçı Bayrı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016, s. 40; Jakub Sypiański, "Arabo-Byzantine Relations in the 9th and 10th Centuries as an Area of Cultural Rivalry", *Byzantium and the Arab World: Encounter of Civilizations*, Thessalonique 2011, s. 471.

devlet)⁸⁷ ve Mesih'in yeniden gelişine kadar asla yıkılmayacaktı (*synteleia*).⁸⁸ İmparatorluk bazen olumsuz durumlar yaşasa da Tanrı'nın da yardımıyla tüm dünyayı ele geçirecekti.⁸⁹ Bu tür düşünceler imparatorluğun içeride ve dışarıda gücünü pekiştirmesine yardımcı olurken siyasî olayların da dinî bir sebebe dayandırılmasına neden oluyordu.

Hristiyanlık ve imparatorluğun evrensel hakimiyet hedefleri, başka devletlerle olan iletişimi ve mücadeleyi de değiştirmişti. Bizanslılar diplomasiyi her zaman savaşın getirdiği kayıplara tercih etmekteydi. Dış dünyaya karşı kurulacak olan üstünlük diplomasiye bağlıydı ve Hristiyanlık bunun için önemli bir araç olarak görülmüştü.⁹⁰ İmparatorluk Hristiyanlığın verdiği gücü kullanarak başka ülkelerde bulunan Hristiyanları da korumaya çalışmış,⁹¹ böylece etkinlik alanını siyasî sınırların ötesine taşımak istemiştir. Bu durum zaman içinde diğer milletleri Hristiyanlaştırmaya çalışan bir siyasî politikaya dönüşmeye başlamıştır. Öte yandan Bizans'ın takınımış olduğu tek meşru imparatorluk fikri diplomatik ilişkilerde kendisine has bir hiyerarşi oluşturdu. Bu hiyerarşinin en üst bölümünde Hristiyanların koruyucusu ve babası olan Bizans imparatoru bulunmaktaydı.⁹² Diğer Hristiyan devletler ise imparatorun kardeşleri ve oğulları olarak görülmekteydi.⁹³ Bu yüzden her birisi imparatorun isteklerine uymalı ve asla kendisini imparatora denk görmemeliydi. İmparatorluğun savaşa yaklaşımı da

⁸⁷ Malevitis, *a.g.t.*, s. 47. Herakleios Konstantinopolis'i kuşatan Sâsâni ordusuna şu şekilde seslenmiştir: "Peki, hükümdarınız benden ne istiyor?... İmparatorluğumu yıkmak mı istiyor? O işe girişmesin; çünkü benim imparatorluğumu Tanrı kurdu. Tanrı istemezse kimse onu yıkamaz. Tanrı'nın iradesi neyse o olur.": Sebeos, *Herakleios Tarihi*, çev. Z. Zühre İlkelen, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2019, s. 76.

⁸⁸ Malevitis, *a.g.t.*, s. 124; Gregory, *a.g.e.*, s. 17; Decker, *a.g.e.*, s. 182.

⁸⁹ George T. Dennis, "İmparatorluk Övgüsü: Retorik ve Gerçeklik", *Bizans Saray Kültürü (829-1204)*, ed. Henry Maguire, çev. Müfit Günay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017, s. 238; Mitchell, *a.g.e.*, s. 625.

⁹⁰ Avcı, *a.g.e.* s. 39.

⁹¹ Duygu, *İslâm ...*, s. 245; I. Konstantinos Sâsâni hakimiyetindeki Hristiyanların koruyucusu olduğunu savunuyordu: Decker, *a.g.e.*, s. 176. I. Iustinus ve I. Iustinianus, Habeşistan Aksum Krallığı ile Yahudi Yemen Krallığı arasındaki mücadelede Habeşistan Krallığı'nı destekleyerek Hristiyanlığın bu topraklarda yeniden hakimiyet kurmasını sağlamışlardır. Bu destek, inancın savunulmasının yanı sıra ekonomik ve siyasî kazançlar da getirmiştir: Vasilev, *a.g.e.*, s. 160; Mitchell, *a.g.e.*, s. 198. Bizans'ın Karadeniz'i Hristiyanlaştırmak için verdiği mücadele bir başka örnektir. Sâsâni hükümdarı Kavad'ın İberialılar arasında ateşe tapmayı yaygınlaştırmaya çalışması üzerine İberia kralı Hristiyan Gourgenes I. Iustinus'tan destek istemiş ve aynı dönemde Tzani halkı Bizanslılar tarafından hakimiyet altına alınıp Hristiyanlaştırılmıştır: Mitchell, *a.g.e.*, 198.

⁹² Ostrogorsky, *a.g.m.*, s. 57; Cheynet, "İmparator ...", s. 89. VII. Konstantinos Porhyrogennetos kendisini imparatorluğu dışındaki devletlerin de lideri olarak görmüştür: Cameron, *a.g.e.*, s. 94.

⁹³ Bu düşüncede Batı imparatoru Bizans imparatorunun kardeşi, Bulgar şefleri ise imparatorun oğulları sayılmıştır: Cheynet, "İmparator ...", s. 90; Mango, *a.g.e.*, s. 239-240.

Hristiyan etiğinden etkilenmişti.⁹⁴ Bizans ordusu Tanrı'nın koruması altındaki imparatorun ordusuydu (*theophylaktoi*). Bu yüzden zafer kazanması bekleniyordu; ancak sonuç ne olursa olsun bunun Tanrı'nın iradesine bağılı olduğuna inanılıyordu.⁹⁵ Eğer savaş kaybedilirse bu imparatorluğun Tanrı tarafından cezalandırıldığı anlamına gelmekteydi. Bu düşünce daha önce değindiğimiz gibi Antik Roma'da da bulunmaktaydı.⁹⁶

1.4. DEVLET-KİLİSE İLİŞKİLERİ

Hristiyanlık, Roma İmparatorluğu'nu siyasî ve sosyal anlamda değıştirirken kilise de Roma dünyasından etkilenmişti. I. Konstantinos'un Hristiyanlığa devlet koruması sunmasının önemli sebeplerden biri olan kilise ağı, Roma İmparatorluğu'nun eyalet sistemine göre yeniden düzenlendi.⁹⁷ İmparatorluk Hristiyanlık ile revize olmaktadır ve bu durum siyasî ve dinî kurumların kaynaşmasına, dolayısıyla kilise içi sorunların aynı zamanda bir devlet meselesi haline gelmesine yol açtı.⁹⁸ Hristiyanlık elde ettiği siyasî koruma sayesinde kendi iç işlerine dönebilmiş, ama bu kez de birçok dinsel yorum farklılığı ve ayrılık gün yüzüne çıkmıştır. Neticede imparatorluğu bir arada tutması umulan ve Eusebius tarafından temellendirilen kilise-impatorluk düşüncesi tehlikeye girmiş, imparatorluğun desteklediği kilise ve Hristiyanlık yorumunu kabul etmeyen unsurlar birer politik düşman haline gelmiştir.⁹⁹ I. Konstantinos ve ardılları

⁹⁴ Johannes Koder-Ioannis Stouraitis, "Byzantine Approaches to Warfare (6th-12th centuries): An Introduction", *Byzantine War Ideology Between Roman Imperial Concept and Christian Religion (Akten des Internationalen Symposiums (Wien, 19.-21. Mai 2011))*, ed. Johannes Koder-Ioannis Stouraitis, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viyana 2012, s. 9.

⁹⁵ Haldon, *Warfare ...*, s. 23. Papa Agatho (gd. 678-681), IV. Konstantinos'a yazdığı mektupta şöyle der: "İsa'nın Havarilerinin yaşayan geleneği ... sizin merhametinizin Hristiyan İmparatorluğunu korumaktadır. Yüce Yararıcıdan sizin dindar metanetinize büyük zaferler kazandırmaktadır. Savaşlarda size eşlik etmiş ve düşmanlarınızı yenmenize yardımcı olmuştur. Tanrı'nın koruduğu imparatorluğunuzun aşılabilir duvarları gibi her yönden sizi korumaktadır. Düşmanlarınızı dehşetle cezalandırmakta ve onları ilâhi intikamla perişan etmektedir. Savaşlarda düşmanların ortaya çıkması ve fethi suretiyle Cennetten gelen zaferi ihsan eder ve barışta da sizin imanlı sorumluluğunuzun güven ve neşe içerisinde olmasını sağlar.": Walter E. Kaegi, *Bizans ve İlk İslam Fetihleri*, çev. Mehmet Özyay, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2000, s. 325.

⁹⁶ Abou-Seada, *a.g.t.*, s. 322.

⁹⁷ Duygu, *Hristiyanlık ...*, s. 310.

⁹⁸ Duygu, *İslâm ...*, s. 68; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 44.

⁹⁹ Mango, *a.g.e.*, s. 115-117. I. Iustinianus heretizmi ihanetle eş olarak görmüştür: Janet Hamilton-Bernard Hamilton-Yuri Stoyanov, *Bizans Döneminde (650-1405) Hristiyan Düalist Heretikler*, çev. Leyla Kuzucular, Yurt Kitap-Yayın, Ankara 2011, s. 39. Monofizitler, imparatorluğun resmi öğretilerine karşı çıkan doğulu halkın kimliği haline gelmiştir: Seidler, *a.g.e.*, s. 133.

imparatorluğun siyasî birliğini ve otoritelerini korumak için heretik kabul edilen unsurlara karşı mücadeleye girişmişlerdir.¹⁰⁰ I. Konstantinos bu mücadeleyi şu sözlerle ifade etmiştir:

*Yanlışları düzeltmek ve bütün düşüncesizlikleri kısa kesmekten daha büyük bir mecburiyet, hâkimiyetimin bir armağanı ve kendi isteğimle üzerime yüklendi. Gerçek dindarlığı ve Kudretli Tanrı'ya yaklaşan ibadeti herkese göstermeliyim.*¹⁰¹

I. Konstantinos dönemiyle birlikte imparatorluğun en önemli dinî-siyasî hedeflerinden biri kilise birliğini sağlamak ve imparatorluk ahalisini bu kiliseye bağlamaktı.¹⁰² Din imparatorluğun bir arada tutulmasını sağlayan bir araç, buna engel olan unsurlarsa birer düşman olacaktı. Bizans İmparatorluğu'nda farklı Hristiyanlık yorumlarının imparatorluğun siyasî birliğini bozması, Bizans'ta dinî kimliğin taşıdığı büyük önemden kaynaklanmaktaydı. Bizans'ta Hristiyanlık ve *romanitas* (Romalılık) kavramları aynı anlama gelmekteydi.¹⁰³

Kilise, Bizans'ın siyasî gücü tarafından korunduğunun farkındaydı. Bu nedenle devletin - özellikle farklı inanca sahip bir siyasî güç tarafından- yıkılmasının kilisenin de yıkılması anlamına geleceğini bilmekteydi. Öte yandan başkent kilisesi devletin “heretiklere” karşı yürüttüğü tahkikat aracılığıyla diğer inançları savunan kiliseleri kendi bünyesine katma ve yetki alanını güçlendirme şansı elde edebilirdi. Böylece iki kurum arasında yakın bir iş birliği oluştu ve imparatorluk başkent kilisesinin kabul görme ve prestij mücadelesine -genellikle- destek verdi.¹⁰⁴ Gücünü Tanrı'dan alan imparatorun ve kilisenin ortak bir

¹⁰⁰ Gregory, *a.g.e.*, s. 70; Malevitis, *a.g.t.*, s. 47. İmparatorun bu misyonu *Akrites* destanında da kendisini göstermektedir: “*Ün kazanmak isteyen bir hükümdarın ödevi uyruklarını sevmek, yoksulluk içinde olanlara bakmak, haksızlığa uğrayanları korumak, ikiyüzlüleri dinlememek, başkalarının malları-mülkleriyle yasalara aykırı biçimde oynamamak, tersine, din sapkanlarıyla savaşmak ve doğru inancı savunmaktır.*”: Seidler, *a.g.e.*, s. 140.

¹⁰¹ Mitchell, *a.g.e.*, s. 101.

¹⁰² Mitchell, *a.g.e.*, s. 409.

¹⁰³ Gregory, *a.g.e.*, s. 110; Mitchell, *a.g.e.*, s. 261.

¹⁰⁴ Haldon, *A Critical ...*, s. 6; Duygu, *Hristiyanlık ...*, s. 285. Herakleios'un ve I. Romanos'un hükümdarlığı sırasında Kilise, imparatorluğun zor durumda olduğunu fark etmiş ve Kilise hazinesini imparatora sunmuş, ayrıca din adamlarını askerlere ve halka moral vermeleri için görevlendirmiştir: Çelik, *a.g.e.*, s. 67;

düşmanı ortaya çıkmıştı: sapkınlık. Paganlık dahi bu unsurun yerine tercih edilmekteydi.¹⁰⁵ Bu ortaklık, Konstantinopolis başpiskoposu Nestorios'un (ö. 451) II. Theodosius'a (hd. 408-450) söylediği şu sözlerle vurgulanmıştı:

*İmparatorum! Bana sapkınlardan temizlenmiş bir dünya verin. Ben de size bunun karşılığı olarak cenneti vereceğim. Sapkınlarla savaşım da bana yardımcı olun. Ben de sizin Persler üzerindeki galibiyetinize yardımcı olacağım.*¹⁰⁶

Bu ideoloji sapkınların kimler olduğu sorusunu beraberinde getirdi. Heretizm nasıl anlaşılacak, hangi unsurlar bu kategoriye girecekti? “Doğru” Hristiyanlık neydi? Bu soruları cevaplama görevi kilise ve imparator aracılığıyla toplanan konsillere verildi. Kilise aforoz ederek, imparator ise siyasî gücünü kullanarak heretiklere karşı savaşacaktı. Kilisenin ve imparatorluğun sapkınlığa tahammülsüzlüğü üst noktada ve cezası da aynı orantıda ciddi boyuttaydı.¹⁰⁷

I. Konstantinos döneminden itibaren Ariuşçuluk (Aryanizm) gibi farklı dinî yorumlar ortaya çıkmış, bunların dışında başka bölgesel dinî hareketler de başlamıştı. Bu “heretik” görüşlerin sayısı piskopos Epifanios'a (ö. 403) göre 377-380 yılları arasında seksene kadar ulaştı.¹⁰⁸ Ancak Tanrı'nın insan haline gelebileceği düşüncesini reddeden Ariuşçuluk imparatorlukta hepsinden daha fazla etkiye sahip oldu. I. Konstantinos din birliğini sağlamak için İznik (Nikaia) Konsili'ni (325) topladı ve konsil sonucunda Ariuşçuluk mahkûm edildi. Konsil, Baba'nın Oğul ile eş maddeden (*homoousios*) olduğunu ilan etti. I. Konstantinos ayrıca “sapkınlarla” mücadele ederken çeşitli bildirimler

Theophanes Confessor, *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, çev. Cyril Mango ve Roger Scott, Oxford University Press, Oxford 1997, s. 435.

¹⁰⁵ Gregory, *a.g.e.*, s. 70.

¹⁰⁶ Duygu, *Hristiyanlık ...*, s. 323.

¹⁰⁷ I. Konstantinos döneminden itibaren sapkınlara yönelik yasalar, bildirimler çıkarılmış, sapkın din adamları hedef gösterilmiş ve sapkınlar kamusal hayattan uzaklaştırılarak hakları ellerinden alınmıştır: Bernard Flusin, "Hristiyanlığın Zaferi ve Ortodoksluğun Tanımlanması", *Bizans Dünyası Doğu Roma İmparatorluğu 330-641*, ed. Cécile Morrisson, çev. Aslı Bilge, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2014, s. 77. Roma İmparatorluğu zamanında da sapkınlara karşı mücadeleler yapılarak siyasî birlik sağlanmaya çalışılmıştır: Mitchell, *a.g.e.*, s. 341.

¹⁰⁸ Mango, *a.g.e.*, s. 106.

yayımlamış, onların bir araya gelmelerini engellemiş ve kiliselerini kapatmıştır. Ne var ki I. Konstantinos'un dinin bir arada kalmasına yönelik attığı bütün bu adımlar yeterli olmamış, dinî kopmalar artarak devam etmiştir. I. Konstantinos'un din ile imparatorluğu bir arada tutma düşüncesi daha kendi döneminde aksaklığa uğramış, oğullarının din yüzünden birbirleriyle çatışmaya girmesi korkusunun ne kadar haklı olduğunu göstermiştir.¹⁰⁹

Ariusçuluk bir başka iki imparator arasında da çatışmaların çıkmasına yol açmıştır. I. Valentinianus (hd. 364-375) ve kardeşi Valens (hd. 364-378) arasında da dinî düşünce olarak zıtlık vardı. I. Valentinianus İznik taraftarıyken kardeşi Aryanizm taraftarıydı. Valens Aryanizm karşıtı bütün düşüncelere karşı sert bir tavır almıştı; ancak Valens'in ölümü ile Aryanizm düşüşe geçti. İmparatorluk içerisindeki bu tartışmalar devletin zayıflamasını hızlandırıyor, bunun farkında olan I. Theodosius sert önlemlerle dinî birliği sağlamaya çalıştı.

I. Theodosius I. Konstantinos'un gerçekleştirmek istediği Hristiyan birliği fikrini kararlılıkla uygulamaya çalıştı. Bu yüzden çok sayıda dinî yasa çıkarmış ve doğru inanca dair Selanik (Thessalonike) adıyla bilinen bir ferman yayınlamıştır (380). I. Theodosius İznik Konsili kararlarını benimsemişti ve fermanı da buna göre tanzim etti. Selanik Fermanı'na göre üçlemeye inanan ve havarilerin yazdığı İncillere uyanlar doğru inanca sahip kişilerdi. İmparatorluğun benimsediği Ortodoks inançtan en küçük bir ayrılış bile sapkınlıktı. İmparator onlara karşı şiddete başvuracağını şu sözlerle ifade etti:¹¹⁰

Diğerlerine gelince, bunlar aptallıkları içinde azmış kimseler olduklarından, sapkınların yüz kızartıcı adı ile yaftalanacaklardır ve dinî amaçlı toplanma yerleri kilise adını taşımayacaktır. Böyleleri ilk planda ilahî gazaba uğrayacaklar, ikinci

¹⁰⁹ I. Konstantinos'un oğlu ve varisi Konstantius Ariusçuluğu benimserken diğer oğlu Konstans İznik Konsili kararlarını benimsemişti.

¹¹⁰ Duygu, *Hristiyanlık ...*, s. 288. I. Theodosius, 392 ve 394 yıllarında çıkardığı yasalarla "sapkınların" kiliselerine el koydu ve onları her türlü insanî haktan mahrum bıraktı: Duygu, *Hristiyanlık ...*, s. 293-294.

*olarak Tanrı'nın iradesiyle bu işi üstlenme kararı alan bizlerin yönetimi altında cezalandırılmaya maruz kalacaklarıdır.*¹¹¹

İmparator Selanik Fermanı'yla doğru inancı (*orthodoksia*) yasalar çerçevesinde belirledi ve 381 *Nullis Haereticis* Fermanı'yla bir kere daha deklare etti.¹¹² Ancak imparatorun fermanlarına rağmen imparatorluk içerisinde dinî açıdan bir rekabet ortamı bulunmaktaydı. İmparator, İznik Konsili taraftarıydı; ancak Roma piskoposu etrafında toplanan çok sayıda Hristiyan vardı. Ayrıca doğu kiliseleri arasında dinî tartışmalar devam etmekte ve kısa süre önce Antakya (Antiocheia) piskoposu öldüğü için din adamları arasında bir çekişme bulunmaktaydı. I. Theodosius, fermanlar aracılığıyla kabul edilen dinî dogmanın evrensellik kazanması için bir ekümenik konsil toplanması gerektiğini düşünüyordu. Ancak imparatorun asıl amacı ortak bir fikir birliğine varmaktan çok İznik Konsili kararlarını baskı ile kabul ettirmektir. İmparator, 381 yılında Konstantinopolis Konsili'ni topladı. Konsillerle ve dinî kavgalarla geçen bir süreç sonunda İznik ve Konstantinopolis konsillerinde kabul edilen üçlü birlik formülü doğru inanç olarak belirlendi.¹¹³ Bunun dışındaki görüşler sapkınlık olarak kabul edildi ve 380 yılında ifade edilen şekliyle bu kategoriye giren insanlar *dementes vesanosque* (aklını kaçırmış deliler) olarak nitelendirildi.¹¹⁴ Konsil aynı zamanda kiliseleri yeni bir organizasyona tâbi tuttu. O zamana kadar Apostolik kökenli olmaları hasebiye Roma, Antakya ve İskenderiye (Aleksandreia) olmak üzere üç ekümenik patriklik tespit edilmişti. Ne var ki bu düzenleme dinî otoritenin başkentten uzak bölgelere kayması demektir. I. Theodosius kiliseler üzerindeki otoritesini pekiştirmek adına Konstantinopolis Konsili'nde başkent piskoposunu önem derecesinde Roma piskoposundan hemen sonraya getirdi. Kilise birliğine sonradan katılan ve imparatorluk tarafından desteklenen Konstantinopolis Kilisesi'nin bu yükselişi özellikle monofizit Antakya ve İskenderiye kiliselerini rahatsız etti. Doğu Hristiyanlığının liderliğini başkent kilisesine kaptırmak istemiyorlardı. Ancak bu düşüncelerini İsa'nın tabiatı üzerinden konuşmaktaydılar. İsa'nın tabiatı hakkındaki mesele ilahi ve insani olanın İsa'da nasıl birleştiği üzerineydi. Bu tartışmalar Hristiyanlığın sarsılan birlik düşüncesini tamamen yerle bir etmiş,

¹¹¹ Duygu, *Hristiyanlık ...*, s. 287.

¹¹² Duygu, *Hristiyanlık ...*, s. 290.

¹¹³ Duygu, *İslâm ...*, s. 70.

¹¹⁴ Mango, *a.g.e.*, s. 99.

sapkınlık düşüncesinin imparatorlardan imparatora değişmesi de durumu daha da kötüleştirmiştir. II. Theodosius tarafından Konstantinopolis patriği olarak atanan Nestorios'un (gd. 428-431) bir vaazında Meryem'e *theotokos* (Tanrı doğuran) değil, *khristotokos* (beşer Mesih'i doğuran) demesiyle birlikte kiliseler arası mücadele şiddetlendi. Anlaşmazlığın asıl sebebi İskenderiye Kilisesi'nin lideri olan Kyrillos'un (gd. 412-444) Konstantinopolis Kilisesi'nin ekümenik kilise statüsüne terfi etmesinden duyduğu rahatsızlıktı. II. Theodosius bu mücadeleye son vermek için 431 yılında Efes (Ephesos) Konsili'ni toplandı ve teolojik problem masaya yatırıldı. Konsilde Meryem *theotokos* olarak kabul edildi ve Nestorios sapkın ilan edildi. Böylece İskenderiye Kilisesi Konstantinopolis Kilisesi üzerinde üstünlük kazandı. Ancak İskenderiye Kilisesi'nin bu kadar çok güçlenmesi Antakya ve Roma kiliselerinin tepkisini çekti. Bunun üzerine imparator 449 yılında II. Efes Konsili'ni topladı. Konsilde dönemin başkent patriğinin bir kez daha aforoz edilmesiyle İskenderiye kilisesinin pozisyonu daha da güçlendi. Bir sonraki imparator Marcianus (hd. 450-457) İskenderiye kilisesinin imparatorluğun siyasî-dinî otoritesine zarar verecek şekilde güçlenmesinden duyduğu rahatsızlıkla başkent kilisesini yeniden ayağa kaldırmak istedi. O ayrıca kiliseler arası liderlik yarışına son vermek niyetindeydi. Bu saiklerle 451 yılında Kadıköy (Khalkedon) Konsili'ni topladı. Konsilde aforoz edilen bu kez İskenderiye patriği olmuş, başkent kilisesine yeniden ekümenik sıfatı verilmiş, ilahi ve beşerî unsurların İsa'da birlikte bulunduğu, fakat birbirine karışmadığı deklare edilmiş ve imparatorluğun özellikle doğu bölgelerinde yoğun olan Monofizitlik¹¹⁵ ve Nasturilik reddedilmiştir. Konsil kararları doğuda büyük bir infiale sebep olmuş, tepkiler kanlı bir şekilde bastırılmış, imparator tarafından Kudüs başpiskoposu ilan edilen Juvenal (gd. 451-458) şehre giremeden geri dönmek zorunda kalmış, doğu Hristiyanlarının önemli bir kısmı çareyi Sâsânilere sığınmakta bulmuştur.¹¹⁶ Marcianus'un halefi I. Leo (hd. 457-474) imparatorluk tacını Konstantinopolis patriğinin elinden giyerek doğu kiliselerine başkent kilisenin gücü hatırlatmak istemiştir.¹¹⁷

¹¹⁵ Bizanslılar Kadıköy Konsili karşıtı tüm Doğu Hristiyan unsurlarını Monofizit terimiyle aşağılamaya çalışmışlardır: Duygu, *Hristiyanlık ...*, s. 357. Kadıköy Konsili'nde mahkûm edilen Monofizit görüşüne göre İsa'nın tabiatının iki niteliğe bölünmesi yerine İsa'nın ilahi ve insani niteliklerinin bir tek tabiatla bulunduğu kabul edilmeliydi.

¹¹⁶ Çelik, *a.g.e.*, s. 34-37.

¹¹⁷ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 56.

Bir sonraki imparator Zenon (hd. 474-475/476-491) ise İnan sahasına giden doğu Hristiyanlarını kazanmaya yönelik farklı bir politika takip etti. 482 yılında *Henotikon* (Birlik) Bildirisini yayımlayarak Monofizit halkı yanına çekmeye çalıştı ve başkent, Antakya ve Kudüs kiliseleri arasında bir nebze de olsa birlik sağlayabildi; ancak aşırıların eylemleri sonucunda başarısız oldu. İmparator Anastasios da (hd. 491-518) selefi gibi doğu sınırlarını güvence altına almak için Monofizitlerle iyi geçinme niyetindeydi. Hatta Kadıköy Konsili'ne karşıydı ve Monofizit taraftarıydı. Bu yüzden kilise Anastasios tahta geçmeden önce kendisinden kilise ya da ortodoks inanç üzerinde değişiklikler yapmayacağına dair yazılı söz aldı.¹¹⁸ Buna rağmen ilerleyen süreçte Anastasios Monofizit inanca birkaç kez yöneldi, hatta başkent patriğini aforoz ettirdi. Bu nedenle Kadıköy Konsili taraftarları imparatora karşı farklı tarihlerde iki kez ayaklandılar. Anastasios'un kilise politikası, Grek kiliselerindeki doğu Hristiyanlığı nefretini daha da arttırmıştı.

Yeni imparator I. Iustinus (hd. 518-527) en başından beri iki doğu kilisesinin aleyhine başkent kilisesine güç ve saygınlığını iade etmeye yönelik bir politika izledi. Onun zamanında imparatorluk yeniden Monofizit görüşe karşı önlemler almaya başladı ve bu önlemler I. Iustinianus döneminde (hd. 527-565) artarak devam etti. I. Iustinianus'un tahta çıktığında amacı devletin sınırlarını yeniden Roma İmparatorluğu sınırlarına ulaştırmak ve heretiklere karşı mücadele ederek kilise birliğini kurmaktı. Ona göre bunun gerçekleşmesi için imparatorun kiliselerin üstünde onları kontrol eden bir konumda bulunması gerekmektedir. Bu sebeple imparator, başkent kilisesini pasifize ederek her türlü dinî konuyla bizzat kendisi ilgilenmiştir. Böylece onun hükümdarlık dönemi imparatorluğun kilise üzerindeki en baskın dönemlerinden biri olmuştur. Öte yandan imparator, siyasî ve dinî hedeflerini gerçekleştirebilmek için Roma kilisesiyle ortaklık kurması gerektiğini düşünüyordu; bu yüzden Monofizitlere karşı aleyhte bir tutum takınması gerekmektedir.¹¹⁹ I. Iustinianus Roma Kilisesi ile bir protokol imzalayarak iki tarafa ters düşen uygulamaları ve fikirleri reddetti. Böylece başkent kilisesiyle Roma Kilisesi arasındaki ayrışmayı sona erdirerek Batı'ya yapılacak seferlerin ve Hristiyan

¹¹⁸ Mitchell, *a.g.e.*, s. 179.

¹¹⁹ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 71.

birliğinin önünü açmaya çalıştı I. Iustinianus Roma Kilisesi ile anlaştıktan sonra doğu kiliselerine yönelmiş ve Monofizit kiliseler üzerine yoğun bir baskı uygulamaya başlamıştır.¹²⁰ Hükümdarın bu yoğun baskısı Antakya’da bir isyanın başlamasına sebep olmuştur. İmparator bu isyanı kanlı bir şekilde bastırabilmiştir. İsyen sonrasında imparator bir süre Monofizitlere yönelik baskı politikasını hafifletti. Ancak 538 yılında sürgündeki Antakya Patriği vefat edince doğuda Monofizit olarak yalnızca İskenderiye patriği kalmıştı; I. Iustinianus Monofizit kiliseleri tamamen kendi kontrolü altına almak için İskenderiye Kilisesi’ne yöneldi. İskenderiye patriği olan Theodosius’u tutuklattı ve yerine Kadıköy Konsili yanlısı birini atadı.¹²¹ İmparator Monofizit düşüncüyü destekleyen kim varsa yakalanmış ya da öldürtülmüştür. Tarihçi Prokopius (ö. 565) I. Iustinianus’un doğu Hristiyanlarına karşı izlemiş olduğu politikayı şu sözlerle ifade etmiştir:

*Bütün insanları Mesih meselesinde tek bir inanç etrafında toplamak hevesinde olduğu için, buna uymayan herkesi duygusuzca yok etti ve bu arada, dindar bir tavır da takınıyordu. Çünkü kurbanları kendisiyle aynı itikadı paylaşmıyorsa, bu ona cinayet gibi görünmüyordu.*¹²²

I. Iustinianus’un Monofizitlere karşı izlemiş olduğu bu politika imparatorluğun doğu topraklarının başkentten uzaklaşmasına ve Monofizitlerin imparatorluğunkinden farklı bir kimlik inşa etmelerine yol açmıştır. Bu yüzden imparator 553 yılında II. Konstantinopolis Konsili’ni toplayarak Monofizitlerle uzlaşmaya çalışmış, ancak bu girişimi sonuçsuz kalmıştır.

II. Iustinus (hd. 565-578) ve II. Tiberius (hd. 578-582) dönemlerinde Monofizitlerle uzlaşma arayışlarına geri dönüldü. Mauricus (hd. 582-602) ve Phokas (hd. 602-610) ise “doğru inancı” savunmak ve dinî birliği sağlamak için Monofizitlere karşı şiddetli bir saldırı halinde oldular. Bu durum Doğu’daki halkların üzerinde imparatorluğa karşı olan

¹²⁰ I. Iustinianus Monofizit tutuma karşı o kadar sert bir tutum sergilemişti ki Monofizit Antakya Kilisesi’ni tamamen yok etmek istemişti: Çelik, *a.g.e.*, s. 52.

¹²¹ Çelik, *a.g.e.*, s. 54.

¹²² Duygu, *Hristiyanlık ...*, s. 394; Duygu, *İslâm ...*, s. 316; Flusin, “Hristiyanlığın ...”, s. 70.

nefretin daha da büyümesine yol açtı. Herakleios (hd. 610-641) ile bir kez daha politika değişikliğine gidildi. O Kadıköy Konsili'ni kabul etmeyen Ermenileri kendi tarafına çekerek orduya katılmalarını sağlamayı ve doğuda önemli bir güç haline gelen Monofizitleri kendi tarafına çekmeyi arzu ediyordu.¹²³ Başkent piskoposu Sergios (gd. 610-638) tarafından bir uzlaşma planı olarak “İsa'nın ayrılmaz şekilde tek bir tanrısal ve insani enerjisi” olduğunu savunan *monoenergetismus*; 638'de yine aynı amaca matuf olarak İsa'da tek bir iradenin bulunduğunu savunan (*monotheletismus*) *ekthesis* (iman açıklaması) ilan edildi;¹²⁴ ancak beklenen sonuca ulaşamadı. Herakleios'un çabaları hem Kadıköy Konsili taraftarlarının hem de Monofizitlerin tepkisini çekmişti. Antakya ve İskenderiye kiliseleri Kadıköy Konsili'ne karşıtlıklarını devam ettirdiler ve İslam fetihleriyle birlikte bu kopuş siyasî sınırlarla da kesinleşmiş oldu.

Herakleios döneminden sonra yukarıda bahsi geçen Hristiyanlığın farklı düşüncelerini birleştirmeye yönelik politika zayıflamaya başlamıştır; bunda İslâm akınları sonrasında imparatorluğun elinde kalan toprakların genellikle başkent kilisesine bağlı olması etkili olmuştur.¹²⁵ Ancak imparatorluk toprakları içerisindeki dinî çeşitliliğin dolaylı olarak sona ermesi “sapkınlara” yönelik mücadeleyi sona erdirmemiştir. VIII. yüzyıldan itibaren bazı Bizans imparatorları, III. Leo'nun (hd. 717-741) ikonoklast politikasını göz önünde bulundurarak ikonodülleri (ikona taraftarı/yanlısı) sapkın olarak tanımlamış ve onlara karşı mücadele etmiştir. Fakat bu politika başa geçen imparatorların ikona taraftarı olup olmamasına göre farklılık göstermiştir. Aşağıda bahsedeceğimiz üzere, ikonoklazm döneminde (726-787/814-843) kilise ile imparator arasındaki ilişkiler yoğunlaşmış ve iki taraf arasında yeni bir mücadele alanı açılmıştır.

Sonuç olarak, V. yüzyıldan itibaren gerçekleşen dinî tartışmalar belli başlı konsillere karşı taraftarlık ve düşmanlık ile kiliselerin birbirlerine üstünlük kurma düşünceleri

¹²³ Flusin, “Hristiyanlığın ...”, s. 95.

¹²⁴ Flusin, “Hristiyanlığın ...”, s. 94-95.

¹²⁵ Bu sebeple imparatorluğun yeniden kendi ortodoks düşüncesine karşı çıkan gruplara karşı mücadele etmesi için X. yüzyılı beklemesi gerekmiştir.

üzerineydi.¹²⁶ Duygu'nun ifadeleriyle "Mesih bu dünyevi gayelere karşı kurban edilmişti."¹²⁷ İmparatorlar bu dinî tartışmalarda otoritelerini güçlü tutabilmek için bazen ciddi cezalandırmalara başvururken bazen daha ılımlı bir siyaset takip ettiler. Neticede imparatorluğun başkent kilisesiyle kurmuş olduğu ittifak ve pek çok kez uyruklarına Kadıköy Konsili'nin kararlarını kabul ettirmek için uyguladığı baskı, imparatorların özellikle doğu kiliseleri tarafından sapkın olarak görülmesine yol açtı. İmparatorluk tarafından oldukça hırpalanan doğu kiliselerine mensup insanlar haliyle Bizans'a yabancılaşılmaya ve ona karşı kin biriktirmeye başladılar.¹²⁸ Monofizitler dinsel ayrımlarının yanı sıra imparatorluğun resmi öğretilerine karşı çıkan doğulu halkın kimliği haline geldi. İki taraf arasındaki bu kavgalar, imparatorluğun arzu ettiği dinî birliği bir türlü gerçekleştirilememesine sebebiyet verdi. Bu yüzden bazı imparatorlar bazen orta yol bulmaya çalışıyor ya da dönemin mevcut konjonktürüne göre bir tarafa meylediyorlardı. Yine de imparatorlukta dinî birlik sağlanamıyordu. Bizans imparatorluğu her anlamda Hristiyanlaşmışsa da imparatorluğun hakimiyet sahasındaki herkes bir başkasına göre sapkındı. İmparatorluğun kendi dinî düşüncesine sahip olmayanlara uyguladığı baskı zaman zaman o kadar şiddetleniyordu ki İslâm fetihleri başladığında Doğu Hristiyanları Müslümanları birer kurtarıcı olarak görmüşlerdi.¹²⁹ Farklı teolojik argümanlara karşı oluşturulan "biz" vurgusu imparatorluğun İslâm akınları sonrasında çekirdek sınırlarına çekilmesiyle daha da güçlenmiş¹³⁰ ve dinî kimlik siyasî kimliğin üstüne çıkmıştır.¹³¹ Bu kimlik halkın kendi kiliselerine ve din adamlarına daha bağlı hale gelmesine neden olmuştur.¹³² Sonuç olarak imparatorun ve kilisenin aslında biz ve öteki kimlikleri yaratmaya çalıştığı görülmektedir. İmparatorun ve kilisenin benimsediği inancı savunanlar Romalı ve "doğru" Hristiyanlarken geri kalanlar "düşman" ve "öteki"ydi. Ne var ki sapkınlık düşüncesi imparatorlar arasında değişiklikler göstermekteydi; çünkü

¹²⁶ Beş büyük kilise bulunmaktaydı: Konstantinopolis, Roma, Kudüs, Antakya ve İskenderiye.

¹²⁷ Duygu, *İslâm ...*, s. 76.

¹²⁸ Şu sözler Doğu Kilisesi'ne bağlı din adamı Yuhanna bar Penkaye'ye (VII. yüzyıl) aittir: "*Fakat ne zaman ki soluk alacak fırsat bulduk ve mümin imparatorlar Romalılar üzerinde idareyi ele aldılar, ondan sonra kiliselere bozukluk ve entrikalar girdi, yeni inançlar çoğaldı, (piskopos) meclisleri arttı; o kadar ki, bunlar her yıl yeni inanç (formülleri) icat ettiler. Bu şekilde barış ve sükûnet onları büyük hüsrana uğrattı, çünkü şöhret düşkünleri sorunları kaşımaktan geri kalmadılar, gizlice altın harcayarak kralların kulaklarına kadar ulaşmaya çalıştılar ki, sanki çocuklar gibi onlarla oyun oynayabilsinler. Romalılar (işte) böyleydiler.*" Duygu, *İslâm ...*, s. 218.

¹²⁹ Duygu, *İslâm ...*, s. 187.

¹³⁰ Peter Brown, *Geç Antikçağ Dünyası*, çev. Turhan Kaçar, Alfa, İstanbul 2017, s. 216.

¹³¹ Aziz Gregorios Dekapolites imparatorluk güçleri tarafından yakalanınca kendisinin nereli olduğu sorulduğunda verdiği cevap "Hristiyanım ve Ortodoksum" oldu: Mango, *a.g.e.*, s. 38.

¹³² Mango, *a.g.e.*, s. 37.

onlar tahta çıktıklarında kendi Hristiyanlık yorumlarını doğru inanç olarak görebiliyor ya da uygulamak istedikleri siyasî plan onları kendi Hristiyanlık düşüncelerinden uzaklaştırabiliyordu. İmparatorun doğru inanca sahip olmadığı düşünüen gruplarsa sürekli olarak imparatorun otoritesini zayıflatmaya çalışmakta, hatta bazen imparatora karşı ayaklanmaktaydılar. Başka deyişle imparatorlar da sapkınlık ithamlarından nasiplerini aldılar.¹³³ Yukarıda bahsettiğimiz üzere imparatorun dinî otoritesi kilise tarafından kabul edilmişti; ancak burada onun doğru inanca sahip olması şartı aranmaktaydı. Eğer bir imparator “sapkınlığa” yönelirse artık tiran olarak görülmeye başlanır ve ona karşı eylemlerin meşrulaşmasına yol açardı.¹³⁴

Sapkınlıkla mücadelede çoğunlukla aynı tarafta gibi görünmelerine rağmen imparatorluğun kiliseyi siyasal düzene dahil etmesi ve kilisenin bu durumdan faydalanarak güçlenmesi iki kurum arasında aynı zamanda bir çekişmenin başlamasıyla sonuçlandı. Bu çekişmeler bazen imparatorların afroz edilmesini, bazense patriklerin aşağılanarak öldürülmesi gibi uç noktalara vardı.¹³⁵ Teoride iki kurumun uyum ve iş birliği içinde çalışması tasarlanmış, Bizans İmparatorluğu'nun yönetimi *sacerdotium* ve *imperium* güçlerine dayanan bir *diarşi* üzerine inşa edilmişti. İmparator her ne kadar patriğin atanması¹³⁶ ya da azli gibi bazı dinî yetkilere sahipse de kilisenin lideri değil, sadece koruyucusu ve verdiği kararların uygulayıcısıydı. Bu yüzden papaz olabilirlerdi, ancak papaz-kral değillerdi.¹³⁷ İmparator ve patrik birbirlerinin otorite alanlarına saygı duymak zorundaydı.¹³⁸ Bu ilişki

¹³³ Örneğin ikonoklast politika izleyen imparatorlar bazı dinî gruplar tarafından heretik olarak görülmüş ve otoritelerinin meşruiyeti sorgulanmıştır: Cheynet, “İmparator ...”, s. 84. *Nikephoros Tarihi*’nde ikonoklazm Hristiyanlar arasındaki ikinci paganlık olarak gösterilmişken V. Konstantinos dinsiz ve İsa düşmanı Midas olarak tasvir edilmiştir: Nikephoros, *Nikephoros Patriarch of Constantinople Short History*, çev. Cyril Mango, Dumbarton Oaks, Washington D. C. 1990, s. 153, 161. *Chronographiae quae Theophanis Continuati*’de ise III. Leo iblislerin idolu olarak tasvir edilmiştir: *Chronographiae quae Theophanis Continuati nomine fertur Libri I-IV: Recensuerunt anglice verterunt indicibus instruxerunt Michael Featherstone et Juan Signes-Codoñer, nuper repertis schedis Caroli de Boor adiuuantibus*, ed. ve çev. Jeffrey Michael Featherstone ve Juan Signes-Codoñer, Walter de Gruyter, Boston-Berlin 2015, s. 45.

¹³⁴ Cheynet, “İmparator ...”, s. 84.

¹³⁵ Patrik II. Konstantinos, V. Konstantinos tarafından görevinden alınmış, öncelikle halkın gözü önünde kırbaçlanmış, eşeğe bindirilerek aşağılanmış ve en sonunda öldürülmüştür: Cameron, *a.g.e.*, s. 120.

¹³⁶ Konstantinopolis piskoposu seçiminde şehrin ruhbanları ve halkın tercihi ile üç aday belirlenir ve bu adaylar imparatora sunulurdu. İmparator içlerinden birini seçerek onu devlet memuru gibi atardı: Marie-Hélène Congourdeau ve Bernadette Martin-Hisard, "Bizans Kilisesi'nin Kurumları", *Bizans Dünyası Bizans İmparatorluğu (641-1204)*, ed. Jean-Claude Cheynet, çev. Aslı Bilge, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2018, s. 105.

¹³⁷ Majeska, *a.g.m.*, s. 26; Çelik, *a.g.e.*, s. 22.

¹³⁸ Cameron, *a.g.e.*, s. 83.

Yeni Ahit'te bulunan şu meşhur ifadeyle özetlenebilir: *Sezar'a ait olanı Sezar'a, Tanrı'ya ait olanı Tanrı'ya veriniz.*¹³⁹ Bu durumda kilisenin lideri patrikti. Onun görevi kilise hukukunu uygulamak, yorumlamak, korumak ve Tanrı tarafından kendisine emanet edilen ruhları kurtarmaktı.¹⁴⁰ Bu görevlerinin yanı sıra sapkınlara karşı savaşmalıydı; bu yetkisini daimi *sinod* aracılığıyla kullanırdı.¹⁴¹ Kilisenin en üst dinî organı ise kilise konsilleriydi ve imparator bu konsillerde alınan kararları uygulamakla görevliydi.¹⁴² Bu yüzden Bizans imparatorları Batı'dan farklı olarak kendilerini *ekklesia*'nın üstünde değil, onun işlemesine yardımcı bir parça konumuna yerleştirmişlerdi.¹⁴³ Hükümdarın bu konumu dinî konularda bazı yetkilere sahip olmasını sağlamaktaysa da kilisenin üstünde bir dinsel otoritesi yoktu. Nitekim kilise "kutsal ruhun da verdiği güçle" imparatora karşı çıkabilme yetkisine sahipti.¹⁴⁴ İmparatorun Ayasofya Kilisesi'ne girerken tacını çıkarması ve kiliseden ayrılırken patrik tarafından tacının kendisine iade edilmesi ona atfedilen dinsel otoritenin mutlak olmadığına en açık dışavurumdur. Bu şekilde imparatorun Tanrı'nın evi olan kilisede sıradan bir inanan olduğu gösterilmiş oluyordu.¹⁴⁵

Sacerdotium ve *imperium* arasındaki bu harmoni imparatorluğun gücünün kaynağıydı.¹⁴⁶ Eğer harmoni bozulursa devletin zor duruma düşeceği birçok kez tecrübe edilmişti. Bu yüzden imparatorlar ve Bizanslı yazarlar söylemlerinde ve eserlerinde bu harmoniyi korumaya ve iki kurumun önemine dair ifadeler kullanmışlardır. Örneğin 886 yılında hukuk kitabı olarak kaleme alınan *Eisagoge*'de patrik, İsa'nın yeryüzündeki temsilcisi, imparator ise patriğin bir nevi yardımcısı olarak tasvir edilmiş, ancak bu ikisi arasında

¹³⁹ Matta: 22-21.

¹⁴⁰ Çelik, *a.g.e.*, s. 146.

¹⁴¹ Congourdeau ve Martin-Hisard, *a.g.m.*, s. 114. Patrik başkanlığında toplanan *sinod endemousa* IV. yüzyılda ortaya çıksa da bir kurum olarak VII. yüzyılda oluşturulmuştu. Bu sinoda metropolit ve başpiskopos katılırdı. Bu kurum yüksek mahkeme görevini üstlendiği gibi kilise malları, teolojik anlaşmazlıklar, ayinlerle ilgilenme gibi görevleri de bulunmaktaydı: Congourdeau ve Martin-Hisard, *a.g.m.*, s. 111-112; Haldon, *Bizans Tarih ...*, s. 143.

¹⁴² Norwich, *Bizans: Yükseliş ...*, s. 96; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 229.

¹⁴³ Barker, *a.g.e.*, s. 22.

¹⁴⁴ Barker, *a.g.e.*, s. 23.

¹⁴⁵ Auzépy, *a.g.m.*, s. 107.

¹⁴⁶ Bu harmoni seremonilere de yansımıştı. Örneğin Büyük Yortu günlerinde imparator, Ayasofya'ya geldiğinde patrikle öpüşür ve birlikte imparatorluk kapılarına doğru el ele yürürlerdi: Majeska, *a.g.m.*, s. 19.

ruh ve beden ilişkisine benzer bir ilişkinin bulunduğu, bu yüzden iyi anlaşmaları gerektiği belirtilmiştir.¹⁴⁷ İmparator I. Ioannes Tzimiskes (hd. 969-976) ise şöyle demişti:

*İki otorite tanırım, rahiplik ve imparatorluk; dünyanın yaratıcısı, bunlardan ilkinde ruhlarla ilgilenme, ikincisine ise insanların bedenlerini kontrol etme görevi verdi. Her iki otorite de saldırıya uğramasın ki dünyada refah olsun.*¹⁴⁸

Sonuç olarak bakıldığında *sacerdotium* ve *imperium* güçlerinin bir uyum içerisinde çalışması arzu edilmekteydi, ancak teoride ifade edilen harmoni pratikte bazı sorunlarla karşılaşmaktaydı.

İmparatorlar ilahi yasalar dışında herhangi bir güçle sınırlandırılmamıştı¹⁴⁹ ve Tanrı tarafından bu mevkie getirildikleri düşünülmekteydi. İlâveten Antik Roma geleneğinden gelen dinin, kamu siyaseti olduğu düşüncesi Bizans İmparatorluğu'nda oldukça yaygındı. Bu yüzden imparatorlar dinsel sorunlara müdahaleye etmeye kendilerini yetkili zannediyorlardı¹⁵⁰ ve elde ettikleri bu yetkiyi I. Konstantinos'un 325 İznik Konsili'ndeki şu sözlerine dayandırıyorlardı:

*Sizler kilise içerisinde yetkileri olan piskoposlarsınız (episkopoi), ben de kilise dışındaki her şeyden sorumlu olan Tanrı tarafından atanmış bir piskoposum (episkopos).*¹⁵¹

Bizans imparatorları böylece dinî konularda etki sahibi bir konuma ulaşmışlar, bu etki ve konuları bazı dönemlerde üst noktalara ulaşmıştır.¹⁵² Sonuçta imparatorlar doğru

¹⁴⁷ Congourdeau ve Martin-Hisard, a.g.m., s. 107; Çelik, a.g.e., s. 147.

¹⁴⁸ Ware, a.g.e., s. 56.

¹⁴⁹ Mango, a.g.e., s. 39; Decker, a.g.e., s. 176; Barker, a.g.e., s. 67; Ostrogorsky, a.g.e., s. 229.

¹⁵⁰ Batı Hristiyanlık dünyasında devlet ve kilise ayrı iki kurumdu, ancak doğuda bu iki kurum birbiriyle bağlantılıydı: Duygu, *Hristiyanlık ...*, s. 383.

¹⁵¹ Mitchell, a.g.e., s. 103.

¹⁵² III. Leo, Papa II. Gregorius'a yazmış olduğu mektupta kendisini hem imparator hem de rahip olarak ifade etmiş, V. Konstantinos ise birçok dinî makale yazmıştır: Ostrogorsky, a.g.e., s. 151, 159; Vasiliev,

inancın en önemli savunucularıydılar ve koymuş oldukları kanunlar Tanrı tarafından ilham olunduğu için kiliseye müdahale etme hakkına sahip olduklarını düşündüler. Nitekim Bizans imparatorları istedikleri kiliselere metropollük statüsü verebiliyor, ayinlere, dinî bayramların günlerine, hatta dogmalara karışabiliyorlardı.¹⁵³ Ayrıca laiklere yasak olan kutsal bölme (bema) girme, buhurdanlığı kullanma, vaaz verme gibi bazı dinî haklara sahiptiler.¹⁵⁴ Bütün bu imtiyazlar, özellikle I. Konstantinos döneminde imparatoru caesar-papa tarzı birine dönüştürmüş ve kilisenin üstünde bir yere konumlandırmıştır. I. Theodosius, I. Iustinianus ve III. Leo gibi imparatorlar bu düşünceyi taşımaya devam etmişlerdir. Ancak V. yüzyılın ikinci yarısından itibaren imparatorların dinsel konulardaki otoritelerini eleştiren gruplar ortaya çıkmaya başlamıştır.¹⁵⁵ Bu gruplara göre imparator, Tanrı tarafından ortodoks düşünceyi korumakla görevlendirilmişti, fakat ortodoks düşüncenin ne olduğunu belirleme yetkisine sahip değildi; bu yetki Tanrı tarafından piskoposlara verilmişti.¹⁵⁶ Şamlı Yuhanon (ö. 749) bu konuda şunları söylemişti:

*Kiliseye yasalar yapmak hükümdarlara düşmez. Sana [kutsal] sözü (Kelâm'ı) hükümdarlar getirmedi, havariler ve nebiler, papazlar ve din bilginleri öğretti. Hükümdarların ilgilenecekleri konu siyasal iyiliktir.*¹⁵⁷

Cordoba Piskoposu Hosius (ö. 359) ise II. Konstantius'a (hd. 337-361) şu şekilde hitap etmiştir:

Zorbalığı durdurun ve bizlere emirler yazıp yollamayın. ... Kilise içi meselelere zorla karışmayın, bu meseleler hakkında bize tavsiye vermeyin, aksine, bu konularda bizden bilgi edinin. Tanrı size krallık verdi, ancak kiliseye dair konuları da bize

a.g.e., s. 179; Meredith Riedel, *Leo VI and the Transformation of Byzantine Christian Identity: Writing of an Unexpected Emperor*, Cambridge University Press, New York 2018, s. 5.

¹⁵³ Vasiliev, a.g.e., s. 179.

¹⁵⁴ Congourdeau ve Martin-Hisard, a.g.m., s. 108.

¹⁵⁵ Duygu, *Hristiyanlık...*, s. 383; Cameron, a.g.e., s. 138.

¹⁵⁶ Ware, a.g.e., s. 56. Şamlı Yuhanon, Kilise ve Devlet üzerine yazdığı eserinde şöyle demektedir: "Kiliseye yasalar yapmak hükümdarlara düşmez. Sana [kutsal] sözü (Kelâm'ı) hükümdarlar getirmedi, havariler ve nebiler, papazlar ve din bilginleri öğretti. Hükümdarların ilgilenecekleri konu siyasal iyiliktir.": Barker, a.g.e., s. 100.

¹⁵⁷ Barker, a.g.e., s. 100.

*emanet etti. Sizin imparatorluk statünüzü çalmaya çalışan bir adam nasıl ki sizi oraya yerleştiren Tanrı'ya karşı gelmiş olursa, siz de aynı şekilde kilise meselelerini kontrolünüze alırken suç işleyip günahkâr olmaktan korkun. ... Bu yüzden, ne biz piskoposlar dünyayı yönetme hakkını kendimizde görelim, ne de siz imparator olarak kilise konularından kendinize vazife çıkarın.*¹⁵⁸

Bu sözlerin gösterdiği üzere kilise imparatorun bazı kararlarını eleştirmekte¹⁵⁹ ve zaman zaman geri adım atılabilmekteydi. Bu yüzden imparatorlar kendi isteklerine riayet etmeyen patrikleri azletmeye ve genellikle çocuklarını, aynı fikirleri paylaştıkları din adamlarını, hatta sivil memurları Konstantinopolis Patrikliğine aday göstererek kiliseyi kendi yanlarına almaya çalışmışlardır.¹⁶⁰ Kilisenin böylesi bir güce erişmesinin bazı nedenleri bulunmaktaydı.

Öncelikle kilise, imparatorluğun Hristiyanlaşmaya başladığı IV. yüzyılda I. Konstantinos'tan, seküler mahkemelerin dışında kendi mahkemelerini kurabilmesi, piskoposluk mahkemesinin verdiği kararların temyize götürülememesi, piskoposların kararlarının imparatorun emri gibi sayılması, ruhbanların bazı vergileri toplayabilmesi ve bazı vergilerden de muaf olması gibi bazı imtiyazlar elde etmişti.¹⁶¹ I. Theodosius döneminde verilen bu imtiyazlar daha da genişletildi. Bu durum kilisenin devlet içerisinde devlet olma yolunun ilk taşlarını oluşturdu. Kilisenin halk üzerindeki etkinliği onu daha güçlendirdi. Hristiyan din adamları ve manastırlara çekilen münzeviler Tanrı'nın insanlarla arasındaki bağlantıları haline gelmişlerdi.¹⁶² Piskoposlar halkın gözünde birer baba ve koruyucuydu. Bu saygınlıklarıyla onlar kendi bölgelerindeki cemaatlerin lideri haline gelmişlerdi. Ayrıca kilisenin izlemiş olduğu dayanışma ve sosyal yardımlaşma hareketleri de halkın gözündeki saygınlıklarını arttırmaktaydı. Piskoposlar taşrada imparatorluğun hayırseverliğini (*philanthropia*) yetimhane (*orphanotropheia*), hastane

¹⁵⁸ Duygu, *Hristiyanlık ...*, s. 263.

¹⁵⁹ Bu eleştiriler sıklıkla imparatorların özel hayatlarıyla ilgili olmaktadır. Herakleios yeğeni ile evlenmek istediğinde ve VI. Leo oğlu VII. Konstantinos Porphyrogennetos'u velayet ilan ettirmek istediğinde kiliseyle sürtüşmeler yaşamışlar ve orta yol bulmaya çalışmışlardır: Cameron, *a.g.e.*, s. 82; Norwich, *Bizans: Yükseliş ...*, s. 160.

¹⁶⁰ Herrin, *a.g.e.*, s. 80; Barker, *a.g.e.*, s. 25. 705-1024 yılları arasında seçilen patriklerin 15'i din adamıyken 6'sı sekülerdi: Congourdeau ve Martin-Hisard, *a.g.m.*, s. 106.

¹⁶¹ Duygu, *Hristiyanlık ...*, s. 187; Çelik, *a.g.e.*, s. 17-18; Flusin, "İmparatorluk Kilisesinin ...", s. 132.

¹⁶² Duygu, *Hristiyanlık ...*, s. 197; Haldon, *Bizans Tarih ...*, s. 238.

(*nosokomeia*) ve han gibi halk için önem taşıyan kamusal kurumları yöneterek gösteriyorlardı.¹⁶³ Böylece halkla çok daha rahat bir şekilde temas kurabilmişlerdi ve halk da kendisi için önemli olan bu yardımların din adamları aracılığıyla geldiğini görmekteydi. Brown'a göre IV. yüzyılda seküler kesimin şehirlerdeki konumunu kaybetmesiyle dinî kesim bu konumları doldurmuştu.¹⁶⁴ VI. yüzyılda I. Iustinianus'un reformlarıyla beraber piskoposlar sivil idareyi destekleyen ve denetleyen bir unsur haline gelmişti.¹⁶⁵ Kilisenin kentlerdeki gücü o kadar arttı ki X. yüzyıla gelindiğinde pek çok piskopos *arkhon* olarak şehirleri yönetmeye başlamıştı.¹⁶⁶

İmparatorluğun dinî merkezi Konstantinopolis'e taşınması da kilisenin siyasî otoriteler karşısındaki güç ve etkinliğini arttırdı. İmparatorluk sarayından sadece adımlarla ölçülebilen bir uzaklıkta olan kilise, imparatorların dinî konularda tam hâkim konumuna gelmesini sağlayacak ve sürekli olarak imparatorluğun birlikteliğini bozan dinî sorunlar imparator tarafından kontrol edilebilecekti. Başkent kilisesi de imparatorluğun yardımını alarak elde etmiş olduğu konumu diğer kilise merkezlerine kabul ettirme ve hakimiyet sahasını genişletme şansına sahip olacaktı.¹⁶⁷ Bu nedenle imparatorlar başkentteki ruhani makam olan Hereclea Metropolitliği'ne bağlı episkoposluğu başkent kilisesine çevirdiler ve diğer kiliselerin üzerinde bir konuma yerleştirmeye çalıştılar.¹⁶⁸ VI. yüzyılda Konstantinopolis kilisesinin doğu kiliseleri arasında rakibi kalmamış, bu yüzden başkent başpiskoposu Ekümenik Patrik unvanını da kullanmaya başlamıştı.¹⁶⁹ Başkent kilisesinin güçlendirilmesi düşüncesi bazı dönemlerde imparatorluğun siyasî hedeflerine ters düştüğü için arka plana atılsa da¹⁷⁰ neticede doğu kiliselerinin Bizans hakimiyet

¹⁶³ Flusin, "İmparatorluk Kilisesinin ...", s. 137; Cécile Morrisson, "Bizans Doğusu'nda Nüfus, İktisat ve Toplum", *Bizans Dünyası Doğu Roma İmparatorluğu 330-641*, ed. Cécile Morrisson, çev. Aslı Bilge, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2014, s. 225.

¹⁶⁴ Gregory, *a.g.e.*, s.136.

¹⁶⁵ Piskoposlar belediye görevlilerini seçiyor, köprüleri onarıyor, şehrin maliye ve pazarlarını kontrol ediyordu. Bunların dışında elçi olarak başka devletlere gidiyor ya da askerî direnişi organize ediyorlardı: Flusin, "İmparatorluk Kilisesinin ...", s. 134; Mango, *a.g.e.*, s. 43; Mitchell, *a.g.e.*, s. 408.

¹⁶⁶ Cameron, *a.g.e.*, s. 97.

¹⁶⁷ Duygu, *Hristiyanlık ...* 316.

¹⁶⁸ Duygu, *Hristiyanlık ...* 310; Çelik, *a.g.e.*, s. 23.

¹⁶⁹ Flusin, "İmparatorluk Kilisesinin ...", s. 150.

¹⁷⁰ I. Iustinianus döneminde imparatorluğun hedefi Roma İmparatorluğu'nun eski sınırlarına ulaşmak ve eski ihtişamın yeniden tesis edilmesini sağlamaktı. Bu yüzden Afrika ve İtalya'ya saldırılar düzenlenmişti; ancak bu bölgeler Roma kilisesinin hakimiyet sahasıydı ve imparator eğer burada otoritesini devam

sahasından çıkararak hilâfet topraklarında kalması ve Roma kilisesiyle iletişimlerinin zayıflaması Konstantinopolis kilisesini oldukça güçlendirdi.¹⁷¹ İmparatorların elinde sadece başkent kilisesi kalmış ve onunla ilişkilerini iyi tutmaya çalışmışlardır.

Kilisenin güçlenişi, IX. yüzyılda Slavların Hristiyanlaştırılmasına yönelik politikası ile üst noktaya ulaşmıştır. Kilise misyonerlik hareketleriyle etki alanını imparatorluk sınırlarının ötesine geçirebileceğini fark etmiş, bu konuda imparatorluğun desteğini aramıştır.¹⁷² Örneğin Patrik Photios (gd. 858-867/877-886), misyonerlik hareketleriyle tehlike arz eden devletlerin ya da grupların etkisiz hale getirilebileceğini düşünmekteydi. Böylece Rus ve Bulgar devletlerine ve Slav gruplara misyonerler gönderilmiştir. I. Basileios (hd. 867-886) döneminde misyonerlik hareketlerinin desteklenmesi Balkan Yarımadası'nın önemli bir kısmını Bizans kilisesinin nüfuzu altına sokmuştur.¹⁷³

Bütün bu güçlendirmeler sonucunda Kilise V. yüzyılda devlet içerisinde devlet durumuna geldi. İki taraf da birbirlerine müdahil olabilecek güce erişmişti ve imparatorlar kilisenin erişmiş olduğu bu gücü geri alabilmek için çeşitli eylemlerde bulunuyorlardı. Kilise-imparatorluk çekişmesi kendisini özellikle ikonoklazm döneminde gösterdi.

İkona terimi *eiko* (benzemek) fiilinden gelmekteydi.¹⁷⁴ İkona kültürüne göre Bizanslılar İsa, Meryem ya da çeşitli azizlerin ikonaları aracılığıyla Tanrı'ya dua ederlerdi. Bu dua ediş şekli putperestliği çağrıştırdığı için birçok dinî kesim tarafından eleştiri konusu yapıldı.

ettirmek istiyorsa Roma kilisesi ile yakın ilişkiler kurması gerektiğinin farkındaydı. İmparatora göre kilise hiyerarşisi içerisinde Roma kilisesi ilk sırada yer almalıydı.

¹⁷¹ Michel Kaplan, "Konstantinopolis ve Şehir Ekonomisi", *Bizans Dünyası Bizans İmparatorluğu (641-1204)*, ed. Jean-Claude Cheynet, çev. Aslı Bilge, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2018, s. 256.

¹⁷² Barker, *a.g.e.*, s. 41. Bizans İmparatorluğu'nun misyonerlik hareketleri dinî olmaktan çok politik sebeplidir. İmparatorluk dış siyasette mümkün mertebe savaş dışı yöntemleri savaflara tercih etmekteydi. Bunun en önemli sebebi savaşın çok masraflı olması ve imparatorluğun her tarafının düşmanlarla çevrili olmasıydı.

¹⁷³ Batıda bu tarz misyonerlik hareketlerine dair kayıtlara rastlamaktayken, doğuda Müslüman topraklarına dair pek bir kaynağa ulaşamamaktayız: Abou-Seada, *a.g.t.*, s. 320.

¹⁷⁴ Nano Chatzidakis, "Konstantinopolis'in İkonaları", *Bizans: Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*, ed. Annie Pralong, çev. Buket Kitapçı Bayrı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016, s. 220.

İmparatorlukta ekonomik, siyasî ve sosyal krizler patlak verdiğinde bu eleştiriler daha da artmaktaydı. Örneğin Bizanslılar 726 yılında patlayan Thera Yanardağı ile Tanrı'nın onlara kızdığını ve bu kızgınlığın sebebinin dinî olduğunu düşünmüşlerdi.¹⁷⁵ Düşman olaraksa ikona yanlıları seçilmişti. Fakat ikonalara karşı başlayan bu düşmanlık yeni değildi ve II. yüzyıla kadar dayanmaktaydı.¹⁷⁶ Bunun sebeplerinden birisi VII. yüzyıldan itibaren ikonalar aracılığıyla ibadetin oldukça yaygınlaşmasıydı.

730 yılında III. Leon tasvir karşıtlığını resmi olarak açıklamış ve emirnamesini imzalatmak için patriğe göndermiştir. Kilisenin lideri olan Patrik Germanos (gd. 715-730) bu karşıtlığı desteklemediğini ifade ederek görevinden istifa etmiştir. Böylece yerine ikona karşıtı olan Anastasios (gd. 730-754) patrik olmuş ve imparatorun görüşünü desteklemiştir.

III. Leo'nun ikonaklazm politikası sadece ruhanî değil aynı zamanda bazı dünyevî gerekçelere de dayanmaktaydı.¹⁷⁷ Yukarıda bahsettiğimiz üzere, teoride imparator ve kilise birbirleriyle ilişki içerisinde olsalar da diğerinin yetki alanına olabildiğince girmemeye çalışmışlardır. Ancak I. Iustinianus ve III. Leo gibi bazı imparatorlar yetki alanlarını dinî alanda da geliştirmek istemişlerdir. Bu sebeple III. Leo'nun ikonoklazm döneminde girmiş olduğu mücadele aslında imparatorun zenginleşen ve güçlenen kiliselere ve manastırlara karşı vermiş olduğu otorite savaşıydı.¹⁷⁸

¹⁷⁵ Theophanes Confessor, *a.g.e.*, s. 559.

¹⁷⁶ II. yüzyılda Irenaeus, III. yüzyılda Origenes ve Eusebius ve IV. yüzyılda Epiphanius ikona kültüne karşı eleştirilerde bulunmaktaydılar: Turhan Kaçar, "İmgenin Transformasyonu: Bizans Dünyasında İkona Tartışması", *Eski Yeni*, 11 (2008), s. 70.

¹⁷⁷ Bunun yanı sıra İslâm'ın ve Yahudiliği ikonoklazm düşüncesinde etkileri olduğu düşünülmektedir, bu konuyu IV. bölümde ele alacağız.

¹⁷⁸ Manastırlar IV. yüzyıldan itibaren Anadolu'da etkisini göstermeye başlayan bir yapıydı. Buralarda dinî tartışmalar da yapılmaktaydı, bu yüzden Kilise onları bir tehdit olarak görmekteydi. Manastırlar başkente IV. yüzyılda Suriyeli eski bir asker olan Isakios tarafından getirilmiş gibi gözükmektedir. V. ve VI. yüzyıllarda güçlenmeye başlamışlardır.

Kilise ve manastırların IV. yüzyıldan itibaren şehirlerde güçlenmeye başladıklarından ve din adamlarının bölgelerinin siyasî ve ruhanî liderleri haline geldiklerinden yukarıda bahsetmiştik. Kilise ve manastırlar bazı vergilerden muaf olduğu gibi halk ve toplumun ileri gelenleri topraklarını bu kurumlara bağışlamaktaydı ve devletin bu duruma müdahale etme hakkı bulunmamaktaydı. VII. yüzyılda Bizans İmparatorluğu topraklarının neredeyse yarısı kilise ve manastırların hakimiyetine geçmişti.¹⁷⁹ Bağışlanan bu araziler bir tarım imparatorluğu olan Bizans İmparatorluğu'nun gelirlerinin azalması ve bir anlamda sahip olduğu topraklar üzerindeki siyasî hakimiyetini kaybetmesi anlamına geliyordu.¹⁸⁰ Öte yandan manastırlar -özellikle doğudakiler- dinî sorunlarda ilk tepki verenlerdendi ve halk üzerindeki etkileri sebebiyle bu tepki çok daha geniş çevrelere yayılmaktaydı. Ek olarak keşişliği tercih eden halk ve askerler imparatorluğun askerî gücünü de zayıflatmaktaydı.¹⁸¹ Manastırlar özellikle Theodoros Studitis (ö. 826) gibi keşişler aracılığıyla ikona taraftarlığı üzerinden imparatorluk siyasetine karışmaya başlamışlardı.¹⁸²

Görünen o ki III. Leo'nun ikonoklazm politikasının amaçlarından biri kilisenin ve -tasvir kültürünü destekleyen ve bundan gelir elde eden¹⁸³- manastırların elde ettiği politik ve maddi gücü elinden almaktı. Haliyle ikonoklazma karşı en etkin mücadeleyi elde ettikleri birçok zenginliği kaybeden ya da kaybetmek üzere olan manastırlar verdi. İkonoklazm döneminde sanat alanındaki değişimler bile imparatorun dinî kurumların gücünü kısıtlayarak kendi otoritesini güçlendirmeye çalıştığını kanıtlar niteliktedir. Zira ikonoklazm öncesi dönemde dinî motifler ve eserler ön plandayken ikonoklazm ile birlikte imparatorları yücelten dünyevî sanat önem kazanmıştır.¹⁸⁴ III. Leo sonrasında da bazı imparatorlar kilise ve manastırların gücünü azaltmak için çeşitli buyruklar yayımlamışlardır. Bu imparatorlar arasında dindar biri olmakla birlikte kiliselerin

¹⁷⁹ Çelik, *a.g.e.*, s. 90.

¹⁸⁰ Barker, *a.g.e.*, s. 25; Çelik, *a.g.e.*, s. 133.

¹⁸¹ Vasiliev, *a.g.e.*, s. 298.

¹⁸² Theodoros Studitis, V. Leo döneminde ikonoklast politikaların yeniden kabul edilmesi üzerine protesto amacıyla birçok önemli dinî isme mektuplar yazmış ve ikonoklazma yönelik yeni bir sinodun toplanmasını istemiştir. Bunun dışında 818 yılında imparatora ve ikonoklazm politikasına göstermiş olduğu tepkiler sebebiyle sürgüne gönderilmiştir: M. Sacit Pekak, "İstanbul'da Studios Manastırı, H. Ioannes Prodromos Kilisesi I", *Sanat Tarihi Dergisi*, X/ 10 (2000), s. 105-106.

¹⁸³ Çelik, *a.g.e.*, s. 90; Barker, *a.g.e.*, s. 25.

¹⁸⁴ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 161.

ellerindeki mülklere el koyan V. Konstantinos (hd. 741-775), I. Romanos (hd. 920-944) ile II. Nikephoros Phokas (hd. 963-969) vardı.

V. Konstantinos döneminde ikona karşıtları tarafından 754 yılında Hiereia Sarayı'nda toplanan konsil, ikona kültürünü lanetledi. İmparator ikonalara ve röliklere karşı nefret duyuyor, hatta aziz unvanının bile gazaba uğramak için yeterli olduğunu düşünüyordu.¹⁸⁵ Bu dönem keşişlere karşı mücadelenin en sert olduğu dönemdi. V. Konstantinos onlara “sözü edilmezler” diyor¹⁸⁶ ve her türlü sorunun onlardan kaynaklandığını ileri sürüyordu. Keşişler o kadar çok baskıya ve şiddete maruz kaldılar ki bu dönemi “çile dönemi” olarak ifade ettiler.¹⁸⁷

VIII. yüzyılın sonlarında ordunun, bürokrasinin ve doğu topraklarının büyük bir çoğunluğu ikona karşıtıydı. Başkentte ise ikona taraftarları (ikonodülistler) çoğunlukta idi. Ancak IV. Leo'nun ölümü (hd. 775-780) ve halefi VI. Konstantinos'in (hd. 776-796) henüz küçük yaşta olması sebebiyle imparatorluk idaresi geçici olarak ikona taraftarı olan imparatoriçe Eirene'ye (hd. 797-802) geçmişti. Eirene, ikona yanlısı politikayı yeniden canlandırmak için 786 yılında bir ekümenik konsil topladı ancak ordu içerisinde bulunan ikonoklastlar buna karşı çıkarak toplantıyı bastılar. İmparatoriçenin ikona konusundaki fikirlerini gerçekleştirmek için bir süre daha beklemesi gerekmektedir. İmparatoriçe bir sonraki sene Müslümanlara yönelik sefer yapılacağı yalanıyla orduyu başkentten uzaklaştırdı ve 787 yılında II. İznik Konsili'ni toplayarak ikona kültürüne geri döndü. Böylece ilk ikonoklazm dönemi sona erdi.

VI. Konstantinos tahtı devralabilecek yaşa geldiğinde annesiyle bir taht mücadelesi içerisine girdi. İkona karşıtları imparatorun etrafında toplanmaya başladılar fakat imparator, hatalı politikaları sebebiyle ruhban sınıfının tepkisini çekti ve Eirene oğlunun

¹⁸⁵ Norwich, *Bizans: Erken ...*, s. 292.

¹⁸⁶ Mango, *a.g.e.*, s. 129; Norwich, *Bizans: Erken ...*, s. 293.

¹⁸⁷ Mango, *a.g.e.*, s. 129.

gözlerine mil çekerek taht mücadelesinde onu saf dışı bıraktı. İmparatoriçe bu dönemde manastırlara ve keşişlere imtiyazlar vererek iktidarını korumaya çalışmıştır. Eirene'nin ikona yanlısı politikası kendisinden sonra gelen imparatorlar tarafından devam ettirilmiş ancak V. Leo döneminde (hd. 813-820) imparatorluk ikonoklazm politikasına geri dönmeye başlamıştır.

İmparator V. Leo tahtı ele geçirdiğinde Anadolu'daki destekçilerinin birçoğu ikona karşıtıydı. İmparator, bu desteği arkasına almak için V. Konstantinos gibi ikonoklast bir politika izledi ve ikinci ikonoklazm dönemini başlattı. Bu dönem imparator Theophilos'un (hd. 829-842) ölümü sonrasında sona ermiştir. Theophilos öldüğünde oğlu III. Mikhael (hd. 842-867) henüz bebek olduğundan naip olarak ikona taraftarı annesi Theodora (hd. 842-856) imparatorluğu idare etmeye başladı. İmparatoriçe, 843 yılında Konstantinopolis Konsili ile ikona kültüne yeniden dönüldüğünü ilan etti ve ikonoklast yasaları iptal etti. Patrik Methodius (gd. 843-847) heretik olarak gördüğü ikonoklastları lanetleyen bir liste hazırladı. Böylece Theodora'nın otoritesi ile ikonodül düşünce yeniden güçlenmeye başladı.¹⁸⁸ Böylece uzun bir süre ikonalar üzerinden devam eden devlet ve kilise arasında süren çekişme sona ermiştir. Ancak bu durum iki kurumun arasında tamamen bir uzlaşma ortamı yaratmamış ve çeşitli zamanlarda çekişmeler yaşanmıştır.

Sonuç olarak, ikonoklast imparatorların başarısız olması imparatorların kilise üzerindeki etkisini azaltmış,¹⁸⁹ kilise ve özellikle manastırlar bu çatışmadan büyük kazanımlarla çıkmışlardır. Ayasofya Kilisesi'nde İmparator Kapısı'nın üzerinde bulunan VI. Leo'un (hd. 886-912) İsa'nın önünde *proskynesis* pozisyonunda durduğu mozaik bunun en iyi simgesidir. Burada imparatorun saygısını gösterdiği İsa, aslında Photios'un da belirttiği gibi İsa'nın yansıması olan patriktir.¹⁹⁰ Yine de imparatorlar kilise üzerinde otorite kurmaya çalışmaktan vazgeçmemişlerdir. X. yüzyılda imparatorlar tekrardan kilise

¹⁸⁸ Hamilton-Hamilton-Stoyanov, *a.g.e.*, s. 65.

¹⁸⁹ Congourdeau ve Martin-Hisard, *a.g.m.*, s. 108.

¹⁹⁰ Auzépy, *a.g.m.*, s. 114.

üzerinde ağırlık kurmaya başlamışlar ve ruhbanların yerine sivil idareciler atayarak kilisenin gücünü zayıflatmaya çalışmışlardır.¹⁹¹

¹⁹¹ Congourdeau ve Martin-Hisard, a.g.m., s. 110; Meredith Riedel, "Nikephoros II Phokas and Orthodox Military Maryrs", *Journal of Medieval Religious Cultures*, XLI/2 (2015), s. 136.

2. BÖLÜM: VII.-XI. YÜZYILLAR ARASINDA BİZANS İMPARATORLUĞU'NUN MÜSLÜMANLARA YÖNELİK DİNİ SÖYLEMLERİ

Bizans İmparatorluğu'nun erken dönemlerinde Hristiyanlıkla kurmuş olduğu ittifaktan ve yaşanan siyasî krizlerin din aracılığıyla nasıl telafi edildiğinden ilk bölümde bahsetmiştik. Kısaca tekrarlamak gerekirse imparatorluğun siyasî ve sosyal şartları göz önünde bulundurarak Hristiyanlığı kabul etmesiyle birlikte Hristiyanlığın imparatorluk içerisindeki önemi gün geçtikçe artmaya başlamıştır. V. yüzyıldan itibaren Bizans İmparatorluğu sahasında dinin kamu ve devlet hayatında önem kazandığı görülmektedir.¹⁹² Dinin siyasî arenada etkili bir silah olarak kullanımının artması VII. yüzyılda Herakleios'un Sâsânîlerle yapmış olduğu mücadeleye yansiyacaktır. Üçüncü bölümde bahsedeceğimiz üzere, imparatorluğun Sâsânîlere karşı zafer kazanmasında din önemli bir araç olarak yerini almıştır. Zaferlerdeki etkin rolü bu şekilde keşfedilen din bu dönemden sonra da siyasî ve kültürel hayatta aktif bir şekilde kullanılmaya devam edecektir.

VII. yüzyılda imparatorluk henüz Sâsânîlerle gerçekleştirdiği savaştan yeni çıkmışken İbrahimî din ailesine mensup ve -kendisi gibi- siyasî eylemlerinde dini bir araç olarak kullanan yeni bir rakiple karşılaşmıştı. İmparatorluğun bu yeni dini kabul edenlere karşı dinî söylemlerde bulunması kaçınılmazdı. Hristiyanlık dünyasının lideri konumunda olan Bizans İmparatorluğu için İslâm devleti siyasî olduğu kadar doğal bir dinî düşman haline gelmiş ve siyasî alanda kurulmaya çalışılan üstünlük dinî alan üzerinden inşa edilmeye

¹⁹² VI. ve VII. yüzyıllarda yaşanan siyasî, ekonomik ve doğal afet gibi bütün olumsuzluklara rağmen imparatorluğun ve halkın dine verdiği önem sebebiyle kiliselerin inşası artarak devam etmiştir: Mitchell, *a.g.e.*, s. 674.

çalışılmıştır.¹⁹³ Böylece imparatorluk ve halifelik arasındaki siyasî mücadele aynı zamanda İslâmiyet ve Hristiyanlık mücadelesi haline dönüşmüştür.

VII. ve VIII. yüzyıllarda Bizans İmparatorluğu siyasî alanda henüz Müslümanlara karşılık verebilecek durumda olmadığından geri çekişilişini halka anlatmak, İslâmiyet'in Hristiyanlar arasında yayılmasını engellemek ve imparatorluğun İslâm devletine karşı üstünlüğünü göstermek amacıyla sıklıkla dinî söylemlere, kültürel ve seremonik eylemlere başvurdu. IX. yüzyılın sonlarından itibaren Bizans İmparatorluğu'nun Müslümanlara karşı koyabilecek seviyeye gelmesi ve İslâm'a yönelik bilgilerin artması dinî söylemde bir değişime yol açtı. Bizans İmparatorluğu'nun Müslümanları algılayışı sadece İslâm devletleriyle yapılan mücadelelere bağlı kalmamış, iç ve dış dünyada cereyan eden siyasî, sosyal ve kültürel olaylar Müslüman algısının şekillenmesinde rol almıştır. VII. ve XI. yüzyıllar arasında ikonoklazm, Karolenj İmparatorluğu'nun yükselişi (VIII.-IX. yüzyıllar) ve Abbâsîlerin kültürel atılımları gibi Bizans İmparatorluğu'nun Müslüman algısını etkileyen çeşitli olaylar gerçekleşmiştir.

Bu bölümde öncelikle İslâm-Bizans mücadelesi ve hangi olayların ya da gelişmelerin Bizans İmparatorluğu'nun Müslümanları algılayışını etkilediği birincil ve ikincil kaynaklar üzerinden izah edilecektir.

¹⁹³ İki imparatorluğun Akdeniz'de egemenlik kurma isteği aralarında düşmanlığa yol açsa da İslâmiyet'in ilk dönemlerinde Müslümanlar, İslâm ile aynı din ailesinden olması hasebiyle Hristiyanlığı -dolayısıyla Bizans İmparatorluğu'nu- siyasî ve ideolojik müttefikleri olarak gördüler. Rûm Suresi'nde (30: 2-5) bu durum açıkça görülmektedir. Müslümanlar, Bizans-Sâsâni savaşında (602-628) Bizanslıların zafer kazanmasını istemişlerdir. Fakat ilerleyen dönemlerde Müslümanların Bizans İmparatorluğu ile rekabetinin artmasıyla Bizanslılara karşı fikirleri olumsuz bir hal almaya başlamıştır: el-Cheikh, *a.g.e.*, s. 40; Ahmad M. H. Shboul, "Byzantium and the Arabs: The Image of the Byzantines as Mirrored in Arabic Literature", *Proceeding of the First Australian Byzantine Studies Conference* (Canberra, 1981), Australian Association for Byzantine Studies, University of Sydney, s. 48.

2.1. BİZANS İMPARATORLUĞU-HİLÂFET İLİŞKİLERİ (VII.-X. YÜZYILLAR)

Araplarla Bizanslıların ilişkisinin VII. yüzyılda Müslümanların Suriye ve Mezopotamya'ya yapmış olduğu saldırılar sonucunda başladığını ve Arap nüfusun bundan sonra bu bölgelere geldiğini düşünmek hatalı olacaktır. Araplar uzun süre bu yerlerde varlıklarını sürdürmüşler ve birçok kez Bizans İmparatorluğu'nun topraklarına saldırarak ganimet elde etmeye çalışmışlardır. Bu yüzden Bizans İmparatorluğu IV. yüzyıldan itibaren Arap kabilelerinin saldırılarını engellemek için Tanukî, Salihî ve Gassânî gibi kabileler ve devletlerle *foederati* olarak ilişkiler kurmuştur.¹⁹⁴

Bizanslıların Arapları farklı isimlerle adlandırdıkları görülmektedir. Bunlar¹⁹⁵ *Arabes*, *Arabioi*, *Sarakinoi* ya da *Saraceni*,¹⁹⁶ *Hagarenoi* ya da *Agarenoi*,¹⁹⁷ *Ismailitai*,¹⁹⁸ *Barbaroi*¹⁹⁹ ve *Tayyâyâ*'dır (*Tayyôyé*).²⁰⁰ Bu terimler genellikle negatif çağrışımlara sahiptir ve Araplar İslâmiyet'e geçtikten sonra da kullanılmaya devam ettiler.²⁰¹ Araplarsa Bizans İmparatorluğu'nu ticarî ilişkiler ve savaşlar sayesinde

¹⁹⁴ Haldon, *Bizans Tarih ...*, s. 51. *Foederati*, Roma İmparatorluğu'nda çeşitli yardımlar karşılığında askerî destek sağlayan ve sınırları koruyan "barbar" topluluklardı: "Foederati", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, c. II, ed. Alexander P. Kazhdan, Oxford University Press, Oxford New York 1991, s. 794. Arap kabileleri Bizans İmparatorluğu'nun doğudaki paralı asker kaynağının önemli bir kısmını oluşturmaktaydılar. I. Iustinianus döneminden itibaren imparatorluğun doğu sınırlarındaki Bizanslı asker sayısı azalmaya başlamış ve bölge daha çok müttefik Arap kabilelerin askerleri tarafından korunmaya başlamıştır: Cameron, *a.g.e.*, s. 13.

¹⁹⁵ Terimlerin ve Bizanslıların Müslümanlık öncesi Araplarla kurduğu ilişkilerin ayrıntılı bilgisi için bkz. Aleksios G. C. Savvides, "Some Notes on the Terms Agarenoi, Ismaelitai, and Sarakenoi in Byzantine Sources", *Byzantina Turkika Meseonika, Istorikes Symvoles, Irodotos, Herodotos*, Selanik 2002, s. 67-74; Vassilios Christides, "The Names "Arabes, Sarakhnoi" etc. and Their False Byzantine Etymologies", *Byzantinische Zeitschrift*, LXV (1972), Münih, s. 329-333; Avcı, *a.g.e.*, s. 18-21.

¹⁹⁶ İbrahim peygamberin eşi Sâre'den geldiği düşünülmektedir.

¹⁹⁷ İbrahim peygamberin ikinci eşi Hacer'den gelmekte ve köle olduğu düşünüldüğü için Arapları aşağılamak amacıyla kullanılmaktaydı: Sebeos, *a.g.e.*, s. 87.

¹⁹⁸ Arapların soyunun İbrahim peygamberin oğlu İsmail peygambere dayandığı düşünüldüğü için kullanılmıştır.

¹⁹⁹ Barbar terimi Eski Yunan'da Yunanca konuşmayanlar için kullanılan bir ifadeyken Geç Antikçağ döneminde Bizanslılar; putperestler, sapkınlar, düşman topluluklar ve müttefik olan Araplar hariç Mezopotamya çevresindeki göçebe Arapları ifade etmek için bu terimi kullanmışlardır. Önceden Müslüman olan, ancak daha sonra Hristiyanlığa geçen bir kişiye Araplığına binaen Aziz Barbaros denilmiştir: ayrıntılı bilgi için bkz. Vassilios Christides, "Arabs as 'barbaroi' before the rise of Islam." *Balkan studies* 10 (1969), s. 315-324; Daniel J. Sahas, "Hagiological Texts as Historical Sources for Arab History and Byzantine-Muslim Relations: The Case of a "Barbarian" Saint", *Byzantium and Islam: Collected Studies on Byzantine-Muslim Encounters*, Brill, Leiden 2021, s. 451-461.

²⁰⁰ Arapların Tay Kabilesi ile bağlantıları düşünülerek bu ifade kullanılmıştır: Duygu, *İslâm ...*, s. 190.

²⁰¹ Bunun sebebi Bizanslıların bu terimlerle Arapları aşağılamak istemesiydi: "*Hizmetçinin soyundan gelenlerin vahşet ve gaddarlığından, Romalılara ... karşı canice yaptıkları baskın ve köleleştirmelerden*

tanınmışlar ve imparatorluğa karşı büyük bir saygı ve hayranlık duymuşlardır. Araplar için Bizans İmparatorluğu büyük bir güç ve Suriye'deki "Arap prenslerinin efendisi"ydi.²⁰²

Bizans-İslâm mücadelesinin ilk dönemlerinde Bizans İmparatorluğu Sâsânîlerle olan büyük çaplı savaştan yeni çıkması sebebiyle yeniden ele geçirdiği Mısır, Suriye ve Mezopotamya gibi bölgelerde henüz iktidarını sağlamlaştıramamış, nüfusunun ve hazinesinin büyük bölümünü kaybetmiş,²⁰³ ayrıca Sâsânîlere yönelik dinî söylemler savaş sonrasında etkisini kaybetmeye başlamıştır.²⁰⁴ Bizans İmparatorluğu ile İslâm Devleti'nin ilk teması bu şartlar altında Hz. Muhammed'in 628 yılında Herakleios'u İslâm'a davet ettiği mektupla gerçekleşirken iki taraf arasındaki ilk silahlı çatışma 629 yılında Mûte Savaşı'nda vuku bulmuştur.²⁰⁵ 636 Yermük Savaşı'nda Bizanslıların yenilmesiyle imparatorluk Suriye ve Mezopotamya'daki hakimiyetinin yanı sıra bu bölgelerden sağladığı insan gücünü ve bölgedeki müttefiklerini yitirmiştir. Bu şartlar altında Bizanslılar Toros Dağları'nın arkasına doğru çekilerek doğal bir sınır oluşturmaya çalışırken aynı zamanda Müslümanlara karşı açık sahada mücadele etmek yerine şehirlere sığınmışlardır.²⁰⁶ 641 yılında Mısır'ın Müslümanlara kaybedilmesiyle

hepinizin haberi olduğunu düşünüyorum.": Leo the Deacon, *The History of Leo the Deacon: Byzantine Military Expansion in the Tenth Century*, çev. Alice-Mary Talbot ve Dennis F. Sullivan, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 2005, s. 65.

²⁰² Shboul, a.g.m., s. 45.

²⁰³ VI. yüzyılda görünen veba salgını nüfusu daha da düşürürken, aynı dönemdeki volkanik bir patlama iklimin değişmesine, havaların soğumasına ve böylece mahsulün azalmasına yol açmıştı: Haldon, *Warfare ...*, s. 69; Mango, *a.g.e.*, s. 10.

²⁰⁴ Kaegi, *a.g.e.*, s. 71. İlk bölümde değindiğimiz üzere, Bizans İmparatorluğu içinde dinî anlaşmazlıklar bulunmaktaydı. Bu durum Konstantinopolis'in dinî düşüncelerine katılmayan Suriye ve Mısır bölgelerinin Müslümanlar tarafından ele geçirilmesini kolaylaştırmıştı. Hatta Bizans İmparatorluğu Suriye ve Filistin'i oldukça kolay bir şekilde terk etmişti; zira bölgedeki Hristiyan nüfus Bizans Kilisesi ile anlaşmamaktaydı: Kaegi, *a.g.e.*, s. 399; Duygu, *İslâm...*, s. 177.

²⁰⁵ Savaşın Hz. Muhammed'in İslâm'a davet için gönderdiği elçinin Bizans İmparatorluğu'nun müttefiki olan Gassânîler tarafından öldürülmesi yüzünden ortaya çıktığı düşünülmektedir. Savaşta Müslüman ordusu geri çekilmek zorunda kalmış ve Herakleios'un daha büyük bir orduyla saldırıya geçeceği dedikoduları yayılmıştır. Bunun üzerine Hz. Muhammed Tebük'e bir sefer düzenlemiş (630) ancak dedikoduların gerçek olmadığı anlaşılınca geri dönmüştür: Duygu, *İslâm...*, s. 159.

²⁰⁶ Haldon, *Warfare ...*, s. 77. Bu geri çekiliş esnasında Herakleios'un şöyle dediği rivayet edilmektedir: "*Elveda, uzun bir elveda sana Suriye, benim güzel eyaletim ... Ne güzel bir ülke olacaksın düşman için*": Koray Durak, "Erken Ortaçağ'da Bizans-Yakındoğu İlişkileri: İki Dünya Arasında Seyahat Edenler", *Bizans Dönemi'nde Anadolu*, ed. Engin Akyürek ve Koray Durak, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2021, s. 444. Kaegi, *a.g.e.*, s. 39; Bernadette Martin-Hisard, "Anadolu ve Bizans Doğusu", *Bizans Dünyası Bizans İmparatorluğu (641-1204)*, ed. Jean-Claude Cheynet, çev. Aslı Bilge, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2018, s. 377; Cameron, *a.g.e.*, s. 41; Jean-Claude Cheynet, "Bizans Savunmada: Sınırların Sabitlenmesi VII. Yüzyıldan IX. Yüzyıla", *Bizans Dünyası Bizans İmparatorluğu (641-1204)*, ed. Jean-Claude Cheynet, çev. Aslı Bilge, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2018, s. 21. Müslümanlar ve Bizans İmparatorluğu arasındaki mücadele genellikle toptan bir savaş halini almamakta, daha ziyade akımlar üzerine yoğunlaşmaktaydı.

Müslümanların hedefi Konstantinopolis, Bizans İmparatorluğu'nun nihai amacıysa başkentini korumak haline gelmiştir.

670 yılından itibaren Müslümanların Bizans İmparatorluğu üzerine seferlerinin arttığı ve Muâviye'nin oluşturduğu donanma sayesinde imparatorluğun Kıbrıs ve Rodos gibi önemli mevkiilerini kaybettiği görülmektedir. Ancak 677 yılında gerçekleştirilen Konstantinopolis Kuşatması'nda Müslümanların başarısız olması ve dönüş yolunda fırtınaya yakalanarak kayıplarının artması ve Emevîlerde bir iç savaşın başlaması (680-692) Bizans İmparatorluğu'nun karşı saldırıya geçmesi için uygun şartları oluşturmuştur. Yine de Müslümanlarla Bizanslılar arasında 692-693 yılında gerçekleşen savaşı Emevîler kazanmış ve sonrasında her yıl Anadolu'ya akınlar yapmaya başlamışlardır.²⁰⁷ Emevîler, Süleyman b. Abdülmelik döneminde (hd. 715-717) Mesleme b. Abdülmelik (ö. 739?)

Müslümanlar, Anadolu içlerine yapmış oldukları ve “*savâif*” adı verilen seferlerle ganimet elde etmeye ve cihâd görevini yerine getirmeye çalışıyorlardı. Ele geçirilen topraklar ya da şehirler genellikle elde tutulamıyordu. Bizanslılar ise bu akınlara bazen izin veriyor (halk kalelere sığınarak saldırının geçmesini bekliyordu) bazen de akınlar başlamadan vurkaç taktiğiyle Müslüman ordusunu yıpratmaya çalışıyorlardı. Toptan bir savaşın iki tarafı da yok edecek duruma getireceği bilinmekteydi. Bu yüzden Bizans-İslâm devletleri arasında büyük çaplı savaşlar oldukça nadirdi. Yine de Bizans-İslâm mücadelesi Anadolu'nun târûmâr olmasına, kent hayatının ve ekonominin zayıflamasına yol açıyor, halk ve askerler kentlerin içine hapsolüyordu. Böylece kale-kent denilen *kastronlar* ön plana çıkmaya başladı. Bu kentlerde askerler ve din adamları birer idareci konumuna gelmiş ve hayat din ve savaşın ön planda olduğu bir mücadele halini almıştır. Öte yandan bu ortamda iki tarafın üstünlük çabalarının kültürel ya da dinî alana kaydığı görülmektedir: John Haldon ve Hugh Kennedy, “The Arab-Byzantine Frontier in the Eighth and Ninth Centuries: Military Organisation and Society in the Borderlands”, *Arab-Byzantine Relations in Early Islamic Times*, ed. Michael Bonner, Routledge, Londra 2017, s. 223; Ralph-Johannes Lilie, “The Byzantine-Arab Borderland from the 7th to the 9th Century”, *Borders, Barriers, and Ethnogenesis: Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages*, ed. Florin Curta, Leiden 2006, s. 15; Koray Durak, “Performance and Ideology in the Exchange of Prisoners Between the Byzantines and Islamic Near Easterners in the Early Middle Ages”, *Medieval and Early Modern Performance in the Eastern Mediterranean*, ed. Arzu Öztürkmen ve Evelyn Birge Vitz, Late Medieval and Early Modern Studies (LMEMS) 20, Brepols, Belçika 2014, s. 169; Mango, *a.g.e.*, s. 33; el-Cheikh, *a.g.e.*, s. 86; A. Asa Eger, *The Islamic-Byzantine Frontier: Interaction and Exchange Among Muslim and Christian Communities*, I. B. Tauris, Londra 2017, s. 251. Anonim *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib* (X. yüzyıl) isimli eserde şu ifadeler geçmektedir: “*Eskiden Rûm'da şehir çok idi fakat şimdi azaldı. Bölgelerin çoğu refah içinde ve hoştur. Gazilerin Rûm ülkelerine yaptıkları sık saldırılar sebebiyle onların çok güçlü hisarları vardır. Köylerin her birisinin savaş esnasında sığınabilecekleri bir kalesi vardır.*”: çev. Abdullah Duman ve Murat Ağarı, *Ayışığı Kitapları*, İstanbul 2020, s. 118. İmparatorluk, Müslüman güçlerin Anadolu içlerine girmesini sağlayan geçitleri *kleisourai* denilen askerî bölgeler aracılığıyla korumaktaydı: Decker, *a.g.e.*, s. 107; Lilie, *a.g.m.*, s. 14. Bizanslıların IX. yüzyılın ortalarından itibaren Müslüman saldırılarını durdurarak karşılık vermeye ve imparatorun Müslümanlara yönelik siyasî gücü artmaya başlamıştır. Bu durum Müslüman eserlerinde de yansımıştır, örneğin *Battalnâme*'de Bizans imparatorunun artan siyasî gücü sebebiyle kahramanın başdüşmanı haline gelmiş ve kahramanın her savaşı imparatorun akrabaları ya da ordularıyla gerçekleşmiştir: Buket Kitapçı Bayrı, *Warriors, Martyrs, and Dervishes: Moving Frontiers, Shifting Identities in the Land of Rome (13th-15th Centuries)*, Brill, ABD 2020, s. 37

²⁰⁷ Saim Yılmaz, *Anadolu'da Abbâsî-Bizans Mücadelesi (132-193/750-809)*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2015, s. 48-49.

komutasında Konstantinopolis’i bir kez daha kuşatmak üzere sefere çıktılar. III. Leo önderliğindeki Bizanslılar başarılı bir şekilde şehri koruyarak Müslümanları savuşturdular. Bu kuşatmadaki Bizans başarısı ve 726 ve 740 yıllarındaki zaferler neticesinde imparatorluk rakibinin Batı Anadolu’daki saldırılarını zayıflattı ve Müslümanların Bizans İmparatorluğu’na yönelik saldırıları -istisnalar olmak şartıyla- akımlarla sınırlı kaldı.²⁰⁸ III. Leo’dan sonra tahta çıkan V. Konstantinos, Abbâsî-Emevî iç savaşından faydalanarak kaybedilen toprakların birçoğunu ele geçirdi, İslâm Devleti ile siyasal istikrarı yeniden tesis etti ve Bulgarlara karşı önemli zaferler kazandı. Ne var ki kendisinden sonra tahta çıkan IV. Leo’nun erken ölümü nedeniyle eş Eirene ve oğlu VI. Konstantinos arasında bir taht mücadelesi başlamıştır. VI. Konstantinos tahtı ele geçirince yanlış politikaları sebebiyle Müslümanlarla mücadeleler tekrardan artmıştır. 781 yılında Halife Mehdî-Billâh (hd. 775-785) Hârûnürreşîd (hd. 786-809) liderliğindeki Abbâsî ordusunu Konstantinopolis üzerine göndermiştir. Ordu durdurulmuş ve ateşkes imzalanmıştır; ancak sefer boyunca elde edilen başarılar Müslümanlar tarafından sevinçle karşılanmıştır. Eirene, halifenin ilerleyişinden korkarak yönetimi tekrar ele almıştır.²⁰⁹ Neticede imparatorluğun Müslümanlara karşı direnişi yeniden zayıflamıştır.

820 yılında Amorionlu II. Mikhael (hd. 820-829) tahtı ele geçirmiş, böylece 867 yılına kadar sürecek olan Amorion hanedanlığını (820-867) başlatmıştır. Bu dönemde Abbâsîlerle Amorion Kuşatması örneğinde görüldüğü üzere sert mücadeleler, ayrıca Slav Thomas isyanı (821-823) gibi ikonoklazm kaynaklı iç meseleler yaşanmıştır.²¹⁰ 843

²⁰⁸ 717 kuşatması sırasında Anadolu topraklarının yıkıma uğraması hakkında Zuqın Kroniği’nde şu ifadeler geçmektedir: “*Asia ve Kappadokia bölgelerinin tüm sakinleri de onlardan kaçtılar. Bütün bu arazi sayısız insanların yerleşimiyle kutsanmış; bağlar, tahıllar ve her türden muhteşem ağaçlarla yoğun şekilde ekilip yeşillendirilmişti. Ne var ki, bu zamandan itibaren çöle dönen tüm bu bölgeler (artık) yaşanmaz hale geldiler.*”: Zafer Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ: Hristiyanlık, İslâm, Siyasî Tarih*, Divan Kitap, İstanbul 2016, s. 359. İslâm Devleti’nin Konstantinopolis’i ele geçirmeye yönelik seferleri 750 Abbâsî İhtilali’nden sonra sona ermiştir. 758-763 yılları arasında Abbâsîler Anadolu üzerine seferler gerçekleştirirler de bunlar son derece etkisiz kalmıştır. Fakat 763 yılından itibaren seferlerin sayısı artmaya başlamıştır: Yılmaz, *a.g.e.*, s. 111.

²⁰⁹ Mesûdî, *Kitâbü’t-Tenbih ve’l-İşraf: Coğrafya ve Tarih*, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2018, s. 122.

²¹⁰ Slav Thomas (ö. 823), 803 yılına kadar *Anatolikon Themasi*’ni idare eden Bardanes Tourkos’un (ö. 803) himayesinde bulunmaktaydı. Bardanes Tourkos’un çıkardığı isyan başarısız olunca Müslümanlara sığınmak zorunda kaldı. II. Mikhael onu geri çağırarak yeniden *Anatolikon Themasi*’nda görev almasına izin verdi. 820 yılında Slav Thomas ikonoklazm politikasına karşı olduğu için II. Mikhael’e karşı ayaklanmış, Abbâsî Halifeliği bu iç karışıklığı kullanmak için Slav Thomas’ı desteklemiş, hatta onu imparator olarak kabul etmiştir. Slav Thomas halktan da aldığı destekle Konstantinopolis’i kuşatmış (821-822), ancak Bulgarlar Slav Thomas’ı II. Mikhael’e göre daha tehlikeli buldukları için imparatora yardım

yılında gerçekleştirilen *sinod* ile ikonoklazm politikası Bizans İmparatorluğu’nda sona ermiştir. III. Mikhael döneminde ikonoklazmın getirmiş olduğu iç karışıklığın sona ermesi ve Abbâsîlerin kendi iç sorunları sebebiyle Bizans İmparatorluğu doğu bölgelerinde Müslümanlardan toprak elde etmeye başlamıştır. 863 yılında Malatya Emîri Ömer b. Abdullah savaş alanında öldürülmüş ve Müslüman ordusu neredeyse imha edilmiştir. Bu savaş sonrasında imparatorluğun Müslümanlara yönelik savaş politikası savunma durumundan çıkmaya başlarken özellikle Makedon hanedanlığıyla birlikte halifelik üzerine saldırılar ve toprak kazanımları artmıştır. 867 yılında I. Basileios’un tahtı gasp etmesiyle Makedon hanedanlığı dönemi (867-1056) başlamıştır. İmparatorluk bu dönemde Müslümanlara yönelik saldırılarında hız kazanırken batıda da rakiplerine karşı üstünlük kurmaya başlamış, Sırlar ve Bulgarlar Bizans İmparatorluğu’nun savunduğu ortodoks Hristiyanlığı kabul etmiştir. I. Basileios’un ölümü sonrası tahta VI. Leo geçmiş ve onun zamanında bir süre imparatorluk yeniden istikrarsız bir döneme girmiştir. 904 yılında Müslümanlar *Kilikia* içerisine ilerlemeye başlamış, Akdeniz ve Ege’deki Bizans yerleşimlerinin çoğu Müslümanların saldırısı altında kalmıştır. Buna karşılık imparatorluk X. yüzyılın başları itibariyle Tarsus, Halep ve Maraş’a yönelik saldırılar düzenlemiş ve zaferler kazanmıştır.²¹¹ Bunda Abbâsî Halifeliği’nin IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren zayıflamaya başlaması ve iç karışıklıklar etkili olmuştur. Bu konuda kısaca bilgi vermek faydalı olacaktır.

861 yılında Abbâsî halifesi Mütevekkil-Alellâh’ın (hd. 847-861) öldürülmesiyle birlikte çıkan iç karışıklıklar ve iktisadî buhran Abbâsî merkezî yönetimini zayıflatmış, böylece Kuzey Afrika’da Ağlebîler (800-909) ve Horasan’da Tâhirîler (821-873) gibi çeşitli siyasî

etmişler ve Slav Thomas çekilmek zorunda kalmıştır. Slav Thomas’ın isyanı sadece ikonoklazm politikasına yönelik bir isyan değildi. Bu isyanın nedenleri arasında Yunan olmayan etnik grupların tepkisi gibi birçok sosyo-ekonomik sorun bulunmaktaydı: “Thomas the Slav”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, c. III, ed. Alexander P. Kazhdan, Oxford University Press, Oxford New York 1991, s. 2079; Mehmet Ertan Bamyacı, “Amorium Hanedanı Döneminde (820-867) Bizans İmparatorluğu’nun Siyasî Yapısı”, *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, V/ 24 (2018), s. 1721.

²¹¹ Bizanslıların IX. yüzyılın ortalarından itibaren Müslüman saldırılarını durdurarak karşılık vermeye ve imparatorun Müslümanlara yönelik siyasî gücü artmaya başlamıştır. Bu durum Müslüman eserlerine de yansımıştır, örneğin *Battalnâme*’de Bizans imparatorunun artan siyasî gücü sebebiyle kahramanın başdüşmanı haline gelmiş ve kahramanın her savaşı imparatorun akrabaları ya da ordularıyla gerçekleşmiştir: Bayrı, *a.g.e.*, s. 37

oluşumlar ve sınır emirlikleri ortaya çıkmıştır.²¹² Abbâsîlerin yaşadıkları iç karışıklıkların yanı sıra Şîî Fâtımîlerle yaşanan siyasî ve dinî mücadeleler halifeliğin Bizans İmparatorluğu'na yönelik seferlerini azaltmıştır. Bu durum Bizans İmparatorluğu'nun toparlanmasına ve halifeliğe yönelik saldırılarını arttırmasına neden olmuştur. Netice itibariyle IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Müslümanların Bizans İmparatorluğu'na karşı üstünlüğü sona ermiş ve X. yüzyılın başlarında doğuda önemli bir güç haline gelmeye başlayan imparatorluğun Müslümanlar aleyhine toprak kazanımları olmuştur.²¹³ Fakat Halep'e yerleşen ve iktidarını sağlamlaştırmak için Bizans İmparatorluğu'na cihâd düzenlemeyi temel politikası olarak benimseyen Seyfû'd-devle'nin (hd. 944-967) ortaya çıkması imparatorluğun kazanımlarını zora sokmuştur.²¹⁴ Bu sebeple VII. Konstantinos Porphyrogennetos 944 yılında I. Romanos'u alt ederek tahta tek başına çıktığında asıl önceliği Seyfû'd-devle, yani Müslümanlar olmuştur. Doğudaki orduların komutanlığına daha sonra imparator olacak olan II. Nikephoros Phokas getirilmiştir.²¹⁵ Onun komutasında Bizanslılar Müslümanlara karşı çok sayıda zaferler kazanmışlardır. VII. Konstantinos Porphyrogennetos'tan sonra tahta geçen II. Romanos döneminde (hd. 959-963) II. Nikephoros Phokas'ın bu başarıları devam etmiştir. 961 yılında Girit'i Müslümanların elinden alması, Seyfû'd-devle'ye karşı zaferler kazanması ve Halep'i kuşatması (962) ona büyük bir ün kazandırmıştır.²¹⁶ Bu ününün de yardımıyla II. Nikephoros Phokas, II. Romanos 963 yılında öldüğünde kendisini imparator ilan ederek tahtı ele geçirmiş ve I. Ioannes Tzimiskes'i Doğu Muhafızlar komutanı ilan etmiştir.²¹⁷

²¹² Mısır eyaletinde Ahmed b. Tolun (868-884) Bağdat'tan bağımsızlığını ilan etmişti. Bizans sınırında ise halifenin yönetimine bağlı farklı emirlikler ortaya çıkmıştır: Patricia Crone, "Dünyada İslamın Yükselişi", *Cambridge Resimli İslam Ülkeleri Tarihi*, ed. Francis Robinson, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, s. 62.

²¹³ Müslüman yazarlar daha önceki yüzyıllarda Bizans İmparatorluğu'na karşı elde edilen üstünlüğü kaleme alırlarken artık halifeliğin içine düştüğü kaosu ve Bizanslıların saldırılarını yazmaktaydılar: Shboul, a.g.m., s. 54.

²¹⁴ Jean-Claude Cheynet, "Makedonya Hanedanı Döneminde Bizans Genişlemesi (867-1057)", *Bizans Dünyası Bizans İmparatorluğu (641-1204)*, ed. Jean-Claude Cheynet, çev. Aslı Bilge, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2018, s. 46; Ostrogorsky, a.g.e., s. 258.

²¹⁵ Phokas ailesi Bizans İmparatorluğu'nda önemli görevler üstlenen ve Anadolu'da önemli güce sahip bir aileydi. II. Nikephoros Phokas'ın adaşı olan büyükbabası İtalya'da önemli başarılar kazanmış, I. Romanos'un hükümdarlığında tahta hak iddia etmiş, ancak başarısız olmuştur. X. yüzyılda gelişmeye başlayan asker temelli Anadolu aristokrasisi doğu bölgelerinde ele geçirilecek kaynaklarla özel servetlerini ve bölgesel hakimiyetlerini arttırmak istiyordu. Bu durum imparatorluğun, Anadolu aristokrasisi öncülüğünde doğuya doğru genişlemesine imkân vermişti: Angeliki E. Laiou, "The Just War of Eastern Christians and the Holy War of the Crusaders", *Byzantium and the Other: Relations and Exchanges*, ed. Cécile Morrisson-Rowan Dorin, Ashgate, UK 2012, s. 39.

²¹⁶ Girit'te elde edilen başarı o kadar önemlidir ki imparator II. Romanos, II. Nikephoros Phokas'a zafer alayı düzenleme izni vermiştir: Norwich, *Bizans: Yükseliş...*, s. 150.

²¹⁷ Leo the Deacon, a.g.e., s. 2.

Bu dönemde imparatorluk Müslümanlara karşı başarılar kazanmaya devam etmiş ve Tarsus'u ele geçirerek (965) Toroslara kadar sınırlarını genişletme şansı elde ederken Antakya'yı ele geçirerek de uzun süredir tek patrikhanenin hâkim olduğu imparatorlukta bir başka patrikliğin daha imparatorluk sınırlarına katılmasını sağlamıştır.²¹⁸ II. Nikephoros Phokas'ın bu başarılarına rağmen 969 yılında I. Ioannes Tzimiskes bir saray komplosuyla tahtı ele geçirmiştir. Sonrasında doğudaki seferlere devam etmiş, kendisini Hristiyanlara öncülük edecek bir lider olarak lanse ederek Şam'ı haraca bağlamıştır. Kudüs'e doğru bir sefere çıkmış, ancak Fâtımîlerin bölgede önemli bir güç haline gelmeye başlaması sebebiyle şehri ele geçiremeden geri dönmüştür.

Kısacası VII. yüzyıl ve VIII. yüzyılın ilk dönemlerindeki Müslümanların Bizans karşısındaki üstünlüğü kalıcı olmamış, IX. yüzyılda Amorion ve Makedon hanedanlıklarıyla Bizans İmparatorluğu Müslümanlarla mücadelesinde statükoyu sağlamaya çalışmıştır. X. yüzyılda imparatorluk Müslümanların saldırılarını durdurarak onlara karşı üstünlük kurmaya ve saldırılar gerçekleştirmeye başlamıştır. Böylece imparatorluğun VII. yüzyıldan itibaren devam eden savunmaya yönelik politikası X. yüzyılda sona ermiş ve saldırgan bir politikayla Müslümanlardan çeşitli bölgeler alınmıştır. İmparatorluğun zaman içerisindeki bu siyasî değişimi dinî söylemlerinin de değişmesine yol açmıştır.

2.2. BİZANS'TA İSLÂM VE MÜSLÜMAN ALGISI

VII. yüzyılda Bizans İmparatorluğu'nun önce Sâsânîlere, sonrasında Müslümanlara topraklarını kaptırması imparatorluğun siyasî anlamda değişimlere uğramasına sebep olmuş ve dinin politik kullanımını etkilemiştir. Öncelikle Müslümanların saldırıları yüzünden Bizans İmparatorluğu'nun yüzölçümü küçülerek bir süper güç olmaktan çıkmış

²¹⁸ Tarsus'un ele geçirilmesi sembolik ve siyasî anlamda son derece önemliydi. Zira Tarsus Bizans İmparatorluğu üzerine cihâda gidecek gönüllülerin toplandığı yerd. Ayrıca Toros sınırının geçilmesi Kudüs'e giden yolun açılması demektir: İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 180. İmparatorluk, Antakya Kilisesi'ni yeniden kendi bünyesine katmak için bölgeye din adamları ve devlet görevlileri göndermiştir: Joshua Mugler, "The Life of Christopher", *Al-'Uşûr al-Wusţâ*, 29 (2021), s. 114.

ve başkent Konstantinopolis odaklı bir bölgesel devlet haline gelmiştir.²¹⁹ Bu yüzden imparatorluk birçok kez evrensel otoritesini göstermek ve siyasî hezeyanlarını zayıflatmak için dinî söylemlere ve sembollere yanaşmıştır. Özellikle Herakleios hanedanı döneminde (610-717) Ortodoks Hristiyanlığın ön plana çıkmasıyla politik hayatta dinin kullanımında bir artış yaşanmıştır. Çok sayıda dinî metin kaleme alınmaya başlamış ve imparatorlar meşruiyetlerini kanıtlamak için dini daha fazla kullanmaya başlamışlardır.²²⁰ Konstantinopolis Kilisesi Sâsânîlere karşı savaşırken devlete yapmış olduğu yardımlar neticesinde ve ilerleyen dönemlerde diğer Doğu Kiliseleri Müslüman hakimiyetine girdiği için önemini arttırmıştır.²²¹ Dolayısıyla VII. yüzyıldan itibaren Bizans İmparatorluğu'nun Roma İmparatorluğu'ndan ayrılmasını sağlayan Ortodoks Bizanslı kimliği oluşmaya başlamış ve dinî yön ön plana çıkarılmıştır.²²²

VII. yüzyılda Bizans İmparatorluğu'nun Sâsânîlere karşı dinî unsurlarla desteklemiş olduğu mücadelesinde başarı elde etmesine rağmen ele geçirdiği bölgeleri kısa sürede Müslüman Araplara kaptırması imparatorluğun neden böyle bir talihsizliğe uğradığı sorusunun sorulmasına yol açmıştır. Dolayısıyla bu dönemde yazılan çok sayıda eserde bu talihsizliğin nedenleri ve Arapların neden başarılı olduğu sorularına cevaplar verilmeye çalışılmıştır. Bu durumu açıklamak amacıyla yazılan eserlerin büyük bir kısmının din adamlarına ait olması, bunların dinî motiflerle süslenmesine ve Müslüman akınlalarının cezalandırma ve kıyamet gibi olumsuz temalar çerçevesinde yorumlanmasına neden olmuştur.²²³ Bu açıklamalarda imparatorluk taraftarları ve konsil karşıtı görüşlerin

²¹⁹ Riedel, *a.g.e.*, s. 8.

²²⁰ Haldon, "Eastern Roman ...", s. 478; Mitchell, *a.g.e.*, s. 630; John Haldon, "Works of Anastasius of Sinai: A Key Source for the History of Seventh-Century East Mediterranean Society and Belief", *The Byzantine and early İslâmîc near east: problems in the literary source material*, c. I, ed. Averil Cameron ve Lawrence I. Conrad, Darwin Press, Princeton 1994, s. 126.

²²¹ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 99.

²²² Haldon, *Bizans Tarih ...*, s. 94; Vasiliev, *a.g.e.*, s. 250; Herrin, *a.g.e.*, s. 23; Kaegi, *a.g.e.*, s. 71. Bizans İmparatorluğu'nun Ortodoks Hristiyanlık ve Grekleşme durumu III. Leo döneminde hukukî düzenlemelere gereksinim duyulmasına neden olmuştu: Çelik, *a.g.e.*, s. 78. Herakleios döneminde kaleme alınan *Doctrina Iacobi*, Bizans'ın Sâsânîlere karşı mücadelesinde askerlere ideolojik anlamda destek veren "militan Hristiyanlık" fikrinin temel kaynaklarından biridir: Mitchell, *a.g.e.*, s. 631.

²²³ Daniel J. Sahas, "Eighth-Century Byzantine Anti-Islamic Literature: Context and Forces", *Byzantium and Islam: Collected Studies on Byzantine Muslim Encounters*, Brill, Leiden 2022, s. 279. VII. yüzyıl özellikle sapkınlara karşı sert eleştirilerin yapıldığı ve Araplara karşı korku duygusunun arttığı bir dönemdir. Bu korku hali metinler üzerinden görülmektedir. Bir rivayete göre, Hâlid b. Velîd (ö. 642) Bizanslı bir komutanla görüşmesi sırasında Arapların kan içmeyi sevdiğini ve bu tatlı kanın Bizanslılara ait olduğunu söylemiştir: Shboul, *a.g.m.*, s. 51. Başka bir rivayete göre Bizanslı askerler Araplarla yapılan savaşlarda, muharebe meydanından kaçmamaları için onlu gruplar halinde birbirlerine

birbirinden farklılık gösterdiği görülmektedir. Bu farklı yorumları incelemeden önce Kadıköy Konsili yanlısı ve aleyhtarı grupların Müslümanların ilk akınlarına karşı ortak görüşlerine yer vermek daha doğru olacaktır.

İki tarafın da ortak görüşü birkaç yıl öncesine kadar yağmacılıkla geçimlerini sağlayan “barbar” ve “pagan” Arapların Tanrı'nın yardımı sayesinde “yeryüzündeki krallık” olan Bizans İmparatorluğu'na karşı başarılar kazandığıdır.²²⁴ Bizanslılara göre Müslümanların bu başarıları Tanrı'nın İbrahim peygambere vermiş olduğu sözle alakalıdır.²²⁵ Buna göre Tanrı, Arapların atası olarak görülen İbrahim peygamberin oğlu İsmail'in kavminin büyüyeceğini ve vadedilen toprakları ele geçireceğini söylemiştir. Bu durum Sebeos'da (VII. yüzyıl) şöyle aktarılır:

*Allah bu toprakları İbrahim'e ve sonsuza kadar onun soyundan gelecek olanlara vadetti. İsrail'i sevmekle vaadine uygun davrandı. Ancak şimdi İbrahim'in oğulları sizlersiniz ve Allah İbrahim'e ve oğullarına verdiği sözü sizin üzerinizde tutacaktır. Ben sadece İbrahim'in Allah'ına borçluyum ve onun babanız İbrahim'e verdiği bu ülkeyi alıyorum. Allah sizinle beraber olduğu için hiç kimse savaşta size karşı başarılı olamayacaktır.*²²⁶

Arapların bu başarısının arkasında görülen bir diğer sebepse Tanrı tarafından Bizanslıları cezalandırmak için gönderildikleri düşüncesidir. Buna göre Bizanslılar -ya da Hristiyanlar- işledikleri günahlar yüzünden Müslümanlar aracılığıyla cezalandırılmaktadır. Hristiyan gruplar Müslümanlar aracılığıyla bir cezalandırma

zincirlenmekteydiler: Shboul, a.g.m., s. 51; Edip Akyol, "Anadolu'da Müslümanlara Karşı İlk Haçlı Yapılanması (Bizans-Seyfüddeve el-Hamdânî Mücadelesi)", *Mukaddime*, S. II (2010), s. 83; Kudâme ibn Cafer, *Kitabü'l Harac: Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018, s. 35; Taberî, *Tarihu't-Taberî: Taberî Tarihi*, c. III, çev. Cemalettin Saylık, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2019, s. 398.

²²⁴ Duygu, *Hristiyanlık...*, s. 450. Pseudo-Methodius'ta böyle bir ifade geçmektedir: *The Seventh Century in the West-Syrian Chronicles*, çev. Andrew Palmer, Liverpool University Press, İngiltere 1993, s. 231. Theodorosçu Doğu Kilisesi'ne mensup Yuhanna bar Penkaye “barbar” Arapların bu kadar başarılı olmasının sebebini Tanrı yardımına bağlamıştı. O şöyle demişti: “Tanrı onların ellerine zaferi, kendileri hakkında yazılmış olan sözleri yerine getirecek bir usulle verdi: Yazılmış olduğu gibi, ‘bir kişi bin kişiyi kovuyordu, iki kişi on bin kişiyi kaçırtıyordu.’ Başka türlü nasıl olur da çıplak adamlar zırh ve kalkan(ları) olmaksızın at biner ve ilahî yardımın dışında zafer kazanmaya muktedir olabilirler? ”: Duygu, *Süryani ...*, s. 125, ayrıca bkz. 449.

²²⁵ Abou-Seada, a.g.t., s. 62.

²²⁶ Sebeos, a.g.e., s. 88.

durumu olduğu konusunda hemfikir olsalar da hangi grubun cezalandırıldığı konusunda kararsızdılar. Monofizitlere göre Bizanslıların Araplara karşı yaşadıkları hezimetler, imparatorluğun ve Hristiyanların günahlarından kaynaklanıyordu.²²⁷ Kadıköy Konsili kararlarını benimseyen ve imparatorluk ile ortak düşüncelere sahip olan Melkitlere göre Tanrı bütün Hristiyan alemini “barbar” Araplar²²⁸ vasıtasıyla cezalandırmaktaydı; ancak Hristiyanlar işledikleri günahların cezasını çektikten sonra Tanrı bu durumu sonlandıracaktı.²²⁹ Kudüs başpiskoposu Sophronius (ö. 638) Hz. Muhammed’in ölümünden kısa bir süre sonra yazdığı eserinde Arapların saldırılarını Hristiyanların işlediği günahların bir cezası olarak görmüştü.²³⁰ Ona göre, eğer Hristiyanlar günahlarından arınırlarsa Tanrı onlara yardım edecek ve Araplar yeniden yurtlarına döneceklerdi.²³¹ Benzer şekilde VII. yüzyıldaki Bizans İmparatorluğu’nun önemli ilahiyatçılarından biri olan Maximus da (Maximus of Confessor, ö. 662) Arapların saldırılarını bir barbar akını olarak görüyor, ama başarılı olmalarının sebebinin Bizanslıların günahları olduğunu düşünüyordu.²³²

²²⁷ Kaegi, *a.g.e.*, s. 319.

²²⁸ Bizanslıların ilk Müslüman saldırılarını “Araplarla” özdeşleştirilerek küçümsendiği görülmektedir. Kaynaklarda yaygın olarak Araplar için “barbar”, “pagan”, “kana susamış” ve “medeniyetsiz” ifadeleri geçmektedir. Bizanslıların yaşadığı korkuyu ve küçümsemeyi gösteren bu ifadelerle Bizanslılar, Araplarla (Müslümanlarla) yaşadıklarını “uygar” ve “uygar olmayan” dünya arasındaki mücadele olarak göstererek öteki kavramı oluşturmaya çalışmışlardır. Pseudo-Methodius ve John Moschus (ö. 619) gibi yazarlar Müslümanlardan deve eti yiyen, hayvanların kanını içen ve çıplak gezen insanlar olarak bahsetmişlerdir. Bu tarz ifadeler diğer çağdaş kaynaklarda görülebilmektedir: *The Seventh Century ...*, s. 234; Hoyland, *a.g.e.*, s. 62.

²²⁹ Walter E. Kaegi, “Initial Byzantine Reactions to the Arab Conquest”, *Church History*, XXXVIII/ 2 (1969), Cambridge University Press, s. 139.

²³⁰ Sophronius şöyle demişti: “*Sayırsız günah ve çok ciddi kusurlar nedeniyle bu şeyleri (Beytullahim’in manzaraları) görmeye layık olmadık.*”: Abou-Seada, *a.g.t.*, s. 77. Şu sözler de ona aitti: “... *sevincimizin kaynağı olan Mesih neden pagan ağızları (ethnikois tois stomasi) tarafından lanetleniyor ve bize haklı olarak şöyle haykırıyor: ‘Senin yüzünden putperestler arasında benim adıma küfrediliyor’*”: Malevitis, *a.g.t.*, s. 74. Bir başka örnek için bkz. Hoyland, *a.g.e.*, s. 69.

²³¹ Bu konuda şöyle demişti: “*Bu nedenle, Rab İsa’nın sevgisi için size sesleniyorum ve yalvarıyorum, elimizden geldiğince kendimizi düzeltelim, tövbe ile parlayalım, tövbe ederek arınavım ve Tanrı’nın nefret ettiği davranışlardan vazgeçmemize izin verin. Dost ve Tanrı’nın sevgilisi olarak kendimizi zorlarsak, Sarazen düşmanlarımızın düşüşüne güleceğiz ve nihai yıkımlarını göreceğiz. Çünkü onların kan seven bıçakları kalplerine girecek, yayları paramparça olacak ve okları onlara saplanacaktır.*”: Kaegi, *a.g.m.*, s. 140.

²³² Maximus’a göre Araplar, “medeniyetsiz barbarlar”dı ve medeni dünyayı temsil eden Roma İmparatorluğu’na saldırmaktaydılar. Ama bu saldırıların sebebi Bizanslıların ya da Hristiyanların işlediği günahlardı: “*Gerçekten de, bugün dünyanın başına bela olan kötülüklerden daha korkunç ne olabilir?... Çölün barbar halkının başkasının topraklarını kendi toprakları gibi istila ettiğini görmek, uygarlığın tek biçimi insan olan vahşi ve evcilleştirilmemiş hayvanlar tarafından harap edildiğini görmek ... [Söylediğim gibi], Hristiyanların gözleri ve kulakları için zalim ve yabancı bir ulusun yetkilendirildiğini görmekten daha korkunç ne olabilir? ilahi mirasa karşı elini kaldırmak için mi? Ancak buna izin veren tarafımızdan işlenen günahların çokluğudur.*”: Malevitis, *a.g.t.*, s. 67.

Theodorosçu Doğu Kilisesi'ne ve Miafizitlere göre, siyasî bir güç olan Bizans İmparatorluğu'nun Hristiyanlığa dair kararlarda bu kadar yetkin olması Hristiyanlığın bozulmasına ve sapkınlığın ortaya çıkmasına yol açmıştı. Buna rağmen Theodorosçu görüşe göre ceza bütün Hristiyan alemine yönelikken, Miafizitlere göre tüm Hristiyanlık dünyası değil sadece “yeryüzündeki krallık” cezalandırılmaktaydı. Ancak iki görüşe göre de “barbar” Araplar bu cezalandırmanın bir aracıydılar. Yine her iki görüşe göre bu cezalandırma imparatorluğun siyasî menfaatleri uğruna dinî kullanmasına ve kendilerine uyguladıkları baskıya yönelik bir cezalandırma idi.²³³ Bu yüzden Doğu Kilisesi'ne mensup birçok grup Arapları “aşağı” bir toplum olarak görmelerine rağmen imparatorluğun zulmünden Müslümanlar aracılığıyla kurtulduklarını ve özgürleştirildiklerini düşündükleri için onlara karşı olumlu bir tavır içindeydiler.²³⁴ 650'li yıllarda Doğu Kilisesi katolikosu Yeşu'yab Müslümanların Hristiyanlığa karşı olmadıklarını, hatta kiliselere yardım ettiklerini söylerken, Yuhanna bar Penkaye (geç VII. yüzyıl) ise Tanrı'nın Müslümanları uyararak Hristiyanların dinî hayatlarına karışmamalarını istediğini söylemekteydi.²³⁵

Kadıköy Konsili taraftarları ve karşıtlarının bu dönemde Müslümanların saldırılarına yönelik ortak görüşlerinden bir diğeryse saldırıların “yeni bir dine” inanan Müslümanlar tarafından değil, siyasî bir hedef peşinde olan “Araplar” tarafından gerçekleştirildiği

²³³ Şu sözler Yuhanna bar Penkaye'ye aitti: “*Fakat ne zaman ki soluk alacak fırsat oldu ve mümin imparatorlar Romalıların üzerinde idâreyi aldılar, ondan sonradır ki kiliselere bozukluk ve entrikalar girdi, yeni inançlar ile (episkopos) meclisleri çoğaldı; o kadar ki, bunlar her yıl yeni bir inanç icat ettiler.*”: Duygu, *Süryani ...*, s. 127. Miafizit olan Tel Mahreli Dionysios kroniğinde (VIII. yüzyıl) şöyle yazmıştı: “*Hakkını zorla tahsil eden ve yeryüzündeki insanlar arasında hükümdarlık belirleyen Tanrı, O'nun tarafından seçilmiş olanlara kudret verecekti. Tanrı, insanoğlunun en düşkününü bile onlara yönetici atayabilirdi. Tanrı, Romalıların günahlarının fazlasıyla çoğaldığını ve halkımıza ve kiliselerimize karşı her türlü suç ve kötü davranışı işlediklerini, inancımızı da tüketme noktasına getirdiklerini görünce, İsmailoğulları'nı (Araplar) harekete geçirdi ve güneydeki topraklarından buraya gelmeleri için onların akıllarına girdi. Bunlar şayet zerre kadar biliniyorlardıysa bile yeryüzündeki halkların en küçümsenmiş ve ihmal edilmiş olanıydılar.*”: Duygu, *Hristiyanlık ...*, s. 455-456.

²³⁴ Yuhanna bar Penkaye gibi Doğu Hristiyanları Müslümanların gelişinden her ne kadar memnun olsalar da diğer Hristiyan gruplara benzer bir şekilde İslâm ordularını “haydut” olarak görmüşlerdir: Duygu, *Süryani ...*, s. 130.

²³⁵ “[Arapların] gelişini sıradan bir şey olarak değil, ilahî bir işleyiş olarak düşünmeliyiz. Tanrı onları çağırmadan önce, Hristiyanlara karşı hürmetli olmaları için önceden onları hazırlamıştı. [Araplar] ayrıca, münzevilerimize karşı da saygı göstermeleri gerektiği yönünde Tanrı tarafından uyarılmışlardı”: Duygu, *Süryani ...*, s. 125.

düşüncesidir. Genel olarak VII. yüzyıl Hristiyan eserleri incelendiğinde Müslümanların bir “dinî” fetih süreci içerisinde oldukları Hristiyanlar tarafından çok anlaşılamamıştır. Bu yüzden VII. yüzyılın sonuna kadar Bizanslılar Müslümanları yeni bir dinin temsilcileri olarak görmekten çok siyasî bir rakip olarak görmekteydiler.²³⁶ Bu nedenle Bizanslıların, Müslümanlara ve Hz. Muhammed’e dair ilk ifadeleri daha çok siyasî nitelikteydi.

Bizanslılar ve çağdaş Hristiyanlar için ilk dönem İslâm fetihlerinin Arap bir siyasî hareket ve Müslümanların “Araplar” olarak nitelendirilmesi Hz. Muhammed’in “Arap Devleti’nin ilk kralı, yasa koyucusu ve komutanı olarak görülmesine yol açmıştır.²³⁷ Elbette Hz. Muhammed’in peygamber olarak insanları dinine çağırdığı haberi Hristiyanlar tarafından duyulmaktaydı.²³⁸ Fakat Bizanslılar, Arapların yeni bir dine inandıklarına ve Hz. Muhammed’in bir peygamber olduğuna, özellikle Müslümanların savaşlarla dinlerini büyüttükleri düşüncesi yüzünden katılmıyorlardı. Çünkü Bizanslılara göre İsa insanlığın günahları için kendisini feda edip sürekli olarak barışı vurgulamışken, Arapların peygamberi savaşla dinini yaymaya çalışmaktaydı; bu yüzden Tanrı’nın gönderdiği bir peygamber olamazdı.²³⁹ Lakin VII. yüzyılın sonlarına doğru Müslümanların ele geçirdikleri bölgelerdeki Hristiyanların Müslümanlarla temaslarda bulunarak din değiştirmeye başlamaları ve Arapların inandıkları dinin Hristiyanlığa benzer görüşler savunması sebebiyle Arapların sadece siyasî rakipler olmadıkları anlaşıldı. Bizanslılar, İslâm’ın yeni bir din olmaktan çok ortodoks Hristiyanlıktan ayrılan “sapkın” bir görüş olduğunu ya da tıpkı Yahudilik gibi doğru bir inanç olmadığını düşünmüşlerdi. Buna uygun olarak Bizanslılar İslâm’ı eserlerinde Ariusçuluk ve “Yeni Yahudilik” olarak tarif etmiş ve eleştirmişlerdir. Bunun en önemli nedeni İslâm’ın

²³⁶ Bizanslılar Müslümanlarla uzun süre savaşsalar ve ticaret yapsalar da İslâm hakkında bilgi sahibi değillerdi ve bu durum uzun süre devam etmişti. Örneğin ilk İslâm fetihlerinin çağdaşı olan Sophronius, bu saldırıları yapanların İslâm dini adına savaştığını anlamamıştı. Hatta Bizanslılar Müslümanları Sâsânî İmparatorluğu’nun varisleri olarak görmüşlerdi: Shboul, a.g.m., s. 52; Abou-Seada, a.g.t., s. 78.

²³⁷ Duygu, *İslâm...*, s. 203.

²³⁸ *Doctrina Iacobi*, 630’lu yıllarda net olarak isim zikretme de Hz. Muhammed hakkında bilgi veren en erken kaynaktır. Dolayısıyla bu yıllarda Hz. Muhammed’in peygamber olarak dinini yaymaya çalıştığı bilinmektedir: Duygu, *İslâm ...*, s. 382.

²³⁹ *Doctrina Iacobi*’de bu durum bir diyalogda vurgulanmaktadır. Burada Sarazenler arasında bir peygamberin ortaya çıktığı ve Yahudilerin sevinç içinde olduğu, daha sonraysa bu peygamberin sahte olduğu çünkü peygamberlerin kılıç ve savaş arabası ile gelmeyeceği söylenmektedir. Bu diyalogda ayrıca Peygamber’in kan dökülmesi karşılığında cenneti vaad ettiği ifade edilmektedir: Abou-Seada, a.g.t., s. 82.

Ariusçular ve Yahudiler gibi Hristiyanlığın teslis benzeri ana düşüncelerine karşı olmasıydı.²⁴⁰

Kadıköy Konsili yanlılarının yanı sıra aleyhtarları da İslâm'ın "sapkın" bir Hristiyan kolu olduğu ya da Yahudiliğin değişik bir yorumu olduğu konusunda hemfikirdi. Doğu Kilisesi için bölgedeki Hristiyanların bu "sapkın" yorumu kabul etmeye başlamaları ve Müslümanların bölgede kalıcı olduklarının anlaşılması büyük bir sorun teşkil etmekteydi.²⁴¹ Bu sebeple Hristiyan alimler bölgedeki Hristiyanların din değiştirmelerini önlemeye²⁴² yönelik kilise kanonları, hagiografik ve apokaliptik metinler yazmaya başlamışlar ve bu yeni durumun Hristiyanlar için bir sınav olduğunu vurgulamışlardır.

Bu metinler çoğunlukla Hristiyanlığın doğruluğu ve Hristiyanların ne olursa olsun dinlerini korumaları üzerine kuruluydu. *Pseudo-Methodios'un Kıyameti* (VII. yüzyılın sonları) örneğinde olduğu gibi apokaliptik metinlerde Arapların Tanrı tarafından gönderilen bir ceza ve "kıyametin habercisi" olduğu söylenmekteydi. *Pseudo-Methodios'un Kıyameti*'nde Müslümanlardan "İsmaililer" olarak bahsedilmekle birlikte diğer kaynaklarda olduğu gibi onların "barbar" ve acımasız oldukları vurgulanmakta ve Tanrı tarafından bir ceza olarak gönderildikleri söylenmektedir.²⁴³ Metinde ayrıca Hristiyanların dinlerini korumaları halinde yaşadıkları azapların bir gün biteceği ve

²⁴⁰ Sinalı Anastasius, (ö. VIII. yüzyıl) Müslümanları *Vitae Dux*'ta heretik ve sapkınlar listesine dahil etmiştir: Malevitis, *a.g.t.*, s. 85. Sa'îd b. Bitrîk'ın (ö. 940) *et-Târihu'l-Mecmû'* adlı eserinde geçen bir anlatıya göre Herakleios Sâsânîleri yenip Kudüs'e geldiğinde rüyasında sünnetli bir kişinin krallığının Bizans İmparatorluğu'nu yendiğini görmüştür. Herakleios rüyasını yakınlarına anlattığında ona tüm Yahudileri öldürmesi gerektiği söylenmiştir: Abou-Seada, *a.g.t.*, 61. Sebeos eserinde Muhammed'in İbrahim'in tanrısını ve Musa'nın hikâyesini çok iyi bildiğini söyleyerek kendi inancını buna göre oluşturduğunu iddia etmiştir: Duygu, *İslâm ...*, s. 392. Theophanes'e (Confessor) göre birçok Yahudi, Muhammed peygamberin bekledikleri mesih olduğunu düşünmüş ve ona katılmış, ancak deve eti yediğini gördüklerinde bekledikleri mesih olmadığını anlamışlardır: Stephen Shoemaker, "Anastasius of Sinai and the Beginnings of Islam", *Journal of Orthodox Christian Studies*, I/ 2 (2018), s. 141; Avcı, *a.g.e.*, s. 140.

²⁴¹ Şam Camii'sini görmeye gelen Bizanslılar şöyle dediği söylenir: "*Arapları hep küçük gördük ve imparatorluklarının geçici olduğunu düşündük. Ama bu camiiyi kim inşa ettiyse, kesinlikle kalıcı bir ulusun kralıdır.*" : el-Cheikh, *a.g.e.*, s. 71.

²⁴² Dört halife döneminden (632-661) itibaren bölgede din değiştirme vakalarının arttığı görülmektedir: Duygu, *Hristiyanlık...*, s. 460.

²⁴³ *The Seventh Century ...*, s. 230.

Bizans İmparatoru'nun Arapları mağlup ederek Medine'yi (*Yesrib*) yerle bir edeceği ifade edilmekteydi.²⁴⁴

Gazze'nin 60 Şehidi isimli hagiografik metinde ise ilk İslâm akınları sırasında Gazze şehrinde ele geçirilen 60 Bizans askerinin dinlerini terk etmedikleri için öldürüldüğü anlatılmaktadır.²⁴⁵ Bir diğer hagiografik metinse Aziz George (*Black the George*) ile ilgilidir. Burada George'un küçükken bir Sarazen'e satılması yüzünden Hristiyanlıktan döndüğü, ancak ilerleyen zamanlarda yeniden Hristiyanlığa geçtiği anlatılmaktadır. Anlatıya göre George'un bu kararı üzerine biri camiye giderek onu efendisine şikâyet eder. Efendisi, George'u dininden döndürmek için baskı kurar ve kendisiyle birlikte namaz kılmasını ister. George bunu kabul etmeyip dininden dönmez. Bunun üzerine efendisi onu Şam şehrinin önünde ikiye böler.²⁴⁶ Bu anlatı Müslümanlar hakkındaki bilgilerin arttığını ve onların yeni ve farklı bir dinin temsilcileri olduklarının anlaşılmasına başladığını göstermektedir.

Kısacası, VII. yüzyılda Bizanslıların Müslümanların ilk fetih hareketlerini Arap bir siyasî hareketi olarak gördüklerini, ancak VII. yüzyılın sonlarında Müslümanların ele geçirdikleri bölgelerde kalıcı olduklarını ve Hristiyanların din değiştirmeye başlaması üzerine Arapların farklı bir dini temsil ettiklerini anlamaya başladıklarını söyleyebiliriz.²⁴⁷ Nitekim bu dönemdeki Bizans kaynakları, Müslümanların

²⁴⁴ *The Seventh Century ...*, s. 237.

²⁴⁵ David Woods, "The 60 Martyrs of Gaza and the Martyrdom of Bishop Sophronius of Jerusalem", *Arab-Byzantine Relations in Early Islamic Times*, ed. Michael Bonner, Routledge, London/New York 2017, s. 532.

²⁴⁶ Hoyland, *a.g.e.*, s. 351; Shoemaker, *a.g.m.*, s. 146. *Doctrina Iocobi*'de de Hristiyanların zorla dinden döndürüldükleri ifade edilmektedir. Müslüman hakimiyeti altında yaşayan Hristiyanların zulme uğrasalar da dinlerinden dönmemeleri gerektiği ifade eden metinler Sinalı Anastasius tarafından da kaleme alınmıştır: Shoemaker, *a.g.m.*, s. 140; Haldon, "Works of Anastasius ...", s. 130. Hristiyanların Müslümanlar tarafından din değiştirmeye zorlandıklarına dair başka bir anlatıya göre 717 Kuşatması sonrasında Kudüs'e hacca gitmeye çalışan yetmiş hacı Müslümanlar tarafından Kudüs'te alıkonmuş ve İslâm'a dönmeleri halinde öldürülmeyecekleri söylenmiştir. Buna rağmen hacılar "*Biz Hristiyanız ve atalarımızın ortodoks inancından vazgeçmeyeceğiz*" diyerek bu isteği geri çevirmişlerdir. Bunun üzerine yedi hacı korkudan ihtida etmiş, üç hacı hastalıktan ölmüş ve geriye kalan altmış hacıysa çarımha gerilerek okçular tarafından öldürülmüşlerdir. Bir diğer anlatıda Şamlı Elias (ö. 779) kandırılarak İslâm dinini kabul etmiş, ancak daha sonra dinden dönmüştür. Bunun üzerine ona İslâm ve ölüm arasında tercihte bulunması gerektiği söylenmiş, ancak Şamlı Elias inancından vazgeçmemiş ve idam edilmiştir: Hoyland, *a.g.e.*, s. 361-365.

²⁴⁷ Kaegi, *a.g.e.*, s. 166.

Hristiyanların ibadet etmelerini yasakladıklarını ve Hristiyanların Arapların inancından etkilendiklerini söylemektedir.²⁴⁸ Başlangıçta Müslümanlardan söz eden eserlerin çoğunun Müslüman işgaline uğrayan bölgelerde (Mısır, Suriye, Filistin) yazılmış olması önemlidir. İşgal altındaki bölgelerde yaşayan Hristiyanların amacı İslâm'ı anlamak ve ona karşı argümanlar üretmekten çok başlarına gelen belanın nedenini izah edebilmektir. İslâm'ı farklı bir din olarak nitelendirmeleri ve çeşitli eleştirilerde bulunmaları daha çok VIII. yüzyılda kendisini göstermektedir ve bunun bazı sebepleri bulunmaktadır.

Öncelikle Emevilerde Abdülmelik b. Mervân döneminden itibaren başlayan Araplaştırma ve İslâmlaştırma politikası söz konusu bölgelerde Arapça kullanımını arttırmış ve Arapça ortak dil (*lingua franca*) haline gelmiştir. Böylece hilâfet topraklarında yaşayan Hristiyanlar Müslümanların dinî eserlerini inceleme ya da Müslümanlarla diyalog kurma olanağı bulmuş, aynı zamanda İslâm'ı konu alan eserler verebilmişlerdir. VIII. yüzyılın başlarında Melkitler ve diğer Doğu Hristiyanları Arapların siyasî bir gayeden çok dinî bir misyon yüklediklerini düşünmeye başlamışlardır.²⁴⁹ Bu sebeple Melkit ve Doğu Kilisesi inançlı birçok yazar, bölgedeki Hristiyan halkın Müslümanlığa dönmemesi ve Müslüman yazarların Hristiyan inancına karşı eleştirileri için eserlerini Arapça olarak kaleme almaya başlamışlardır. Bu eserler Arapça yazılmış olmaları hasebiyle Müslümanlar tarafından okunmakta, böylece iki dinin birbirini anlamasına veya eleştirmesine olanak vermekteydi. Abbâsî İhtilali'nden sonra Hristiyanlar tarafından yazılan Arapça risaleler artmaya başlamıştır.²⁵⁰

İslâm ve Müslümanlardan söz eden ilk Hristiyan kaynakların çoğu VII. yüzyılda Müslüman hakimiyetindeki Hristiyanlar tarafından yazılmışken, Bizanslı alimler de

²⁴⁸ Örneğin çağdaş kaynak olan Anastasius (ö. 700 sonrası), Hristiyanların Müslümanlar yüzünden artık ibadet edemediklerini söylemektedir: Malevitis, *a.g.t.*, s. 87.

²⁴⁹ Örneğin, *Zuknin Kroniği*'nde İslâm ve Müslümanlar hakkında şu ifadeler geçmektedir: “Onların ilk kralı, ‘Peygamber’ diye de andıkları kendi aralarından bir adam olan Muhammed idi. Çünkü onları her çeşit kültten uzaklaştırarak yaratmaya kadir ve halık olan bir tek Allah’a yönelmişti. Ayrıca, onlara bazı yasalar koydu. ... Muhammed Araplara bir tek Allah’ı gösterdiği savaşta onun direktifiyle Romalıları mağlup ettikleri ve onlara arzu ettikleri yasaları koyduğu için [Araplar] onu peygamber ve Tanrı’nın elçisi olarak kabul ettiler.”: Duygu, *Süryani* ..., s. 350.

²⁵⁰ Sidney H. Griffith, “Comparative Religion in the Apologetics of the First Christian Arabic Theologians”, *Muslims and Others in Early Islamic Society*, ed. Robert Hoyland, Routledge, 2004, s. 175; Ira M. Lapidus, *İslâm Toplamları Tarihi*, c. I, çev. Yasin Aktay, İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s. 96.

özellikle 717 yılında Müslümanların Konstantinopolis kuşatması sonrası İslâm konulu eserler telif etmeye başlamışlardır. Başkent alimlerinin yazdığı bu eserlerin birçoğu Melkitlerin eserleri temel alınarak oluşturulmuştur. Bu yazarlardan birisi Şamlı Yuhanon'dur. Eserlerinin büyük kısmının kayıp olması ya da başka kişilerin -özellikle Theodoros Ebû Kurre (ö. 812 sonrası)- kaleme aldığı eserlerin ona atfedilmesi²⁵¹ sebebiyle Şamlı Yuhanon hakkında bilgimiz oldukça kısıtlıdır. Bu sebeple onun hakkında kısaca bilgi verdikten sonra etkilediği Theodoros Ebû Kurre'yi incelemek daha doğru olacaktır.

VIII. yüzyılda yazılan eserlerin birçoğunda Bizanslılar Müslümanları hala pagan, Ariuşçu ve Yahudi olarak görmeye devam etseler de bir yandan da onların farklı bir inanca sahip olduklarını düşünmektedirler.²⁵² Şamlı Yuhanon'nun eseri incelendiğinde Hristiyanların Müslümanlar hakkındaki bu kafa karışıklığı bariz bir şekilde görülmektedir. Şamlı Yuhanon, *De Haeresibus* adlı eserinin 100. bölümünde Müslümanların yeni bir dine sahip olmadıklarını, Eski ve Yeni Ahit'ten etkilendiklerini, ayrıca *Ariuşçu* izler taşıdıklarını belirtiyor,²⁵³ bununla birlikte Müslümanların bu izleri taşıyan düşüncelerden çok daha farklı bir konumda olduklarını düşünüyordu.²⁵⁴ Şamlı Yuhanon, Müslümanlardan, “İsa düşmanı”, “ortodoks Hristiyanlıktan kopan sapkın bir kol” ve “Deccâlin öncüsü” olarak bahsetmekteydi.²⁵⁵ Öte yandan onun Kur'ân'dan bazı sûreler (Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ ve Mâide sûreleri) hakkında bilgi verdiği, ancak bu bilgilerin bazılarında hatalar olduğu fark edilmektedir. Şamlı Yuhanon'un yanlış yaptığı alıntılarının genellikle Kâbe ve

²⁵¹ Meyendorff, a.g.m., s. 24; Peter Schadler, *John of Damascus and Islam: Christian Heresiology and the Intellectual Background to Earliest Christian-Muslim Relations*, c. XXXIV (The History of Christian-Muslim Relations), Brill, Leiden Boston 2018, s. 185-192; Sahas, “Eighth-Century Byzantine ...”, s. 285.

²⁵² Meyendorff, a.g.m., s. 36; Haldon, “Eastern Roman ...”, s. 480.

²⁵³ “O zamanlardan bu zamana kadar aralarından Muhammed diye sahte bir peygamber çıktı. O, hasbelkader Eski ve Yeni Ahit'e dayanarak ve aynı şekilde görünüşe göre Ariuşçu bir rahip tarafından ihtida ettirilerek kendi sapkınlığını kurdu. ... Ve dindar gibi görünerek kendisini insanlara sevdirmeye çalıştı; gökten kendisine gelen belirli bir yazıya ... dair rivayetleri yaydı. Ve kitabında saçma doktrinler tasarlayarak bir saygı objesi olarak bunu onlara teslim etti.”: Duygu, *İslâm...*, s. 26.

²⁵⁴ Daniel J. Sahas, *John of Damascus on Islam: The “Heresy of the Ishmaelites”*, Brill, Leiden 1972, s. 68. Şamlı Yuhanon'un *De Haeresibus*'u İslâm'a yönelik en erken polemik eserlerden biri olarak kabul edilmekte ve savunduğu düşünceler Bizans polemik türünün temellerini oluşturmaktadır. Şamlı Yuhanon eserinde Müslümanların, Tanrı ve Tanrı'nın oğlunu ortak gördükleri için Hristiyanları “müşrik” olarak gördüklerini anlatmakta ve bu ithamı “Söz ve Ruh'un” birbirinden ayrılamayacağını söyleyerek eleştirmektedir. Yuhanon, Muhammed peygamberin birçok metin uydurduğunu ve birçok saçma düşüncesinin olduğunu söylemektedir: Hoyland, a.g.e., s. 486-487.

²⁵⁵ Avcı, a.g.e., s. 122; Sahas, a.g.e., s. 69.

Müslüman gelenekleri hakkında bilgi veren sûreler olduğu görülmektedir. Bu durum onun bu sûreleri putperestliği çağrıştıracak şekilde efsanelerle ya da Arapların İslâm öncesi dönemleriyle bağdaştırmaya çalışmasından kaynaklanmaktadır. Örneğin ona göre, Müslümanlar için Kâbe'nin kutsal olmasının sebebi *Khabar* (ulu) adı verilen kutsal taşın kaynaklanmaktadır ve Müslümanların kullandığı *Allahu Ekber* ifadesi aslında *Alla ve (u) Khabar*'dir (*Allah ve Afrodit*).²⁵⁶ Şamlı Yuhanon'nun Müslümanlar hakkındaki bu yorumları daha sonra yazılacak olan benzer türde eserlerin ana hatlarını oluşturacaktır.²⁵⁷

Konstantinopolisli alimlerin Müslümanlara yönelik eserlerini inşa ederken kullandıkları isimlerden bir diğeryse Theodoros Ebû Kurre'dir. Onun İslâm'a yönelik daha sistemli eleştiriler yaptığını ve Müslümanların cihâd düşüncesi hakkında bilgi sahibi olduğunu görmekteyiz.²⁵⁸ Bu yüzden VIII. yüzyılın sonlarına doğru imparatorlukta İslâm hakkındaki bilgilerin arttığını söyleyebiliriz. Onun döneminde Arapça kullanımının yaygınlaşması sebebiyle İslâm hakkında yazılan eserlere ulaşmak daha kolay hale gelmiş, bu yüzden Theodoros Ebû Kurre Kur'ân'dan kendi düşüncelerini desteklemek için daha doğru çeviriler yapabirmiştir. Theodoros Ebû Kurre, Kur'ân'dan doğru alıntılar yaparak Şamlı Yuhanon'dan ayrılmasına rağmen Hz. Muhammed hakkındaki düşünceleri Şamlı Yuhanon ile oldukça benzerdir. İki yazara göre de Muhammed peygamber, Arius taraftarı bir kişiden Hristiyanlık hakkında bilgiler almıştır. Bunun dışında iki yazar da Hz.

²⁵⁶ Duygu, *İslâm...*, s. 415-416; Sahas, *a.g.e.*, s. 71.

²⁵⁷ Benzer şekilde, Patrik Germanus (gd. 715-730) Müslümanların ve Yahudilerin Hristiyanları ikona kullandıkları için eleştirdiklerini ifade ettikten sonra Müslümanların *Khabar* adı verilen bir taşa taptıklarını söyleyerek onları eleştirmektedir. X. yüzyılda VII. Konstantinos Porphyrogenetos tarafından yazılan *De Administrando Imperio* adlı eserde benzer ifadeler kullanılmıştır: Hoyland, *a.g.e.*, s. 105-106; Sahas, "Eighth-Century Byzantine ...", s. 284; Sahas, *a.g.e.*, s. 86; Meyendorff, *a.g.m.*, s. 27; Konstantin Porphyrogenitus, *a.g.e.*, s. 51.

²⁵⁸ Schadler'e göre Şamlı Yuhanon'un eserinde ve III. Leo'un halifeye gönderdiği mektupta Müslümanların inançlarına dair bilgiler bulunmaktadır; ancak onlara göre İslâm inancı gökten indirilen Kur'ân'dan çok Muhammed peygamberin görüşlerinden ortaya çıkmıştır. Oysa Theodoros Ebû Kurre, Kur'ân'dan doğrudan alıntı yapmasa da III. Leo ve Şamlı Yuhanon'dan ayrılarak Müslümanların inancının Muhammed peygambere dayanmadığını eserlerine yansıtmıştır. Theodore Ebû Kurre'nin bu farklılığı Kur'ân'a karşı reddiyeler yazılması için önemli bir adımdır: Schadler, *a.g.e.*, s. 194. Bazı araştırmacılar Theodoros Ebû Kurre'nin metinlerinin ilerleyen yıllarda değiştirildiğini, böylece dönemin konjonktürüne göre yeniden yorumlandığını iddia etmektedirler: Abou-Seada, *a.g.t.*, s. 93; Schadler, *a.g.e.*, s. 192.

Muhammed için aşağılayıcı terimler kullanmıştır ve her ikisinin de asıl amacı İslâm hakkında bilgi vermekten çok Hz. Muhammed'i eleştirmektir.²⁵⁹

Bizans başkentinin Müslümanlar hakkındaki fikirlerinin gelişmesinde 717 yılında Mesleme b. Abdülmelik komutasındaki İslâm ordusunun Konstantinopolis'i kuşatması önemli rol oynamıştır.²⁶⁰ Bu döneme kadar Müslümanlar hakkındaki eserlerin çoğu İslâm hakimiyeti altında yaşayan Hristiyanlar tarafından yazılmışken Konstantinopolis alimleri suskun kalmaktaydı. Fakat 717 yılındaki Müslüman kuşatması ve Müslümanların başkentte cami inşa etmeleri²⁶¹ Konstantinopolis ahalsinin Araplar ve dinî inançları üzerine daha fazla fikir edinmelerini sağlamıştır. Müslümanlarsa kuşatmada uğradıkları mağlubiyet sonrasında Konstantinopolis'in ele geçirilemeyeceğini düşünerek uzun süre benzer bir teşebbüste bulunmamışlardır. Böylece politikalarını tamamen İslâmlaştırma üzerine kurmaya başlamışlar ve merkezleri doğuya doğru yönelmiştir.²⁶² Dolayısıyla iki tarafın kendi dinî kimliklerini ön plana çıkarmasıyla Müslümanlar ve Bizanslılar sadece siyasî değil aynı zamanda dinî alanda da rakip haline gelmişlerdir. Bu durumu III. Leo'nun halife Ömer b. Abdulazîz ile (hd. 717-720) mektuplaşmasında görmekteyiz.

III. Leo ile Halife Ömer b. Abdulazîz'in mektuplaşması -eğer gerçekse-²⁶³ incelendiğinde iki rakibin birbirlerine yönelik dinî suçlamalarına karşılık vermeye çalıştıkları

²⁵⁹ Schadler, *a.g.e.*, s. 197; Meyendorff, *a.g.m.*, s. 29; Christos Simelidis, "The Byzantine Understanding of the Qur'anic Term "al-Samad" and the Greek Translation of the Qur'an", *Speculum*, LXXXVI/ 4 (2011), s. 910.

²⁶⁰ Kuşatmanın başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra Müslümanların Konstantinopolis'i Bizanslılarınca Kudüs'ü ele geçirme düşünceleri zayıflamıştır. Bu yüzden iki taraf arasındaki siyasî mücadele zayıflamaya, dinî ve kültürel mücadele artmaya başlamıştır.

²⁶¹ Konstantin Porphyrogenitus, *a.g.e.*, s. 59. Müslümanlara göre kuşatma başarısız olsa da Konstantinopolis'te bir caminin inşa edilmesi gelecek başarıların bir işaretiydi: Sahas, "Eighth-Century Byzantine ...", s. 278.

²⁶² Müslümanlar ilk fetihlerden sonra Bizans idarî geleneğini ve sikkelerini sürdürmüşler, fakat Abdülmelik b. Mervân'dan itibaren yönetim İslâmlaştırma politikası izlemiştir. 717 Kuşatması'nın başarısızlığından sonra Ömer b. Abdulazîz döneminde İslâmlaştırma politikası daha çok ön plana çıkmış ve Hişâm b. Abdülmelik döneminde (hd. 724-743) devlet merkezi doğuya doğru kaymaya başlamıştır: Hamilton A. R. Gibb, *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, çev. Kadir Durak-Atilla Özkök-Hayrettin Yücesoy-Kenan Dönmez, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991, s. 74-75; Lapidus, *a.g.e.*, s. 96.

²⁶³ Bazı Kur'ân ayetlerinden alıntılar yapılmış olması ve diğer VIII. yüzyıl Bizanslı yazarlara göre Müslümanlar hakkında daha fazla bilgi ihtiva etmesi metnin daha geç dönemlerde yazılmış olabileceğini göstermektedir. Bazı araştırmacılara göre bu metin IX. ya da X. yüzyıllarda kaleme alınmıştır: Abou-Seada, *a.g.t.*, s. 98.

görülmektedir. Halife, III. Leo'ya bir mektup göndererek Hristiyanlık hakkında sorular sormuş ve imparatoru İslâm'a çağırmıştır. Bu mektupta halife imparatora, İsa'ya neden tanrılık atfedildiği, Hristiyanların neden birçok mezhebe ayrıldıkları, Hz. Muhammed ile alakalı kutsal yazıları neden görmezden geldikleri, azizlere ya da ikonlara karşı gösterilen saygının nedeni gibi birçok soru yönelmiştir. III. Leo bu sorulara kutsal kitaplardan ve Kur'ân'dan cevaplar vermeye çalışmış ve aynı şekilde halifeye İslâm hakkında sorular yönelmiştir.²⁶⁴ Halife Yahudilerin kutsal metinleri tahrif ettiğini savunurken, III. Leo da Haccâc b. Yûsuf'un (ö. 714) Müslümanların kutsal yazılarını tahrif ettiğini söylemiştir. Ömer b. Abdülazîz III. Leo'ya Hristiyanlığın neden farklı mezheplere ayrıldığını sorduğunda imparator Arapların aynı soya mensup olmalarına rağmen birçok mezhebe bölündüklerini, ancak Hristiyanlığın birçok toplum tarafından kabul edildiği için böyle bir ayrışmanın normal olduğunu savunmuştur.²⁶⁵

Fark edildiği üzere, imparatorluğun Müslümanları dinî bir rakip olarak görmeye başlaması aynı zamanda kendi kimliğini bu rakiplik üzerinden inşa etmesine yol açmıştır. İmparatorluğun iç siyasetinde gelişen ikonoklazm düşüncesi de bu kimliğin oluşmasında etkili olmuştur. Bizanslıların ikonoklazm politikası benimsemesinde-I. bölümde bahsettiğimiz unsurların yanı sıra- Yahudilik ve İslâm'ın Hristiyanlara yönelik sert eleştirileri ve Müslümanların “yeryüzündeki krallığa” sadece siyasî değil aynı zamanda dinî olarak da rakip olmaları etkili olmuştur. Yahudiler ve Müslümanlar, Bizanslıların ikonalara göstermiş oldukları “ileri” saygıya tepki göstermişlerdir. “On Emir” de net bir şekilde putlara tapılmaması gerektiği bildirilmekte,²⁶⁶ Kur'ân'da da benzer ifadeler bulunmaktadır.²⁶⁷ Dolayısıyla Müslümanlar ve Yahudiler birçok kez Bizanslıları suçlamış ya da ikonalara gösterdikleri ilginin sebebini anlamaya yönelik sorular sormuşlardır.²⁶⁸

²⁶⁴ Hoyland, *a.g.e.*, s. 490.

²⁶⁵ Meyendorff, *a.g.m.*, s. 38.

²⁶⁶ “Kendine yukarıda gökyüzünde, aşağıda yeryüzünde ya da yer altındaki sulara yaşayan herhangi bir canlıya benzer put yapmayacaksın. Putların önünde eğilmeyecek, onlara tapmayacaksın.”: Eski Ahit, Mısır'dan Çıkış 20: 4-5.

²⁶⁷ “Allah'ı bırakıp kendilerine fayda da zarar da veremeyen şeylere tapıyorlar ve ‘Bunlar Allah katında bizim araçlarımız’ diyorlar. Onlara şöyle de: Göklerde ve yerde Allah'ın bilmediği bir şeyi O'na bildirmeye mi kalkışıyorsunuz? Onların yakıştırdıkları ortaklardan O'nun yüce ve münezzehe olduğunda şüphem yoktur.”: Kur'ân 10:18.

²⁶⁸ İkona terimi “imge” ifadesinin Yunanca karşılığı olan *eikondan* gelmektedir. Bu terime benzer bir ifade Hristiyanların pagan putlarını ifade etmek için kullandıkları *eidolon*'dur. Bu iki terimin benzerliği ikona taraftarlığının putperestlik olduğu düşüncesinin desteklenmesi için kullanılmaktaydı: Kaçar, *a.g.m.*, s. 69.

Bizans İmparatorluğu ise başkentinde ibadetgahı olan yeni düşmanlarına ve Yahudilere karşı koyabilmek için dinî söylemlerini ve kimliğini değiştirmeye başlamıştır.²⁶⁹ Böylece imparatorluk, Yahudilerin ve Müslümanların dinî eleştirilerine cevap vererek Hristiyanlığın İbrahimî din ailesi içerisindeki üstünlüğünü vurgulamak istemiştir. III. Leo, özellikle Eski Ahit üzerinden bu üstünlüğü şekillendirmeyi planlamıştır.²⁷⁰ Crone'a göre, Yahudilerin Bizans İmparatorluğu'nu ve Hristiyanlığı ikonalar üzerinden eleştirdikleri bilinmektedir. Ancak Yahudilerin genellikle imparatorluk sınırları içerisinde yaşamaları ve Bizans İmparatorluğu'na karşı koyabilecek bir güce sahip olmamaları nedeniyle imparatorluk için önemli bir tehdit oluşturmamışlardır. Bizans imparatorları Yahudileri bazen zorla vaftiz ettirerek bazense şiddet kullanarak sindirmişlerdir. Ancak “Yeni Yahudiler” olarak görülen Müslümanlar, imparatorluk sınırları dışında güçlü bir siyasî ve dinî tehdit oluşturmaktaydı. Bu sebeple Bizans İmparatorluğu kendisine atfedilen suçlamaları bertaraf etmeye ve emperyal otoritesiyle İbrahimî din ailesindeki konumunu güçlendirmeye çalışmıştır.²⁷¹ Bu durum III. Leo döneminde yazılmaya başlanan ve sonra V. Konstantinos tarafından devam ettirilen hukuk kitabı *Ekloga*'da (741) görülmektedir. *Ekloga*, Müslümanların ve Yahudilerin iddialarına cevap vermek için özellikle Eski Ahit'e referanslar vermektedir.²⁷² III. Leo, *Ekloga*'da kendisinden 717 yılındaki Müslümanların kuşatmasına son vererek “Tanrı'nın cezalandırmasını bitirecek olan imparator” olarak söz etmiş, ikinci bir Hz. Musa imajı oluşturmaya ve İsrailoğulları için kullanılan “seçilmiş halk” ifadesini Bizans İmparatorluğu'nda yaşayan halkla özdeşirmeye çalışmıştır. Öte yandan din değiştirme sorunu bu dönemde etkisini devam ettirdiği için *Ekloga*'da İslâm'a dönen Hristiyanların (*magarisanton*) tekrardan Bizans

²⁶⁹ İkona taraftarı bazı Bizanslılar, III. Leo'nun ikonoklast politikasını II. Yezîd'in ikona karşıtı mücadelesiyle ilişkilendirmişlerdir. Buna göre II. Yezîd Yahudi bir büyücünün tavsiyesiyle ikonalara karşı mücadele başlatmış ve bu konuda III. Leo'ya örnek olmuştur. Bizanslı yazarlar bu şekilde hem “düşman” olarak gördükleri Yahudilerle Müslümanların arasındaki bağa değinmekte hem de tasvir karşıtlığını bu düşmanlarla özdeşlendirmekteydiler. Bu yüzden ikona yanlısı birçok Bizans eserinde Müslüman imgesi kullanılarak aslında ikonoklastlar eleştirilmişlerdir. Örneğin Müslümanlar için kullanılan “deccalin öncüleri” ifadesi III. Leo ve V. Konstantinos gibi ikonatarafı olan imparatorlar için kullanılmıştır: Theophanes Confessor, *a.g.e.*, s. 551-555.

²⁷⁰ Vasiliev'e göre Bizans İmparatorluğu ikonoklazm düşüncesiyle tasvir karşıtı olan diğer İbrahimî dinlerle sorun yaratan unsurları saf dışı bırakarak bu iki dine mensup halkların imparatorlukla bağ kurmasını kolaylaştırmayı ummuştur: Vasiliev, *a.g.e.*, s. 293.

²⁷¹ Patricia Crone, “Islam, Judeo-Christianity and Byzantine Iconoclasm”, *Arab-Byzantine Relations in Early Islamic Times*, c. VIII, ed. Michael Bonner, Routledge, Londra ve New York 2017, s. 448-450; Bekir Zakir Çoban, “Bizans İkonoklazmının Nedenleri ve İslam Etkisi Tartışması”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VIII/4 (2008), s. 128.

²⁷² Malevitis, *a.g.t.*, s. 153.

vatandaşı olabilmesi için Kilise'den onay alması gerektiği ifade edilmiştir. Bu noktada imparatorluğun Bizans vatandaşı olmayı dinî kimlikle bir tuttuğu yeniden görülmektedir.²⁷³ Bizans İmparatorluğu, dinî rakibi haline gelmiş ve imparatorluğu neredeyse yıkıma uğratabilecek olan Müslümanlara karşı bu dinî kimlik ile karşılık vermeye çalışmıştır.²⁷⁴

Bizanslıların Müslümanlara yönelik bu dinî tepkisi IX. yüzyılda daha da sertleşmiş ve Müslümanlar adeta “şeytanlaştırarak” bir “din düşmanı” haline getirilmişlerdir. Yaşanan bu değişimde Bizans İmparatorluğu'nun kendisini yeniden keşfetmesi ve Romalı-Hristiyan kimliğini geliştirmesini sağlayacak olaylar etkili olmuştur. Bu olaylardan biri Charlamagne'nin (hd. 768-814) ortaya çıkışıdır. VIII. yüzyılda Bizans İmparatorluğu İtalya Yarımadası, dolayısıyla Roma Kilisesi üzerindeki hakimiyetini kaybetmeye başlamıştır. Charlamagne'nin Roma Kilisesi'ni koruması altına alması ve Papa III. Leo'nun elinden taç giyerek kendisini “imparator” ilan etmesi Bizans İmparatorluğu için oldukça sarsıcı olmuştur. Birinci bölümde bahsettiğimiz üzere Bizanslılar kendilerini diğer devletlerden üstün görmekte ve bu üstünlüklerini Roma İmparatorluğu ile kurdukları bağa ve Tanrı'nın onları seçmesine bağlamaktaydılar. Bu yüzden onlara göre dünyada bir tane imparatorluk bulunmaktaydı; o ise Roma İmparatorluğu'nun devamı olan ve “Tanrı tarafından korunan” Doğu Roma İmparatorluğu'ydu. Ancak 800 yılında Charlamagne'nin “imparator” olarak taç giymesi ve Roma Kilisesi'ni koruması altına alması Bizans İmparatorluğu'na dinî ve siyasî alanda yeni bir rakibin ortaya çıkması demektir. Bu sebeple Bizans İmparatorluğu Hristiyan ve Romalı kimliğini ön plana çıkararak batıdaki yeni rakibine karşı koymaya çalışmıştır.²⁷⁵ Bunu yaparken özellikle dinî kimliğini Müslümanlar üzerinden vurgulamış, Müslümanları şeytanlaştırıp din düşmanı haline getirerek ötekileştirmiştir. Bu sayede kendisini Hristiyanlık dünyasını “insanlık dışı” Müslümanlara karşı koruyan bir “Hristiyan kalesi” olarak sunmuş, aynı zamanda Müslümanlara karşı direnen halkını motive etmeyi ummuştur. Bizanslılar

²⁷³ Malevitis, *a.g.t.*, s. 157.

²⁷⁴ M. T. G. Humphreys, *Law, Power, and Imperial Ideology in the Iconoclast Era (c. 680-850)*, Oxford University Press, İngiltere 2015, s. 105.

²⁷⁵ Bu durum Müslüman kaynaklarına da yansımıştır. Mes'ûdî'ye bakılırsa imparatorlar eskiden mektuplarına “*Hristiyanlığın hükümdarı*” diye başlarken I. Nikephoros (hd. 802-811) “*bu yazılan yalandır; ben Hristiyanlığın değil Rumların hükümdarıyım*” demişti: Mes'ûdî, *a.g.e.*, s. 123.

Müslümanlara yönelik bu savlarını güçlendirebilmek için Müslümanların “vahşi insanlar” olduklarını, özellikle cihâd düşüncesi üzerinden ifade etmeye çalışmışlardır.²⁷⁶ Bu düşüncenin önemli temsilcilerinden birisi Niketas Byzantios’tur (ö. IX. yüzyıl?).

Niketas Byzantios hakkında fazla bilgi sahibi değiliz,²⁷⁷ ancak onun Kur’ân’ı Yunanca’ya çevirdiğini ve bu sayede İslâm’a ve cihâd düşüncesine yönelik sistemli eleştiriler yaptığını bilmekteyiz. Niketas Byzantios’un Kur’ân’a yönelik reddiyesinin asıl amacı İslâm inancını kötülemektir. O hem Hz. Muhammed’e saldırmış hem de Kur’ân’ı eleştirerek böyle bir kitabın Tanrı tarafından gönderilemeyeceğini ispatlamaya çalışmıştır.²⁷⁸ Niketas Byzantios yalnızca Kur’ân’a yönelik reddiyeler yazmamış aynı zamanda Müslümanların imparatora Hristiyanlık hakkında sorular sordukları iki mektuba cevaplar da vermiştir. Bu mektuplar III. Mikhael döneminde gönderilmiş ve bu iki mektuba Patrik Photios’un maiyetinde olan Niketas Byzantios cevap vermiştir. O verdiği cevapta özellikle Müslümanların cihâd düşüncesi eleştirilmiştir. Bu yüzden mektuplar incelenirken Bizanslıların savaş düşüncesine nasıl baktığına dair kısa bir bilgi vermeliyiz.²⁷⁹ Niketas Byzantios’a -ve birçok Bizanslı’ya- göre savaşta birini öldürmek cinayettir; buna rağmen Müslümanlar savaşta birilerini öldürerek cennete gideceklerini düşünmektedirler.²⁸⁰ Ona göre cihâd insanlık dışı bir eylemdi ve savaşta insan öldürmeyi cinayet olarak kabul etmeyen Müslümanların Tanrısının neden gerçek olamayacağını ispat etmekteydi.²⁸¹

²⁷⁶ Haldon, “Eastern Roman ...”, s. 482, 484-485.

²⁷⁷ Bir görüşe göre IX. yüzyılda Bizans İmparatorluğu’nda yaşayan ve İslâm’ı eleştiren eserler yazan Arap-Hristiyan Yunus b. Hârûn Niketas Byzantios’tur: Abou-Seada, *a.g.t.*, s. 226.

²⁷⁸ Meyendorff, *a.g.m.*, s. 32.

²⁷⁹ III. bölümde Bizanslıların savaşa bakışı daha ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

²⁸⁰ Ioannis Stouraitis, "Jihād and Crusade: Byzantine Positions Towards The Notions of ‘Holy War’", *Byzantina Symmeikta*, XXI/ 1 (2011), s. 15.

²⁸¹ Bu düşüncesini Müslümanlara yazdığı cevap mektubunda şöyle ifade etmiştir: “*Bunu yazarken kendinizi tamamen eğitimsiz ve bilgisiz olarak gösteriyorsunuz. Çünkü her cinayetten kaçınılması gerektiğini ... yasak olduğunu anlamadınız. Ama kötü olan hiçbir şey meşru değildir. Cinayetin kötü olduğu şuradan da bellidir: ... her cinayet ya bir insanın fesadıdır ya da bir insanın fesadına sebep olur ve eğer böyleyse, kendi içinde kötüdür ... Böylece, ... tüm cinayetlerin yolsuzluk olduğu veya iyi bir şeyin bozulmasına neden olduğu sonucu çıkar.*”: Dirk Krausmüller, "Killing at God's Command: Niketas Byzantios' Polemic against Islam and the Christian Tradition of Divinely Sanctioned Murder", *Al-Masâq*, XVI/ 1 (2004), s. 165-166.

Niketas Byzantios'un cihâd eylemini bir "cinayet" olarak betimlemesinin nedeni Müslümanları şeytanlaştırarak İslâm'a inananları "kana susamış canavarlar" olarak göstermek, böylece bu inancın ne kadar "barbar" görüşlere sahip olduğunu ve Hristiyanlığın ne kadar "medenî" bir din olduğunu kanıtlamaktır.²⁸² Niketas Byzantios'da gördüğümüz Müslümanları şeytanlaştırma tutumu imparatorluğun iç siyasetindeki bazı değişimlerle daha da güçlenmiştir.

IX. yüzyılda imparatorluğun dinî kimliğini daha da ön plana çıkaran ve Bizanslıların Müslüman algısını etkileyen olaylardan biri de Makedon Hanedanlığı'nın (867-1056) tahta geçmesidir. Bu dönemde askerî, kültürel ve dinî alanlarda atılımlar gerçekleşmiş ve Müslümanlarla yapılan savaşlarda önemli başarılar elde edilmiştir. Bu başarılarla rağmen hanedanın kurucusu olan I. Basileios ve ardılları Amorion Hanedanlığına son vererek tahta çıktıkları için kendi hanedanlıklarının meşruiyetini sağlamak zorunda kalmışlardır.²⁸³ Bu sebeple Makedon Hanedanlığı döneminde imparatorlar, Tanrı tarafından seçildiklerini vurgularlarken, soylarının "şehitlere" dayandığını, hatta I. Konstantinos'un gerçek varisleri olduklarını savunmuşlardır.²⁸⁴ I. Basileios'un halefleri VI. Leo, VII. Konstantinos Porphyrogenetos; -hanedana mensup olmasalar da- II.

²⁸² Haldon, "Eastern Roman ...", s. 482; Krausmüller, a.g.m., s. 163-167. IX. yüzyılda Müslümanlara yönelik hem nefretin ve hem de bilginin artmış olmasının bir göstergesi tahminen bu döneme ait olan, bir Müslümandan Hristiyan olması için beklenen lanetleme seremonisidir. Bu seromonide o şöyle demek zorundadır: "*Ve bütün bunlara ek olarak, Muhammed'in ilahını lanetliyorum. Muhammed bu Tanrı hakkında "O tek ilah, tanrı holosphyros, onu hiç kimse doğurmadı ya da o çocuk doğurmadı ve hiç kimse onunla karşılaştırılmaz" demektedir. Muhammed ve onun sphyropektos tanrısı dahil, söylediğim her şeyi aforoz ederek ve reddederek, tek gerçek Tanrı olan Mesih'in tarafını tutuyorum.*" Bu parçadaki ifadeler İhlâs Süresi'ne (112) gönderme yapmaktadır. *Holosphyros* ve *sphyropektos* ifadeleri genellikle Kur'ân'daki "samed" terimini karşılaması için kullanılmaktaydı. Hristiyan olmak isteyen kişiden bu sözlerin devamında Muhammed peygambere, tüm akrabalarına ve halifelere, Kur'ân'a, İslâm'daki cennet anlayışına, kader doktrinine lanet etmesi istenirdi: Simelidis, a.g.m., s. 887, 891-913; Meyendorff, a.g.m., s. 34-35.

²⁸³ Bizans İmparatorluğu'nda meşruiyeti sorunlu olan imparatorlar genellikle dine başvurarak halkın ve Kilise'nin desteğini almaya çalışırlardı. Ancak İslâm'ın yükselişi ve Bizans İmparatorluğu'nun kayıplarının artması imparatorların ilahi bir güç tarafından seçildiği fikrinin sarsılmasına yol açıyordu: Riedel, a.g.e., s. 184.

²⁸⁴ I. Basileios'un yazdığı tahmin edilen *Öğütler* isimli eserde imparatorun Tanrı tarafından seçildiği vurgulanmaktaydı: Featherstone, a.g.m., s. 61; John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*, çev. John Wortley, Cambridge University Press, UK 2010, s. 119; Ünal, a.g.e., s. 103. Daha önce bahsettiğimiz üzere tahtı gasp eden III. Leo Bizans metinlerinde Musa peygambere benzetilmekteydi. Benzer bir durumu I. Basileios ve VI. Leo'da görmekteyiz. Bizans metinlerinde I. Basileios Davud peygambere, VI. Leo ise Süleyman peygambere benzetilmiştir: Riedel, a.g.e., s. 6. I. Basileios döneminde bastırılan sikkelerinde daha önce kullanılmayan figürler görünür. Özellikle Makedon Hanedanı dönemiyle birlikte paralarda "Evrenin Hâkimi" (*Pantokrator*) İsa figürü kullanılmaya başlamıştır. Sikkeler dışında I. Basileios döneminden itibaren hükümdarın yönetme erkini Tanrı'dan aldığını sembolize eden ikonografiler dikkat çeker: Ünal, a.g.e., s. 5, 6, 17, 98; Kalavrezou, a.g.m., s. 131.

Nikephoros Phokas ve I. Ioannes Tzimiskes de benzer şekilde kendi meşruiyetlerini kanıtlamak için Hristiyanlık simgelerini kullanmışlar ve kendilerini örnek birer Hristiyan figürü olarak lanse etmeye çalışmışlardır. İç politikadaki bu durum IX. yüzyılda başlayan imparatorluk politikasındaki dinî hassasiyeti ve İslâm'a yönelik ötekileştirmeyi arttırmıştır. IX. yüzyıldan itibaren Müslümanlara yönelik artış gösteren din düşmanı vurgusu askerî metinlere de yansımaya başlamış ve imparatorluk bu vurguyu siyasî hamlelerinde kullanabileceği bir motivasyon aracı haline getirmeye çalışmıştır. Bu amaçla yazılan eserlerden birisi *Rhetorica Militaris*'tir (IX. yüzyıl).

Rhetorica Militaris'in yazarı bilinmemektedir. Haldon'a göre eser, savaşı dinsel yönlerden motive eden ilk önemli girişimdir. Metne bakıldığında Müslümanlarla savaşın Hristiyanlığı savunma adına yapıldığı aktarılmakta ve Müslümanlara yönelik özellikle “inançsızlar” gibi dinî ifadeler kullanılmaktadır. Ayrıca eser Müslümanların Bizanslılara Hristiyan oldukları için saldırdıklarını ifade etmektedir.²⁸⁵ Yazar bu tarz dinî ifadeler kullanarak inançlı ortodoks Hristiyan Bizanslılarla “inançsız” Müslümanlar arasında bir sınır çizmeye çalışmıştır.

Bir diğer metinse VI. Leo'ya atfedilen *Taktika* adlı metindir. Yazar burada Müslümanlarla yapılan savaşlardaki kayıplara ve batıda imparator olarak taç giyen Charlamagne'e cevap verebilmek için Roma ve Hristiyan kimliği üzerine yoğunlaşmıştır.²⁸⁶ VI. Leo ayrıca selefi I. Basileios gibi hanedanın meşruiyetini dinle pekiştirmeye ve imparatorun Hristiyan değerleri açısından önemini vurgulayarak Kilise üzerindeki etkisini arttırmaya çalışmıştır.²⁸⁷

²⁸⁵ Haldon, *A Critical...*, s. 35. “Bizimle savaşan barbarlar bunu yapıyorlar, çünkü aslında inancımızla savaşıyorlar. Onlarla aynı [Tanrı'ya] inansaydık, bizimle savaşmazlardı.”: *Byzantine Military Rhetoric ...*, s. 45.

²⁸⁶ Haldon, *A Critical...*, s. 24; Çelik, a.g.m., s. 76. X. yüzyılda Bizans İmparatorluğu'nun hâkim olduğu sahada farklı kimliklere sahip insan sayısı son derece azalmıştı. Bu durum VI. Leo ve haleflerinin imparatorluk halkını ortak bir “Hristiyan” kimliği çerçevesinde kaynaştırması kolaylaşmıştır: Anthony Kaldellis, *Bizans: Roma Diyarında Etnisite ve İmparatorluk*, çev. Deniz Türker, Kara Karga Yayınları, İstanbul 2020, s. 277. *Taktika* öncesinde askerî risaleler teslis inancına yönelik ifadelerle başlamamakta ya da “Amen” ifadesiyle bitmemekteydi. *Taktika* bu yönüyle diğer askerî risalelerden ayrılmaktadır. *Taktika* şeklinde yazılan bir değer risale X. yüzyılda II. Nikephoros Phokas döneminde kaleme alınmıştır: Riedel, *a.g.e.*, s. 58.

²⁸⁷ Çelik, a.g.m., s. 76; Riedel, *a.g.e.*, s. 5.

Taktika incelendiğinde VI. Leo'un askerî anlamda yenilikler sunmadığı, hatta imparator Mauricus'un *Strategikon* adlı eserinden alıntılar yaptığı görülmektedir. VI. Leo'un bu eseri yazmasındaki asıl amaç, Hristiyan Bizans İmparatorluğu'nun Müslümanlara nasıl karşı koyabileceği hakkında bilgi vermektir. İmparator öncelikle Müslümanların kim olduğunu açıklamakta, ilerleyen bölümlerdeyse Müslümanların savaş stratejileri ve ekipmanları hakkında bilgiler vermektedir.²⁸⁸ Eser İslâm'ı "dinî rakip" olarak göstermekte ve askerleri bu rakibe karşı motive etmeye çalışmaktadır. İmparator, *Taktika*'da ilk olarak Müslümanların Hristiyanlara yönelik suçlamalarından bahsetmekte, daha sonra ise Müslümanların Tanrısı'nın savaşı emrettiğini ve karşılığında ödüller sunduğunu ve Müslümanların asıl amacının yağma ve ganimet olduğunu savunmaktadır. Böylece imparator Müslümanları "dinsiz" ve "barbar" olarak betimlemeye çalışmaktadır.²⁸⁹ İmparator, Müslümanlara yönelik mücadelenin dinsel yönünü ön plana çıkarmak için Bizanslıların Hristiyanlığın savunucuları olduğunu vurgulamıştır. Buna uygun olarak generallerin Hristiyanlığa uygun dini bütün kişiler olmaları gerektiğini, askerlerin "imanın koruyucuları" ve Bizans İmparatorluğu'nunsa Eski Ahit'te bahsedilen "seçilmiş halk" olduğunu ifade etmiştir.²⁹⁰

VI. Leo eserinde Müslümanları cihâd düşüncesi üzerinden eleştirmesine rağmen bu dinsel motivasyonun onları daha fazla cesaretlendirdiğini fark etmiş, dolayısıyla Bizanslı askerleri de benzer bir dinî motivasyonla morallendirmenin doğru olacağını düşünmüştür.²⁹¹ Bu sebeple imparator, savaş düşüncesi ve söylemlerini dinî unsurlarla

²⁸⁸ VI. Leo, *The Taktika of Leo VI: Text, Translation, and Commentary*, ed. ve çev. George T. Dennis, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 2010, s. 475.

²⁸⁹ "O halde bunlar, barbar ve inançsız bir halk olan Sarazenlerdir.": VI. Leo, *a.g.e.*, s. 483. "Sarazenlerin çoğu şan ve şöret kazanmaktan çok kendilerini geçindirmek ve maddi güç elde etmek sefere çıkarlar. Çünkü kendilerini yoksulluktan kurtarmak için nasıl çiftçilik yapacaklarını bilmezler; ama çocukluklarından itibaren yalnızca kılıçla yaşamak ya da ölmek üzere eğitilirler.": VI. Leo, *a.g.e.*, s. 487; Riedel, *a.g.e.*, s. 44, 47; George T. Dennis, "Defenders of the Christian People: Holy War in Byzantium", *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, ed. Angeliki E. Laiou-Parviz Mottahedeh, Doaks, Washington 2001, s. 32; Abou-Seada, *a.g.t.*, s. 249.

²⁹⁰ "Tanrısallık söz konusu olduğunda, uygun bir hürmet gösteriyor görünmektedirler, ama görünüştdeki hürmetleri küfür olarak kabul edilmelidir. Gerçek Tanrı ve dünyanın kurtarıcısı olmasına rağmen Mesih'e Tanrı demeye dayanamazlar. Her kötülüğün sebebinin Tanrı olduğunu ileri sürerler ve Tanrı'nın savaştan zevk aldığını ... savunurlar.": VI. Leo, *a.g.e.*, s. 477.

²⁹¹ Riedel, *a.g.e.*, s. 63, 179, 186; Çelik, *a.g.m.*, s. 76; Paul Magdalino, "The Road to Baghdad in the Thought-World of Ninth-Century Byzantium", *Byzantium in the Ninth Century: Dead or Alive?*, ed. Leslie

bezemiş, Bizanslı askerlerin Hristiyanlık için mücadele ettiklerini ve savaşta ölen askerlerin bedenlerinin “kutsal” olduğunu vurgulamıştır.²⁹²

“Amorion’un 42 Şehidi” adlı hagiografik eserde de din üzerinden Müslümanlara yönelik nefretin arttırılmaya çalışıldığı görülmektedir. İmparator Theophilos’un Zipatra’yı (Sozopetra) fethetmesi (837) ve bölgedeki halka uyguladığı zulüm üzerine Halife Mu’tasım-Billâh Bizans üzerine sefere çıkmıştır.²⁹³ Halifelik ve imparatorluk arasında birçok bölgede savaş gerçekleşmiş olsa da 838 yılında halife, iktidarda olan Amorion hanedanlığının şehrini ele geçirerek Bizans İmparatorluğu’na büyük bir darbe vurmuştur.²⁹⁴ Halife şehri ele geçirdiğinde Zipatra’nın intikamını almak için şehri yakmış ve çok sayıda esir almıştır. İmparator, halife tarafından esir alınan Bizanslıların serbest bırakılması için fidye ödemek istemiş, ancak bu isteği kabul görmemiştir.²⁹⁵ 845 yılında ele geçirilen 42 üst rütbeli Bizanslı idam edilmiştir. “Amorion’un 42 Şehidi” adlı hagiografik eser 838 yılında Müslümanlara esir düşen bu yüksek rütbeli Bizanslıların Hristiyanlıktan vazgeçmedikleri için Müslümanlar tarafından öldürülmelerini ve Dicle nehrinden çıkartılarak defnedilmelerini anlatmaktadır. Metnin en önemli özelliği Niketas Byzantios’un ve diğer Bizanslı yazarların Müslümanlara yönelik suçlamalarını içinde

Brubaker, Routledge, New York 1988, s. 205; Stouraitis, "Jihād and Crusade ...", s. 15; Haldon, *A Critical...*, s. 24.

²⁹² VI. Leo, *a.g.e.*, s. 307.

²⁹³ Taberî’ye (ö. 923) göre imparator Theophilos bölgede ele geçirdiği Müslüman kadınları köle yapmış, erkeklerinse gözlerini kızgın demirlerle oymuş, kulaklarını ve burunlarını kesmiştir: Taberî, *The History of al-Tabarî*, c. XXXIII: Storm and Stress along the Northern Frontiers of the ‘Abbâsîd Caliphate, çev. C. E. Bosworth, The State University of New York Press, New York 1991, s. 93; Cheynet, “Bizans Savunmada ...”, s. 37.

²⁹⁴ Hanedan şehrinin ele geçirilmesi imparatorluk üzerinde tam anlamıyla bir travma yaratmış ve bu konu üzerine birçok eser kaleme alınmıştır. Bunlardan bazıları *Armouris Şarkısı* (*Ἄσμα τοῦ Ἀρμούρη*), *Güzellik Kalesi* (*Κάστρο της Ωρ[α]ιάς*) ve *Meryem Kalesidir* (*Κάστρο της Μαρούς*): *Byzantine Military Rhetoric ...*, s. 11-12. Hatta Amorion’un Müslümanlar tarafından ele geçirilmesi Konstantinopolis’in de kaybedileceğine dair endişelere sebep olmuş ve imparator Theophilos Franklardan yardım istemiştir. İmparator Theophilos, Frank Kralı Dindar Ludwig (hd. 814-840) ile girmiş olduğu ortaklığı kızlarından birini Ludwig’in torunlarından biriyle evlendirerek sembolize etmek istemiştir Theophilos’un bu yardım isteği ileride VII. Mikhael (hd. 1071-1078) ve I. Aleksios Komnenos’un Papalık’tan yardım istemesine gidecek yolun ilk adımlarını oluşturmuştur. Fakat Theophilos’un yardım isteği incelendiğinde dinî unsurların ön plana çıkmadığı, siyasî yardım ihtiyacının vurgulandığı görülmektedir: *Chronographiae quae Theophanis Continuati ...*, s. 195; Skylitzes, *a.g.e.*, s. 80; Norwich, *Bizans: Yükseliş...*, s. 53. Müslümanlar ise Amorion’da elde edilen başarıyı siyasî değil dinî bir başarı olarak yorumlamışlardır: Taberî, c. XXXIII, s. 97.

²⁹⁵ Athina Kolia-Dermizaki, “The Execution of the Forty-two Martyrs of Amorion: Proposing an Interpretation”, *Al-Masāq: Journal of the Medieval Mediterranean*, XIV/ 2 (2002), s. 143; Riedel, *a.g.e.*, s. 177.

barındırması ve hilâfetin hanedanlık şehrini ele geçirmesi yüzünden dinî düşman kimliğini daha da öne çıkarmasıdır. Müslümanlar burada vahşi, kana düşkün ahlaksız bir toplum olarak gösterilmeye çalışılmıştır.²⁹⁶

Bu olayı kaleme alan bir diğer anonim yazar Hz. İbrahim dönemine kadar geri giderek Müslümanlar ve Hristiyanlar arasındaki düşmanlığın ilk tohumlarının nasıl atıldığını Eski Ahit üzerinden anlatmaya çalışmıştır.²⁹⁷ Metin incelendiğinde öncelikle Müslümanlarla ilgili daha önce yazılan hagiografik eserlere benzer bir şekilde din değiştirme konusunun ön plana çıktığı görülmektedir. Din değiştirmeye zorlananlar arasında yalnızca daha önceden ikonayla ilgili “sapık” düşüncelere sahip bir kişi Müslümanların bu isteğini kabul etmiştir.²⁹⁸ Böylece ikonoklast düşüncelere sahip kişilerle Müslümanlar arasında bir bağ kurularak Müslümanlara karşı nefret güçlendirilirken aynı zamanda ikona düşüncesine karşı da cephe alınmıştır.

Görüldüğü üzere IX. yüzyılda çeşitli iç ve dış sebepler yüzünden Hristiyanlık düşüncesi savaş ve siyasette ön plana çıkmıştır. Buna paralel olarak Müslümanlara sıklıkla din düşmanı olarak işaret edilmiştir. Bu durum X. yüzyılda VI. Leo'nun ardılları olan VII. Konstantinos Porphyrogenetos, II. Nikephoros Phokas ve I. Ioannes Tzimiskes dönemlerinde artarak devam etmiş ve Müslümanlarla olan ilişkilerde sert bir dinî söylem ön plana çıkmıştır. Bunun birkaç sebebi bulunmaktadır. Öncelikle imparatorluk, Makedonya hanedanlığına kadar Müslümanlarla mücadelelerinde genellikle savunma politikası izlemiş ve bu politikasını Hristiyanlık motifleriyle desteklemeye çalışmıştır. İmparatorluk I. Basileios döneminden itibaren Müslümanlara yönelik saldırı politikasına geçmesi sebebiyle saldırı hamlelerini de dinî propagandayla desteklemek istemiştir.²⁹⁹

²⁹⁶ Hamilton-Hamilton-Stoyanov, *a.g.e.*, s. 128.

²⁹⁷ Abou-Seada, *a.g.t.*, s. 240-241. Metnin yazarı Eski Ahit'i göz önüne alarak Hristiyanların soyunun İshak, Müslümanların soyunsa İsmail peygambere dayandığını ifade etmiştir. Eserde İshak peygamberin annesi Sare olarak verilirken İsmail peygamberin annesinin köle Hacer olduğunu söylemektedir. Yazara göre bu yüzden İsmail ve İshak peygamberler arasında çatışma çıkmış, bu durum Müslümanların Hristiyanlarla sürekli mücadelesinin kaynağı olmuştur: M. Tahar Mansouri, "Muslims and Byzantines in Byzantine Hagiography", *Mediterranean world = 地中海論集*, 21 (2012), s. 46.

²⁹⁸ Hamilton-Hamilton-Stoyanov, *a.g.e.*, s. 128.

²⁹⁹ I. Basileios, VI. Leo ve Aleksandros dönemlerinde oluşturulan *Epanagoge*'de savaş sebebi kaybedilen toprakların yeniden ele geçirilmesi şeklinde meşrulaştırılmaya çalışılmıştır: “*imparatorun amacı, erdemi aracılığıyla varolan şeyleri korumak ve sürdürmektir; uyanıklık yoluyla kaybedilen şeyleri elde etmek ve*

İkincisi, X. yüzyılda Müslümanlara karşı verilen mücadelenin artması ve bu mücadelede bilhassa kendisini Bizans İmparatorluğu'na yönelik cihâdın temsilcisi olarak gören Seyfü'd-devle'nin hedef alınması, imparatorluğun Hristiyanlığı daha fazla kullanmasına yol açmıştır. Üçüncüsü, X. yüzyılda Müslümanlara karşı asıl önemli mücadeleyi gösteren II. Nikephoros Phokas ve I. Ioannes Tzimiskes'in tahtı gasp eden komutanlar olmasıdır. Bu yüzden özellikle Hristiyanlığı kullanarak meşruiyet kazanmaya çalışmışlardır. Son olarak, VI. Leo'dan itibaren imparatorlar Kilise üzerinde eskisi gibi hâkim konuma gelmek için çabalamışlar ve iki kurum yakınlaşmaya başlamıştır.³⁰⁰ Bu sebepleri biraz daha açmak uygun olacaktır.

VII. Konstantinos Porphyrogennetos'un tahtı rakibinden geri alması sebebiyle meşruiyetini ispat etmek istemesi ve sık sık Müslümanlarla mücadeleye girmesi babası VI. Leo gibi dini etkili bir şekilde kullanmasını gerekli kılmıştır. Öte yandan bu dönemde Abbâsîlerin kendi iç sorunları ve Fâtîmîlerle rekabeti Bizans İmparatorluğu'na karşı saldırılarını zayıflatmış, bu durum imparatorluğa kendisini toparlayarak doğu sınırında kaybettiği toprakları ele geçirme imkânı doğurmuştur. Bu politikada en büyük rakip kendilerini Bizans İmparatorluğu'na karşı cihâdın yürütücüsü olarak gören Hamdanîlerdi.³⁰¹ Seyfü'd-devle'nin 950-951 senelerinde Konstantinopolis'e yaklaşması ve 953 yılında Bardas Phokas'ın (ö. 968) ordusunu mağlup etmesi Bizanslıların telaşlanmasına neden oldu.³⁰² Bu kayıp ve başarısızlıklar VII. Konstantinos

yeniden ele geçirmek ...": Angeliki E. Laiou, "On Just War in Byzantium", *Byzantium and the Other: Relations and Exchanges*, ed. Cécile Morrisson-Rowan Dorin, Ashgate Publishing, UK 2012, s. 163. X. yüzyıl Bizans metinleri incelendiğinde özellikle Müslümanların Hristiyan değerlerine hakaretler ettiği iddia edilmekte ve Bizanslıların bu hakaretler karşılığında Tanrı'dan yardım istedikleri görülmektedir. Müslümanları "İsa ve Tanrı düşmanı" olarak ötekileştiren bu tarz metinlerle imparatorluk saldırı politikasını meşrulaştırmak ve din değiştirmeleri önlemek istemiştir: Skylitzes, *a.g.e.*, s. 140. X. yüzyılda imparatorluğun artan saldırganlığı ve askerleşmesi asker aziz tasvirinin sikkelerde ve savaşlarda kullanımını arttırmıştır. Dolayısıyla bu dönemde sikkelerde "Zafer"i simgeleyen *Nikopoios* ikonasının fazlaca kullanılması şaşırtıcı değildir: Ünal, *a.g.e.*, s. 74, 166.

³⁰⁰ Kilise ve devletin bu dönemdeki yakın birlikteliği "dindar" II. Nikephoros Phokas'ın hükümdarlığında tam olarak ortaya çıkmıştır: Angeliki E. Laiou, "The General and the Saint: Michael Maleinos and Nikephoros Phokas", *Eupsychia. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, Publications de la Sorbonne, Paris 1998, <https://books.openedition.org/psorbonne/4289> (09. 08. 2022).

³⁰¹ Eric McGeer, *Sowing the Dragon's Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century*, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 1995, s. 226. Hatta Seyfü'd-devle, Bizans'a karşı her mücadeleden sonra üstündeki tozu biriktirerek bunun mezarına konmasını istemişti: Abou-Seada, *a.g.t.*, s. 114.

³⁰² Akyol, *a.g.m.*, s. 85-87. Bu sebeple Bizans kronikleri Seyfü'd-devle için "pis" ve "dinsiz" terimlerini kullanmıştır: Eric McGeer, "Two Military Orations of Constantine VII", *Byzantine Authors: Literary Activities and Preoccupations*, ed. John W. Nesbitt, Leiden 2003, s. 112.

Porphyrogennetos'un itibarını zedelemiş ve Makedon hanedanıyla artış gösteren Tanrı tarafından seçilen hükümdar imajı tehlikeye girmiştir. Bu sebeple imparator, Hamdanîlerle mücadelesinde askerlerini motive etmek için babası VI. Leo gibi dinî söylemlerden yararlanmış ve Hamdanîleri "Hristiyanlığın düşmanı" olarak nitelemeye başlamıştır.³⁰³ VII. Konstantinos Porphyrogennetos'un Seyfü'd-devle ile savaşan ordularına gönderdiği iki söylevde (*harangue*) bu açıkça görülmektedir.³⁰⁴ İlk söylevde son kazanılan zaferlerden bahsedilmekte, İsa peygamberin ordunun hem kalkanı hem de kılıcı olduğu ifade edilmekte,³⁰⁵ ayrıca askerlerin "Tanrı'nın düşmanı" olan Hamdanîlere karşı mücadele ettikleri için ödüllendirilecekleri söylenmektedir.³⁰⁶ İkinci söylev ise Hamdanîlere karşı elde edilen bir zafer sonrasında daha donanımlı bir imparatorluk ordusuna yazılmıştır. Dolayısıyla burada daha özgüvenli bir dil kullanıldığı görülmektedir. Metinde yine önceki başarılar anlatılmakta, keşişlerden dualar istenmekte, askerlerin bir yoldaş gibi hareket etmeleri ve cesaretlerini göstermeleri beklenmekteydi. Metnin en sonundaysa Gerçek Haç ile temas eden kutsal suyun başkentten orduya ulaşması için yapılması gerekenler anlatılmaktaydı.³⁰⁷ İki söylevde de dinî atıfların oldukça fazla olduğu göze çarpmaktadır. Bu metinlerde imparator kendisini Tanrı ile askerler arasında aracılık yapan bir konuma yerleştirmiş,³⁰⁸ Hz. İsa'nın ordunun asıl lideri olduğunu vurgulamıştır. İki söylevde de tıpkı *Taktika* ve *Rhetorica Militaris*'te olduğu gibi Müslümanlar "din düşmanı" olarak tavsif edilmiş ve dinî metinlere atıflar yapılmıştır. İmparator ayrıca askerlerin sefere gitmeden önce kutsal sularla takdis edilmelerini ve keşişlerin dua etmelerini istemiştir.³⁰⁹ Bu dinî pratik ve söylemler kendisinden daha sonra tahta çıkan II. Nikephoros Phokas tarafından da kullanılmıştır.

³⁰³ McGeer, "Two Military ...", s. 112.

³⁰⁴ İlk söylevin tam tarihi net olarak bilinmemesi de 950'li yıllarda, ikinci söylevinse 958 yılında yazıldığı düşünülmektedir: Athanasios Markopoulos, "The Ideology of War in the Military Harangues of Constantine VII Porphyrogennetos", *Byzantine War Ideology Between Roman Imperial Concept and Christian Religion (Akten des Internationalen Symposiums (Wien, 19.-21. Mai 2011))*, ed. Johannes Koder-Ioannis Stouraitis, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viyana 2012, s. 48-51; McGeer, "Two Military ...", s. 112.

³⁰⁵ Markopoulos, a.g.m., s. 54.

³⁰⁶ McGeer, "Two Military ...", s. 116.

³⁰⁷ McGeer, "Two Military ...", s. 122.

³⁰⁸ Markopoulos, a.g.m., s. 54.

³⁰⁹ McGeer, "Two Military ...", s. 125.

II. Nikephoros Phokas hükümdarlığı boyunca birçok kez Müslümanlarla savaşmış; Hamdanîler üzerine başarılı seferler düzenleyerek Halep Emirliği üzerinde üstünlük kurmuştur. Daha önce bahsettiğimiz üzere, II. Nikephoros Phokas'ın Müslümanlarla mücadelesi imparatorluğundan önce başlamıştı. O, VII. Konstantinos Porphyrogennetos tarafından Doğu bölgesi komutanlığına atanmış ve Müslümanlarla mücadele etmişti. Bu sebeple VII. Konstantinos Porphyrogennetos'un Hamdanîlerle mücadelesi sırasında dinî söylemler aracılığıyla ordusunu motive etmesini birinci gözden inceleme şansına sahip olmuş ve bu söylemleri kendisi de kullanmıştır. II. Nikephoros Phokas döneminde Müslümanlara yönelik saldırılar arttığı için dinî unsurlar daha fazla ön plana çıkmış ve Müslümanlara yönelik sert bir tutum takınılmıştır.³¹⁰ II. Nikephoros Phokas, *Taktika*'da olduğu gibi yazmış olduğu bazı askerî risalelerde bu dinî unsurları vurgulamaya dikkat etmiştir.³¹¹ Lakin imparatorun dinî söylemleri bu kadar çok kullanmasının tek sebebi bu değildir.

Öncelikle II. Nikephoros Phokas Makedon hanedanına mensup olmayıp tahtı gasp etmiş ve Müslümanlarla uzun süre mücadele etmişti. Ayrıca dinine son derece bağlı biriydi.³¹² Öyle ki Athos Dağı'nda bir manastır kurmuştu.³¹³ Bu sebeple imparator Müslümanlar üzerine bir nevi Haçlı seferlerini andıran söylemlerle saldırılarda bulunmuştur.³¹⁴ Bu durumun en güzel örneği II. Nikephoros Phokas'ın Halife Mutî'-Lillâh'a (hd. 946-974)

³¹⁰ VI. Leo ve VII. Konstantinos Porphyrogennetos'te Müslümanlara karşı savaşta ölen askerlere gösterilen hürmet II. Nikephoros Phokas döneminde şehitlik düşüncesine evrilmiş, fakat III. bölümde bahsettiğimiz üzere Kilise bu görüşü kabul etmemiştir.

³¹¹ II. Nikephoros Phokas tarafından ya da adına yazılan *Praecepta Militaris*'te dinî kimlik yine ön plandadır ve bazı dinî ritüellerden bahsedilmektedir: “*Düşman yaklaşırken, tüm birlikler ... Hıristiyanlara özgü o aşılmaz duayı söylemelidir: ‘Tanrımız Rab İsa Mesih, bize merhamet et, Amin’ ve bu şekilde düşmana karşı ilerlemeye başlasınlar; en ufak bir kargaşa ya da ses çıkarmadan, belirlenen hızda sakın bir şekilde ilerlesinler. Onlara trompetle işaret verin. İşaretin sonunda aynı duayı tekrarlasınlar: ‘Tanrımız Rab İsa Mesih, bize merhamet et’ ve “biz Hıristiyanların yardımına koş, ruhlarımızı, kalplerimizi ve tüm bedenimizi güçlendirerek ve kuvvetlendirerek bizi imanımız ve kardeşlerimiz için ölümüne savaşmaya layık kıl, savaşların kudretli Rabbi, güçte eşsiz, seni doğuran Tanrı'nın Annesi'nin ve tüm azizlerin şefaatiyle, Amin.*””: McGeer, a.g.e., s. 45. Bu ifadelerin Müslümanlara karşı söylendiğine dair özel bir bilgi olmasa da *Praecepta Militaria* Suriye seferleri için yazıldığından bu düşmanların Müslümanlar olduğu ifade edilebilir.

³¹² Riedel, a.g.m., s. 124.

³¹³ Laiou, “The General ...”.

³¹⁴ Norwich, *Bizans: Yükseliş...*, s. 162. Ebu'l-Ferec'e (ö. 1286) göre, II. Nikephoros Phokas'ın hedefi Kudüs'tür; ancak ortaya çıkan veba salgını ve askerlerin elde ettikleri ganimet yüzünden ilerleyememesi bu hedefin gerçekleşmemesine neden olmuştur. Ebu'l-Ferec ayrıca imparatorun camileri yıktığını ve Kur'ân nüshalarını yaktığını söylemektedir: Ebü'l Ferec, *Abû'l Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, c. I, TTK Yayınları, Ankara 1945, s. 265-267.

gönderdiği mektupta görülmektedir. Burada imparator, Arapların (Müslümanların) eski topraklarına geri dönmesini, Mekke ve Medine’de İsa peygamberin tahtını kuracağını, Bağdat’ı yerle bir edeceğini ve Haç’ın dinini her yere yayacağını söylemektedir.³¹⁵ II. Nikephoros Phokas gerçekleştirmiş olduğu seferlerde özellikle Hristiyanlar için önemli olan kutsal eşyaları ve haçları ele geçirerek bir anlamda “kurtarıcı” rolüne bürünmüştür.³¹⁶ “Kurtarılan” bu kutsal emanetler imparatorun iktidarını dinsel açıdan güçlendirmesini sağlamıştır.

II. Nikephoros Phokas’ın seferlerinin bir diğer ilginç noktasıysa fethedilen bölgelerdeki Müslümanların nüfusunun azalmasıdır. Bunun nedeni II. Nikephoros Phokas’ın Müslümanlara İslâm topraklarına dönme izni vermesi olabilir; zira bölgede yaşayan Müslümanların zorla Hristiyanlaştırıldığı ya da köle olarak satıldığı görülmemektedir.³¹⁷ Bizans kuvvetleri 965 yılında Tarsus’u ele geçirdiğinde imparator, Müslümanlara cizye benzeri bir din vergisi koymuş ve şöyle demiştir:

*Merhametli bir sultanın topraklarında yaşamak isteyen, eşitlik ve adalet seven, malı mülkü, ailesi, canı, çocukları için güvenlik isteyen ... bu sancağın altına gelsin ve sultanla beraber Rum ülkesine dönsün. Fakat, her kim zina, livâta, gaddar yasa ve uygulamalar, ağır vergiler... isterse öteki sancağın altında toplansın ve İslâm ülkelerine gitsin.*³¹⁸

II. Nikephoros Phokas’ın Müslümanlar üzerine bu başarılı seferleri kendisine “Sarazenlerin Beyaz Ölümü” lakabını kazandırmış³¹⁹ ve bu başarılar Müslümanlar

³¹⁵ Abou-Seada, *a.g.t.*, s. 126. İmparatorun halifeye göndermiş olduğu bu mektup Müslümanlar üzerinde etkili olmuş ve II. Nikephoros Phokas büyük tepki toplamıştır. II. Nikephoros Phokas’ın bu tehdit mektubuna Şeyh Ebû Bekir el-Kaffâl (ö. 976) şöyle karşılık vermiştir: “*Seni ve ülkeni, efsanelerde yazılan savaşlarda yenmedik mi? Arka arkaya üç yüz yıl boyunca ... Doğu’daki ve Batı’daki toprakları fethetmedik mi? ... Şimdi bizden aldığın her şeyi biz senden almıştık.*”: el-Cheikh, *a.g.e.*, s. 172-173-175.

³¹⁶ Örneğin Hierapolis şehri ele geçirildiğinde İsa’nın yüz hatlarının olduğu bir levha ve Vaftizci Yahya’nın kana bulanmış bir tutam saçını başkente götürülmüştür: Skylitzes, *a.g.e.*, s. 259; Leo the Deacon, *a.g.e.*, s. 109. Tarsus’un ve Mopsuestia’nın (Misis) fethinden sonra da imparator, ele geçirdiği kutsal eşyaları başkente göndermiştir: “*...o zamanlar doğu orduları komutanı olan Stypeiotes’in Tarsus’u kuşattığı ve ... büyük bir yıkıma yol açtığı dönemde elde ettiği değerli haçları ve diğer eşyaları Tanrı’ya birer armağan olarak sundu.*”: Skylitzes, *a.g.e.*, s. 258.

³¹⁷ McGeer, *a.g.e.*, s. 365; Abou-Seada, *a.g.t.*, s. 308; Ebü’l Ferec, *a.g.e.*, s. 265.

³¹⁸ Durak, "Erken Ortaçağ'da ...", s. 447.

³¹⁹ McGeer, *a.g.e.*, s. vii.

tarafından da kabul edilmiştir.³²⁰ Kendisinden sonra tahta I. Ioannes Tzimiskes geçmiş ve selefi gibi Müslümanlara yönelik seferlerinde sert dinsel söylemlere devam etmiştir. I. Ioannes Tzimiskes, II. Nikephoros Phokas imparator olmadan önce yanında görev almış ve Müslümanlar üzerine düzenlenen birçok sefere katılmıştır. İlaveten, daha önceden II. Nikephoros Phokas'ın yaptığı gibi doğu orduları komutanı olarak görev almış ve imparatoru öldürerek tahtı gasp etmiştir. Tahta geçiş biçiminden dolayı hem iç hem dış rakiplerle mücadele etmek zorunda kalmış, selefi gibi din üzerinden meşruiyet elde etmeye çalışmıştır.

I. Ioannes Tzimiskes, II. Nikephoros Phokas'a nazaran Müslümanlar hakkında daha ılımlıydı.³²¹ Buna rağmen II. Nikephoros Phokas gibi hem tahtı gasp ettiği hem de Müslümanlarla mücadelesi yoğun olduğu için dinî söylem ve imgeleri kullanmaya ve kutsal emanetleri toplamaya devam etti.³²² Örneğin, imparatorun Edessa'daki *mandylion* ve Mempatze'deki Vaftizci Yahya'nın saçları gibi kutsal emanetleri kurtarmaya yönelik bazı girişimleri oldu.³²³ I. Ioannes Tzimiskes Müslümanlar üzerine başarılı seferler gerçekleştirdi. İmparatorun Müslümanlara karşı elde ettiği bu üstünlükte 975 yılında Suriye üzerine düzenlenen sefer etkili oldu.

I. Ioannes Tzimiskes tahta geçtiğinde Müslümanlar II. Nikephoros Phokas'ın zaferleri yüzünden sarsılmışlardı ve Bizans İmparatorluğu üzerine ilerlemeye çalışmaktaydılar. Bu dönemde Fâtımîler Anadolu'ya yaklaşmaya başlamış ve 971 yılında birçok Müslüman gönüllüyle Antakya (Antiokheia) üzerine saldırmışlardı.³²⁴ Lakin Fâtımî kuvvetleri başarılı olamadılar. Bu savaşın Bizanslılarla Fâtımîler arasındaki ilk mücadele olmasının

³²⁰ Ebü'l Ferec, *a.g.e.*, s. 267. Bizanslılar için II. Nikephoros Phokas halkı için savaşan gerçek bir dindardı: el-Cheikh, *a.g.e.*, s. 171-172; Laiou, "The Just War ...", s. 35.

³²¹ Abou-Seada, *a.g.t.*, s. 127.

³²² Ünal, *a.g.e.*, s. 75.

³²³ Leo the Deacon, *a.g.e.*, s. 47. Bu dönemde *mandylion* başkente getirilmiştir. Rivayete göre, Osroene Krallığı'nın (M.Ö. 132-M.S. 214) hükümdarı V. Abgar (ö. 50) hastalanmış ve kendisini tedavi etmesi için Hz. İsa'ya bir mektup göndermiştir. İsa peygamber yüzünü bir bez parçasına silmiş ve yüzünün izi bu bez parçasına (*mandylion*) çıkmıştır. İsa bu bez parçasını krala göndermiş ve kral bu şekilde sağlığına kavuşmuştur: Skylitzes, *a.g.e.*, s. 223; Leo the Deacon, *a.g.e.*, s. 121. I. Ioannes Tzimiskes bu tarz dinî sembollerini sadece Müslümanlara yönelik kullanmamıştır. Ruslar üzerine yapılan sefer başarılı olduktan sonra I. Ioannes Tzimiskes başkente Hz. Meryem'in ikonasını taşıdığı bir zafer alayıyla girmiştir: Leo the Deacon, *a.g.e.*, s. 47.

³²⁴ Skylitzes, *a.g.e.*, s. 274.

yanı sıra Fâtımîlerin Anadolu civarına çeşitli yerlerden toplanan Müslüman gönüllülerle gelmesi oldukça önemlidir. Bu yüzden I. Ioannes Tzimiskes'in Müslümanlara yönelik 975 seferi oldukça önem taşımaktaydı. Bu seferde de din unsurunun öne çıkarıldığı görülmektedir. Nitekim imparator kendisini Bizanslıların değil, Hristiyanların lideri olarak tanıtarak bütün Hristiyan cemaati bu sefer için birleştirmek istemiştir.³²⁵ Diyakoz Leo'ya (ö. 992) göre imparatorun 975 seferiyle asıl amacı Kudüs'e ulaşmak ve Hristiyanların tekrar kutsal topraklara hâkim olmasını sağlamaktır.³²⁶ Fakat imparator, Kudüs yakınlarına ulaştığında seferi durdurarak Konstantinopolis'e geri döndü. Dönem kaynakları Bizanslıların Müslümanlara karşı kazanmış oldukları üstünlüğü vurgular.³²⁷ İslâm kaynaklarında da konuya değinilir. Müslümanlara göre Bizanslıların bu başarıları İslâm aleminin kendi iç kavgaları ve yozlaşmasından kaynaklanmaktaydı. Mütenebbî (ö. 965) ve Mes'ûdî (ö. 956) gibi âlimler Bizanslıların aşağılık olduğunu ve elde ettikleri başarıların geçici olduğunu savunmuşlardı.³²⁸

Sonuç olarak, X. yüzyılda imparatorluğun halifeliğe karşı saldırı durumuna geçmesi ve yukarıda bahsettiğimiz diğer nedenler yüzünden Müslümanlara karşı düzenlenen seferlerde kullanılan dinî söylemler oldukça sertleşmiş ve "Haçlı" düşüncesine benzer bir kalıba dönüşmeye başlamıştır. Bu durum araştırmacıların Bizans İmparatorluğu'nda Müslümanlara yönelik bir "kutsal savaş" düşüncesinin var olup-olmadığı sorusunu sormalarına neden olmuştur.

³²⁵ Cheynet, "Makedonya Hanedanı ...", s. 51.

³²⁶ Leo the Deacon, *a.g.e.*, s. 3.

³²⁷ el-Cheikh, *a.g.e.*, s. 162. "Çünkü gerçek Tanrımız Mesih, İsmail'in soyunun gücünü ve kuvvetini büyük ölçüde azalttı ve onların saldırılarını püskürttü": *Three Byzantine Military Treatises*, çev. George T. Dennis, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 1985, s. 147. Ebu'l-Ferec'in yazdığına göre, I. Ioannes Tzimiskes Şam'ı haraca bağlamış ve imparatorun karşısına çıkan Şam valisi defalarca yeri öpmüştür: Ebu'l Ferec, *a.g.e.*, s. 269-270.

³²⁸ el-Cheikh, *a.g.e.*, s. 109, 166, 176-177. Ancak İbn Havkal (ö. 988) şu yorumu yapmıştır: "Müslümanların kalplerinin dağınlığı, fesatlıkları, inatları, ihtilafları, Rumları bırakıp da birbirleriyle meşgul olmaları Rumların İslâm ülkesine girmelerine, el uzatmalarına, tamah etmelerine sebep olmuştur.": İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 191.

3. BÖLÜM: BİZANS VE KUTSAL SAVAŞ

Savaşın dinî düşüncelerle meşrulaştırılması ve rakibin “din düşmanı” olarak ötekileştirilmesi oldukça uzun bir maziye sahiptir. Birinci bölümde görüldüğü üzere Roma İmparatorluğu, siyasî alanda dini bir araç olarak kullanmış ve bu gelenek Bizans İmparatorluğu’nda devam etmiştir. Benzer şekilde Bizans İmparatorluğu Roma İmparatorluğu’ndaki savaş anlayışını miras alarak onu aynı zamanda mevcut konjonktür ve Hristiyanlık inancıyla şekillendirmiştir.

Bizans İmparatorluğu’nda bir “kutsal savaş” düşüncesinin olup olmadığı ya da bunun mahiyeti hakkında farklı düşünceler bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar Bizans İmparatorluğu’nun kendine özgü bir “kutsal savaş” anlayışına sahip olduğunu ifade etmişlerdir. Örneğin Kolbaba’ya göre Bizans İmparatorluğu “Tanrı’nın yeryüzündeki krallığı” olduğu için askerler Tanrı adına savaşmaktaydılar ve başvurdukları dinî retorik ve uygulamalar savaşları kutsallaştırmaktaydı. Bu sebeple Kolbaba’ya göre Bizanslılar kendilerine ait bir “kutsal savaş” doktrinine sahip olduğu için Haçlı Seferleri’ni anlayabilmiş ve eleştirebilmişlerdir.³²⁹ Bununla birlikte Kolia-Dermitzaki, Bizans dünyasında “kutsal savaş” teriminin bugün anladığımız gibi bir anlam ifade etmediğini, ancak zaman içerisinde imparatorluğun kendine özgü bir “kutsal savaş” doktrini geliştirdiğini söylemektedir.³³⁰

Bazı araştırmacılar da dinin savaşlardaki rolünün onu meşrulaştırmakla sınırlı olduğunu savunmuşlardır. Buna göre savaş, dinî amaçlarla icra edilmiyor, sadece din aracılığıyla meşrulaştırılıyordu. Başka bir deyişle din savaşa karakterini vermiyor ya da motivasyon

³²⁹ Tia M. Kolbaba, “Fighting for Christianity Holy War in the Byzantine Empire”, *Byzantion*, 68/ I (1998), s. 210.

³³⁰ Athina Kolia-Dermitzaki, “‘Holy War’ In Byzantium Twenty Years Later: A Question of Term Definition and Interpretation”, *Byzantine War Ideology Between Roman Imperial Concept and Christian Religion (Akten des Internationalen Symposiums (Wien, 19.-21. Mai 2011))*, ed. Johannes Koder-Ioannis Stouraitis, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viyana 2012, s. 125-131.

sağlamıyordu. Bizans İmparatorluğu'nun dinsel kimliği veya başvurduğu dinî retorik ve uygulamalar girdiği savaşları kutsal yapmaya yetmemekteydi; bu savaşlar gerçekte Roma İmparatorluğu geleneğinde var olan emperyal savaşlardı. Üstelik silahlı mücadelede görülen dinsel söylem ve simgeler din ayırımı yapmaksızın bütün düşmanlara uygulanmıştı; dolayısıyla savaşlarda gerçek anlamda bir “kutsal” dava bulunmamaktaydı.³³¹

Bu tartışmada araştırmacılar sık sık Haçlılardaki ve Müslümanlardaki kutsal savaş ideolojilerine atıfta bulunmakta ve karşılaştırma yapmaktadırlar. Bunun nedeni kutsal savaş dendiğinde akla hemen “Haçlı Seferleri” ve İslâm savaş ideolojisi olan “cihâd”ın gelmesidir. Bu nedenle her iki örnekte de savaş ya da kutsal savaşın nasıl anlaşıldığı ve yorumlandığına değinmek yerinde olacaktır.

3.1. HAÇLILAR VE KUTSAL SAVAŞ

Kutsal savaş dendiğinde akla gelen ilk tarihsel örneklerden biri Haçlı Seferleri'dir. Batı kaynaklarında Haçlı Seferleri'ni ifade etmek için *ater Hierosolymitanum* (Kudüs'e yolculuk), *expeditio Hierosolymitana* (Kudüs'e sefer), *peregrinatio* (hac) ve *via Dei* (Tanrı yolunda) gibi terimler kullanılmış, *bellum sacrum* (kutsal savaş) ifadesi çok daha sonra ortaya çıkmıştır. Ayrıca sefere katılanların dünyevî kaygı ve seküler gerekçeleri de bilinmektedir. Yine de Haçlı seferleri için kullanılan yukarıdaki ifadelerin de ima ettiği üzere sefer için çizilen rota ve deklare edilen amaç Haçlıların girdikleri macerayı “kutsal” bir davaya dönüştürdüklerini göstermektedir.

³³¹ Walter E. Kaegi, "The Heraclians and Holy War", *Byzantine War Ideology Between Roman Imperial Concept and Christian Religion (Akten des Internationalen Symposiums (Wien, 19.-21. Mai 2011))*, ed. Johannes Koder-Ioannis Stouraitis, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viyana 2012, s. 19; Ioannis Stouraitis, "Bürgerkrieg in ideologischer Wahrnehmung durch die Byzantiner (7.-12. Jahrhundert)", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, ÖAW, 60 (2010), Viyana, s. 149-172; Stouraitis, "Jihād and Crusade ...", s. 21; Haldon, "Eastern Roman ...", s. 478; Dennis, "Defenders ...", s. 35; Laiou, "On Just War ...", s. 166; Riedel, *a.g.e.*, s. 71.

Aslında erken Hristiyanlıkta dinin yayılması ve savunulması için şiddet araçlarına başvurulmamıştı. Hristiyanlığın doğuşu sırasında içinde bulunduğu özel koşullar, kendi içine dönük bir inanç sistemi olarak biçimlenmesini gerektirmişti. İlk Hristiyan toplum, Roma İmparatorluğu'nun temsil ettiği siyasal iktidar ve bununla ilişkili genel toplumsal-siyasal sorunlara karşı görece bir ilgisizlik içindeydi.³³² Zira uzun süre devlet tarafından yürütülen işkence ve takibatlara maruz kalan; bununla birlikte zaten güçlü ve organize bir yönetimin varlık alanında yaşayan ilk Hristiyanların siyasetle ilgilenme imkanları olmamıştı. Onlar manevi bir avuntu ihtiyacı içinde olup devletin ilgi alanına giren konulara kayıtsız kaldılar. Bu ilk Hristiyan toplumun savaşla ilgili düşünceleri de yansıdı. İnsan yaşadığı süre boyunca cennetten kovulmasına neden olan ilk günahın cezasını çekmeye mahkûmdu; bu yüzden dünyevî yaşamdaki eşitsizlikler, var olduğu şekliyle egemenlik ilişkileri, kısacası yeryüzündeki her türlü siyasal iktidar insanın günahkâr doğasının zorunlu bir sonucuydu. Yapılması gereken şey tam bir teslimiyetle itaat etmektir. Hatta barış ve direnmeme bir Hristiyanlık erdemi haline gelmişti.³³³ Kiliseye ve birçok ruhbanaya göre savaş, Tanrı'nın vermiş olduğu bir canın insan tarafından alınması sebebiyle şeytanın ortaya çıkardığı kötülüklerden biriydi ve işi insan öldürmek olan askerler birer günahkârdı.³³⁴ Bu düşünce kutsal kitaplarda da kendisine yer bulmuştu. Eski Ahit'te On Emir içerisinde yer alan “öldürmeyeceksin”³³⁵ maddesi ve Aziz Matta İncili'nde İsa peygamberin Romalılar tarafından tutuklandığı sırada silahlarını çeken havarilerine şu şekilde seslenmesi Hristiyanlara örnek olarak gösterilmektedir:

Bunun üzerine adamlar yaklaştı, İsa'yı yakalayıp tutukladılar. İsa'yla birlikte olanlardan biri, ani bir hareketle kılıcını çekti, başkâhinin kölesine vurup kulağını uçurdu. O zaman İsa ona, “Kılıcını yerine koy!” dedi. “Kılıç çekenlerin hepsi kılıçla ölecek. Yoksa Babam'dan yardım isteyemez miyim sanıyorsun? İstesem, hemen şu

³³² C. Northcote Parkinson, *Siyasal Düşüncenin Evrimi*, çev. Mehmet Harmancı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1993, s. 119.

³³³ Riedel, *a.g.e.*, s. 70; Steven Runciman, *A History of the Crusades: the First Crusade and the Foundation of the Kingdom of Jerusalem*, c. I, Cambridge University Press, ABD 1995, s. 83.

³³⁴ Laiou, “On Just War ...”, s. 167; Sohail H. Hashmi ve James Turner Johnson, “Introduction”, *Just Wars, Holy Wars, and Jihads: Christian, Jewish, and Muslim Encounters and Exchanges*, ed. Sohail H. Hashmi, Oxford University Press, New York 2012, s. 5; Krausmüller, *a.g.m.*, s. 167; Koder ve Stouraitis, *a.g.m.*, s. 13; Haldon, “Eastern Roman ...”, s. 482; Runciman, *a.g.e.*, s. 83. Bu yüzden 313 Milano Fermanı'nda I. Konstantinos Hristiyan olan askerlerin emir gereği bile olsa insan öldürmesini yasaklamıştı: Haldon, *Warfare ...*, s. 497.

³³⁵ Mısır'dan Çıkış 20: 13.

*an bana on iki tümenden fazla melek gönderir. Ama böyle olması gerektiğini bildiren Kutsal Yazılar o zaman nasıl yerine gelir?”*³³⁶

İmparatorluğun ve Hristiyanlığın korunması için “ ld rmek” gerekiyorsa bu icra edilmesi gereken bir k t l kt .³³⁷ Caesarealı Basileios ( . 379) İkonionlu Amphilokhios’a ( . 394-403?) 374 yılında yazdığı mektupta Öyle demişti:

*Savaşta işlenen cinayetleri babalarımız cinayet olarak görmemiştir; bana göre gelenekler ve dindarlık adına savaŐanları affetmek istiyordular. Ancak belki de onlara ellerinde kan olduğundan üç yıl dini törenlerden uzak kalmaları öğüdünü vermek doğru olabilir.*³³⁸

Nolalı Paulinus da ( . 431) her türlü Şiddet eyleminin Tanrı tarafından yasaklandığını savunarak savaşa Őüpheyle yaklaŐmıŐtı. Bazı askerler de savaşın bir kötülük olduğu fikrindeydiler; bu yüzden manastırlara kaçarak günahlarından arınmaya çalışıyorlardı.³³⁹

Caesarealı Basileios, Nolalı Paulinus ve onlar gibi düŐünenlerin itirazlarına rağmen bazı koşullarda savaşın kaçınılmazlığı din adamları arasında farklı düşünceler ortaya çıkardı. IV. yüzyıl gibi erken bir dönemde Aleksandreialı Aziz Athanasios ( . 373) kendini korumak için birini öldürmenin cinayet olmadığını, hatta savaşların bu yüzden övgüye değer olduğunu savunuyordu.³⁴⁰ Aziz Augustinus’a ( . 430) göre Tanrı, savaşı kötülükle mücadele etmek için bir araç olarak kullanmaktaydı. Savaş, her türlü kaosa karşı koyan ve Tanrı’nın barış içindeki düzenini devam ettiren bir araçtı. Bu sebeple kötülüğü cezalandırmak ve kötülerden intikam almak “haklı savaş” (*just war*) olarak görülebilirdi. Kötülüğe karşı verilecek olan bu mücadeleyi içinde iyilik bulunduran “meşru” bir

³³⁶ Matta 26: 51-52-53-54.

³³⁷ Riedel, a.g.m., s. 129; Christophe Giros, "Bizanslılar ve Savaş (10.-13. Yüzyıllar)", *Bizans: Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*, ed. Annie Pralong, ev. Buket Kitapçı Bayrı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016, s. 337; Andreas Külzer, "Bizans İ Savaşları Sürecinde Constantinopolis Kuşatmaları", *Byzantion'dan Constantinopolis'e İstanbul Kuşatmaları*, ed. Murat Arslan-Turhan Kaçar, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2017, s. 151.

³³⁸ Zuckerman, a.g.m., s. 194.

³³⁹ Haldon, *A Critical ...*, s. 5; Zuckerman, a.g.m., s. 195-196.

³⁴⁰ Caseau ve Congourdeau, a.g.m., s. 307; Haldon, *Warfare ...*, s. 15; Koder ve Stouraitis, a.g.m., s. 11; Giros, a.g.m., s. 339.

hükümdar gerçekleştirebilirdi.³⁴¹ Bazı din adamları ise imparatorun savaşa başvurmadan önce barışçıl yöntemleri denemesi, en son çare olarak savaşa başvurması gerektiğini vurgulamaktaydılar.

Hristiyan çevrelerin savaşa yönelik tutumlarını revize edilmesi bir bakıma değişen koşullarla ilgiliydi. Her şeyden evvel Hristiyanlığın resmi din haline gelmesiyle devlet ve siyasetle gitgide daha çok barışılmaktaydı. Bu nedenle imparatorluğu hedef alan siyasî tehditlerin aynı zamanda dinî bir tehdit olarak algılanması kaçınılmazdı. V. yüzyılda Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla (476) karışıklıkların çıktığı İtalya Yarımadası, I. Iustinianus döneminde Bizans İmparatorluğu topraklarına dâhil oldu. İmparatorluk bölgeyi elinde tutabilmek için sürekli olarak mücadele etse de başarılı olamamış ve zaman içerisinde bölgedeki topraklarını kaybetmeye başlamıştır. Roma Kilisesi İtalya Yarımadası'ndaki bu karışıklıklar ve mücadeleler nedeniyle savaş düşüncesine karşı olumsuz bir tavır takınmış, din adamlarının silah taşımalarını yasaklamış ve Doğu Kilisesi'nin ifade ettiği gibi askerlerin işledikleri günahlar yüzünden tövbe etmeleri gerektiğini savunmuştu.³⁴² Ancak Roma Kilisesi'nin bu tutumu İspanya'nın Müslümanlarca fethedilmesi, özellikle VIII. yüzyıldan itibaren Bizans İmparatorluğu ile yaşadığı dinî husumet ve İtalya Yarımadası'nda yaşanan bazı siyasî gelişmelerden dolayı değişmeye başladı.

VIII. yüzyılda III. Leo'nun ikonoklast politikayı benimsemesi Roma Kilisesi ile var olan sorunların daha fazla büyümesiyle, hatta Papa II. Gregorius'un (gd. 715-731) imparatoru aforoz etmesiyle sonuçlandı.³⁴³ Bizans imparatoru ve papalar arasındaki ikonoklast gerginlik uzun süre devam etti. Bu gerginliğin yanı sıra Roma'nın Lombardlar tarafından tehdit edilmesi, Roma Kilisesi'nin koruyucusu olan Bizans İmparatorluğu'nun bölgede hakimiyetini kaybetmeye başlaması ve Müslümanların İtalya'da tehditkâr bir hale

³⁴¹ Fulya A. Ereker, "İlkçağlardan Günümüze Haklı Savaş Kavramı", *Uluslararası İlişkiler*, I/ 3 (Güz 2004), s. 9-10; Hashmi ve Johnson, a.g.m., s. 5; Koder ve Stouraitis, a.g.m., s. 11; John Gilchrist, "The Papacy and War against the 'Saracens', 795-1216", *The International History Review*, X/ 2 (1988), s. 177.

³⁴² Gilchrist, a.g.m., s. 174.

³⁴³ Henri Pirenne, *Hazreti Muhammed ve Şarlman: İslam Fetihleri ve Ortaçağ Batı Uygarlığı*, çev. Muhsin Önal Mengüşoğlu, Pınar Yayınları, İstanbul 2012, s. 288.

gelmesi Roma Kilisesi'ni yeni koruyucular aramaya itmiş, böylece Karolenjlerle ilişki kurulmuştur.³⁴⁴ Kısa Pepin (hd. 751-768) Roma Kilisesi'nin bu zor durumunu kendi siyasî ve dinî otoritesini güçlendirmek için kullanmak istemiştir. Bu amaca matuf olarak Lombardların ele geçirdikleri toprakları *Pepin Bağışı* (756) adı altında Roma Kilisesi'ne geri vermiştir. O bu hamlesiyle “*Patricius Romanorum*” unvanını alarak Roma Kilisesi'nin koruyucusu haline gelmiş, papalık devletinin de siyasî temelleri atılmıştır.³⁴⁵ 800 yılında Roma Kilisesi'nin Charlamagne'ye imparatorluk tacı giydirmesi papalığın siyasî hayattaki önemini arttırmıştır. Karolenjlerin zayıflamasıyla birlikte papalar, İtalya Yarımadası'nda çok daha aktif siyasî bir aktör olarak temayüz etmişler, hatta devlet lideri ve ordu komutanı haline gelerek siyasî sınırları korumak ve genişletmek için fiili olarak mücadele etmeye başlamışlardır. IX. yüzyılın ilk yarısında Müslümanların İtalya üzerine düzenledikleri seferler karşısında Roma Kilisesi'nin siyasî hakimiyetini devam ettirebilmek için bölgedeki devletleri bir araya getirmeye çalıştığı, bu esnada dinî söylemlere başvurduğu görülmektedir.³⁴⁶ Fakat Roma Kilisesi'nin savaşa karşı olumsuz tavrı siyasî bir aktör olarak hareket etmesini engellemekteydi. Bu yüzden IX. Leo'dan (gd. 1049-1054) sonra gelen papalar, Aziz Augustinus'un “haklı savaş” doktrinine başvurmuşlar ve mücadelelerinde dinsel söylemler ve manevî ödülleri vaat ederek diğer devletlerin gücünü kırmak ve askerlerinin motivasyonunu arttırmak istemişlerdir.³⁴⁷ Roma Kilisesi'nin bu tutumu Papa VII. Gregorius (gd. 1073-1085) zamanında netleşmiş ve savaşlar ulvi dinî amaçları olan bir eylem olarak görülmeye başlanmıştır. Ayrıca papalık kurumunun dünyevî otoritelerden üstünlüğü ve bağımsızlığını kanıtlamaya yönelik adımlar atılmıştır. Roma Kilisesi bu dönemde Avrupa'da cereyan eden savaşları engellemek için ortaya attığı “Tanrı Barışı” (*Pax Dei*) düşüncesini haklı savaş kavramı ile kaynaştırmıştır. Buna göre Tanrı Barışı tüm Hristiyanların ortak ideali olmalıdır ve Tanrı düşmanlarına karşı savaşmak haklı savaşın bir parçasıdır.³⁴⁸ Bu arada papalığın Tanrı'nın

³⁴⁴ Gilchrist, a.g.m., s. 179-180.

³⁴⁵ Barış Saday, “İmparatorluğun Ayak Sesleri: III. Pepin (714-24 Eylül 768)”, *Vakanüvis: Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (2022), s. 1827.

³⁴⁶ Gilchrist, a.g.m., s. 187; Runciman, a.g.e., s. 88.

³⁴⁷ Christopher Tyerman, *Bir Haçlı Seferi Nasıl Planlanır? Yüksek Orta Çağ'da Akıl ve Dinî Savaş*, çev. Murat Çaylı, Selenge, İstanbul 2021, s. 71.

³⁴⁸ Özlem Benli, *Haçlı Seferleri'nde Kilise ve Papalığın Rolü (1074-1204)*, dan. Birsal Küçükspahioğlu, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul 2019, s. 31; Jacques Le Goff, *Avrupa'nın Doğuşu*, çev. Timuçin Binder, Literatür Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 111. IX. yüzyılda Karolenjlerin kendi iç kavgaları, Viking ve Müslüman saldırıları Batı Avrupa'da asayiş eksikliğine yol açmış ve çok sayıda insan -özellikle kendini savunmayacak durumda olanlar- bu dönemde hayatını kaybetmiştir. Bu sebeple Roma Kilisesi, “Tanrı Barışı” düşüncesiyle bu durumu bertaraf etmek ve

istekleri doğrultusunda savaş ilan etme hakkının olup olmadığı tartışmaya açılmıştır. Bazı düşünürlere göre papanın böyle bir hakkı bulunmamaktaydı ve savaşı sadece dünyevî liderler ilan edebilirdi. Ancak bazı düşünürlere papanın Hristiyan dünyanın korunması için savaş ilan edebileceğini savunmaktaydı.³⁴⁹

Papa II. Urbanus (gd. 1088-1099) 27 Kasım 1095 tarihinde Bizans imparatoru I. Aleksios Komnenos'un (hd. 1081-1118) Türklerin saldırılarına yönelik yardım çağrısı ve Kudüs'te hacılara kötü davranıldığına dair dedikodular üzerine Doğu'daki Hristiyanları korumak ve intikamlarını almak, ayrıca Kudüs'ü ve Kutsal Kabir'i "kâfir" Müslümanların elinden kurtarmak için savaş ilan etmiştir.³⁵⁰ Roma Kilisesi'ne göre Hristiyanlık dünyası günahların artması yüzünden bu hale düşmüştü; Hristiyanların özgürleşmesi ve ilahî düzenin yeniden tesisi için savaş kaçınılmazdı ve bu Tanrı'nın arzusuydu.³⁵¹ Roma Kilisesi, Haçlı Seferleri öncesinde İtalya'da Müslümanlarla mücadele ederken onları ötekileştirerek kutsal savaşın düşmanı haline getirmişlerdi. Dolayısıyla Roma Kilisesi'nin gözünde Müslümanlar, zaten "Tanrı düşmanı", "kâfir", "heretik"³⁵² ve "pagan"dı. Haçlı seferi çağrısı ile Müslüman kimliği daha da şeytanlaştırıldı. Haçlılar kendilerini Eski Ahit'teki "seçilmiş halk", Müslümanlarla olan mücadelelerini de iyiyle kötü arasındaki savaş olarak gösterdiler.³⁵³

Papanın çağrısıyla insanlar dinî bir coşkunluk içinde "*Haçını al ve beni takip et*"³⁵⁴ ve "*Tanrı böyle istiyor*" (*Deus lo volt!*) sloganlarıyla sefere iştirak etmişlerdir. Sefere katılanlar haçlarla donatılmış, bir *militia Dei* (Tanrı'nın ordusu) oluşturulmuştur.³⁵⁵ İsa bu ordunun önderi, askerler ise Tanrı'nın savaşçıları (*pugnatores Dei*) ve kutsal yerleri

Hristiyanlığa uygun bir "Tanrı Devleti" yaratmak istemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Emrullah Kaleli, "Ortaçağ Hristiyan Dünyasında 'Haram Aylar': 'Tanrı Barışı ve Ateşkesi'", *International Journal of History*, VI/6 (2014), s. 117-131.

³⁴⁹ Hashmi ve Johnson, a.g.m., s. 7.

³⁵⁰ Tyerman, a.g.e., s. 59; Koder ve Stouraitis, a.g.m., s. 13; Herrin, a.g.e., s. 341.

³⁵¹ Tyerman, a.g.e., s. 59.

³⁵² Bazı Haçlıların İslâm'ın Hristiyanlığın başka bir kolu olduğuna inandıkları ve onu Aryanizmle bağdaştırıldığı bilinmektedir: Joshua C. Birk, "Imagining the Enemy: Southern Italian Perceptions of Islam at the Time of the First Crusade", *Just Wars, Holy Wars, and Jihads: Christian, Jewish, and Muslim Encounters and Exchanges*, ed. Sohail H. Hashmi, Oxford University Press, New York 2012, s. 93.

³⁵³ Gilchrist, a.g.m., s. 187-188.

³⁵⁴ Matta, 16: 24.

³⁵⁵ Tyerman, a.g.e., s. 57.

ziyarete giden “hacilar” olarak görülmüştür.³⁵⁶ Zafer ve yenilgiyi Tanrı’nın iradesine bağlayan geleneğe uygun şekilde askerlerin Tanrı’yı kızdırmamak için her türlü dinî kurala riayet etmeleri istenmiştir. Nitekim zaferler Tanrı’nın ödülü, yenilgiler ise zulüm ve kutsal emanetlere karşı saygısızlığın neticesi olarak yorumlanmıştır.³⁵⁷

Papalığın insanları sefere katılmaktan alıkoyabilecek her türlü korku, endişe ve maddi kaygıyı gidermesi, askerleri motive etmesi gerekiyordu. Bu nedenle sefere katılacak olanlara maddî ve manevî ödüller vaat edildi. Aslında Roma Kilisesi’nin kâfirlere karşı savaşta manevî ödüller sunması Hristiyanlık tarihinde çok daha eskilere dayanmaktadır. 634-642 yılları arasında Northumbria Kralı olan Oswald Hristiyanlığın Britanya’ya yeni geldiği dönemlerde “dinsiz” Mercia kralı Penda (hd. 626/633/642?-655) ile yapmış olduğu savaşta ölmüş ve kendisine azizlik (*sanctus*) unvanı verilmiştir.³⁵⁸ Charlamagne’nin eniştesi Kont Gerold (ö. 799) Avarlarla savaşırken ölmüş ve rahip Wettinus kontun dinsizlerle Kilise’yi korumak için savaştığını, bu sebeple şehit olduğunu duyurmuştur.³⁵⁹ Roma Kilisesi’nin Müslümanlara karşı savaşta manevî ödüller vaat etmesi ise IX. yüzyılın ikinci yarısında Papa IV. Leo (gd. 847-855) ve Papa VIII. John (gd. 872-882) dönemlerinde görülmektedir. Müslümanlar VII. yüzyıldan itibaren İtalya üzerine seferler düzenlemişlerse de İtalya içlerine ilerlemeleri IX. yüzyılda vuku bulmuştur. Müslümanların 831’de Palermo, 840’ta Bari’nin ele geçirmesi, bölgede deniz üstünlüğünü sağlamaya yönelik attıkları önemli adımlardandır. Doğal olarak IX. yüzyıldan itibaren Roma Kilisesi de Müslümanlara karşı saldırgan bir tavır takınmış ve mücadelesini dinî unsurlarla süslemiştir. Örneğin Papa IV. Leo, 849 yılında Müslümanların İtalya’daki ilerleyişini durdurabilmek için Amalfi, Gaeta ve Napoli gibi denizci cumhuriyetler arasında ittifak oluşturmuş ve savaşa katılan donanmayı kutsamıştır.³⁶⁰ O ayrıca Müslümanlarla savaşırken ölenlerin manevî ödüllere kavuşacaklarını şu şekilde ifade etmiştir:

³⁵⁶ Laiou, “The Just War ...”, s. 31; Herrin, *a.g.e.*, s. 344.

³⁵⁷ Tyerman, *a.g.e.*, s. 83.

³⁵⁸ Albrecht Noth, *Müslümanlıkta ve Hristiyanlıkta Kutsal Savaş ve Mücadele*, çev. İhsan Çatay, Özne Yayınları, İstanbul 1999, s. 115-116, 119.

³⁵⁹ Noth, *a.g.e.*, s. 125-126.

³⁶⁰ Pirenne, *a.g.e.*, s. 216-217.

*Bu savaşta ölen herhangi bir inananın ... cennetteki yeri reddedilmeyecek. Yüce Tanrı biliyor ki sizden kim ölmüşse iman, ruhun kurtuluşu ve Hristiyanların anavatanının müdaafası için ölmüştür.*³⁶¹

Papa VIII. John benzer şekilde bu savaşlarda ölen “kalbi temiz askerleri kutsal savaşın şehitleri” olarak cennetle ödüllendirmiştir.³⁶² Batı Frank piskoposuna 877-879 yılları arasında yazdığı düşünülen mektubunda şöyle demektedir:

*... paganlara ya da inançsızlara karşı savaş meydanında cesurca mücadele ederek ölenler, sonsuz yaşama kavuşacaklardır.*³⁶³

Haçlı Seferi düşüncesi ortaya çıktığında Papalık bir kez daha ve çok daha güçlü bir vurguyla Hristiyanları dinsel bir erek uğruna savaşıp uhrevî ödüllerle mükâfatlandırılacaklarına ikna etmeye çalışmıştır. II. Urbanus insanları sefere katılanların günahlarının affedileceğini ve endüljans kazanacaklarını söylemiştir:

*Gelin, Kimler Tanrı'nın lütfunu arzuluyor? Meleklerin arkadaşlığını kimler seviyor? Kimler bozulmaz tacın hasretini çekiyor? Yaklaşan herkes, haçı almaya gelen herkes, bunların hepsini elde edecek.*³⁶⁴

Bizanslı tarihçi Niketas Khoniates (ö. 1217), Fransa kralı VII. Louis'in (hd. 1137-1180) Türklerle savaşırken askerlerine şöyle seslendiğini nakletmiştir:

Savaş arkadaşlarım! İsa aşkına bu sefere giriştiğimizi, dünyevî şan ve şeref değil Tanrı'nın rızasını kazanmak istediğimizi hepimiz biliyorsunuz. ... Karşıda ... barbarlar ... ve Davud'un dediği gibi “ellerimizi kanlarıyla yıkamak için” (Mezmur 58, II) and içtiğimiz Haç'ın düşmanları duruyor. ... Kendinize cennette emin bir yer kazanmak istiyor musunuz? Öyleyse işte şimdi kendinizi gösterin! ... Bu dinsizlerin

³⁶¹ Haldon, “Eastern Roman ...”, s. 476.

³⁶² Runciman, *a.g.e.*, s. 84; Gilchrist, *a.g.m.*, s. 181.

³⁶³ Haldon, “Eastern Roman ...”, s. 476.

³⁶⁴ Tyerman, *a.g.e.*, s. 131.

... insanlarımıza ne kadar kötü muamele ettiklerini ... düşünün; dökülen ve intikamı alınmamış kanı düşünün! ... Biz kutsal bir orduyuz ... bu hizmetçi Hacer'in oğullarını ortadan kaldıralım.³⁶⁵

Haçlı Seferleri her ne kadar “kutsal” bir amaçla düzenlenmiş olsa da dünyevî bazı gerekçeleri içerisinde barındırmaktaydı. Öncelikle II. Urbanus papalık kurumunun kazanmış olduğu gücü evrensel bir boyuta taşımak ve Konstantinopolis Patrikliği'ne karşı üstünlüğünü göstermek istemiştir. Bizans İmparatorluğu'nun başkent kilisesi olan Konstantinopolis Kilisesi'nin lideri patrik “evrensel” unvanına sahipti. Roma Kilisesi buna karşı gelmekte ancak Bizans İmparatorluğu'nun korumasına ihtiyaç duyduğundan itirazlarını her zaman yüksek sesle dile getirememektedir. İmparatorluğun Roma'dan çekilmesiyle beraber Papalık bu duruma muhalefetini çok daha net bir şekilde ortaya koydu; nitekim IX. Leo 1049 yılında patriğin evrensel unvanını reddetmişti. VII. Gregorius ise “İsa Vekili” (*Vicarius Christi*) olduğunu ifade ederek dünyevî hükümdarlardan üstün olduğunu savundu.³⁶⁶ Papalık gücünü ve liderliğini Doğu Kilisesi'ne kanıtlayabilmek için şimdi de Hristiyan dünyasının en kutsal mekanlarından olan Kudüs'ü ele geçirmek istemekteydi. Öte yandan Batı Avrupa'da artan nüfus, kaynakların azalmasına, dolayısıyla savaşların tetiklenmesine yol açmıştı.³⁶⁷ Hristiyanları kendi aralarındaki çatışmalardan uzaklaştırıp savaş arzusunu bir “öteki” üzerine yöneltmek daha uygun olacaktı. Seferlere iştirak edenlerin de sadece öteki dünyaya ait değil aynı zamanda bu dünyaya ait kaygı ve beklentilere sahip olduklarını düşünmek için pek çok sebep bulunuyor. Zira Haçlı Seferi sırasında Roma Kilisesi katılımcılara manevî ödüllerin yanı sıra dünyevî bazı ayrıcalıklar da vaat etmiştir. Buna göre askerlerin mülkleri, eşleri ve çocukları Kilise'nin koruması altında olacak, faiz ödemelerinden muaf tutulacak, ayrıca fethedilen topraklarda mülk ya da unvan sahibi olabileceklerdi.³⁶⁸ Fethedilen topraklardan elde edilebilecek ganimetler ve ticarî kazançlar herkesi cezbetmekteydi. Nitekim Venedikliler, Pisalılar ve Cenovalılar Haçlı Seferi aracılığıyla Doğu Akdeniz'deki limanları birer birer ele geçirmeye başladılar. Haçlı Seferleri böylece

³⁶⁵ Niketas Khoniates, *Historia: Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri*, çev. Fikret Işıltan, TTK Yayınları, Ankara 1995, s. 45-46-47.

³⁶⁶ Benli, *a.g.t.*, s. 23.

³⁶⁷ Le Goff, *a.g.e.*, s. 111.

³⁶⁸ Tyerman, *a.g.e.*, s. 189.

sadece dinî değil aynı zamanda ekonomik, sosyal ve siyasî sorunlara da çözüm getirecekti.³⁶⁹

3.2. İSLÂM DÜŞÜNCESİNDE KUTSAL SAVAŞ

İslâmiyet, Hristiyanlıktan farklı olarak ilk dönemlerden itibaren devletle bağlantılı olmuştur. Nitekim Hz. Muhammed sadece peygamber değil aynı zamanda devlet başkanı ve komutandı. Müslümanlar kilise benzeri bir kurum değil doğrudan devlet şeklinde örgütlenmişlerdi. Bu durum onlara güçlü bir fetih stratejisi üretme imkânı verdi. Bu strateji “cihâd” adı verilen dinsel ülküyle beslenmekteydi. Cihâd, “mücadele ve gayret sarfetmek” anlamına gelen Arapça “cehede” (جَاهِد) kökünden türemiş olup çaba, gayret anlamındadır. En klasik anlamıyla cihâd, İslâm’ı insanlara tanıtmak ve Müslümanları tehdit eden ya da İslâm’ın yayılmasını engellemeye çalışan gayrimüslimlerle Allah yolunda mücadele etmektir. Dünya ikiye taksim olmuştur: *Dârü'l-İslâm* İslâm’ın siyasî hakimiyet tesis ettiği topraklar, *dârü'l-harb* dinsel meşruiyeti olmayan rejimlerce idare edilen ve Müslümanlarca *dârü'l-İslâm*’a dönüştürülmesi gereken yerlerdi. Savaş ve din arasındaki kurulan yakın bağ, savaştan önce düşmanı İslâm dinine davet etme ya da dinî-siyasî bir teslimiyet işareti olarak vergi (*cizye*) talep etme uygulamasında kendini gösterdi.³⁷⁰ Üstelik cihâd Müslümanlara şehitlik, kabir azabından muafiyet, günahların bağışlanması ve cennet gibi manevî ödüller vaat etmekteydi.³⁷¹ Örneğin Halife Ebû Bekir döneminde (hd. 632-634) Bizanslılarla yapılacak savaş öncesi sahabeye şöyle demişti:

*Sizleri şunun için çağırttım ki ben Müslümanları Şam diyarında bulunan Rumlarla cihat etmeye göndereceğim ki Allah Müslümanlara yardım etsin, O'nun ismini en yüce eylesin. Ayrıca bu cihatta Müslümanlar için çok büyük bir pay da söz konusudur. Çünkü Müslümanlardan ölenler şehit olacaklardır.*³⁷²

³⁶⁹ Tyerman, *a.ge.*, s. 78.

³⁷⁰ Abou-Seada, *a.g.t.*, s. 119.

³⁷¹ Abou-Seada, *a.g.t.*, s. 109; Noth, *a.g.e.*, s. 30-57.

³⁷² İbn A'sem, *el-Fütûh: Fetihler*, çev. Mehmet Cevher Caduk, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2020, s. 92. Kur'an bu manevi ödüller hakkındaki bahisler için bkz. 4: 96; 8: 74; 47: 4-5-6; 62:10-11-12.

İlk İslâm fetihleriyle ilgili anlatılarda Müslümanların bu güçlü dinsel ülküye olan bağlılıkları canlı bir şekilde tasvir edilir.³⁷³ Ne var ki Müslümanların en başından itibaren tıpkı Haçlılar gibi savaşı salt dinsel bir eylem olarak tasavvur etmedikleri çok açıktır. Cihâd ideolojisi din-dışı kaynaklardan da beslenmiştir: Savaşı bir yaşam ve hatta geçim biçimi olarak benimseyen Arap kabilelerinin İslâm dinini kabul etmelerine rağmen hem birbirleriyle olan mücadeleleri hem de merkezi otoriteye *Ridde* savaşlarında³⁷⁴ kendini belli eden yabancılıkları devletin bütünlüğü için sorunlar çıkarmaya başlamıştır. Halifeler, kabilelerin bu savaşıklık eğilimlerini kendi içlerindeki mücadeleden ve merkezi otoriteyi hedef alan eylemlerden çıkararak dış alanlara yöneltmenin bir yolunu aramışlar ve cihâd ideolojisi bu noktada önemli bir araç haline gelmiştir. Kısacası cihâd ideolojisi, savaşı Arap kabilelerini bir arada tutan ve merkezi otoriteye alıştırıran bir üst kimliktir.³⁷⁵ Dahası hem askerlere hem de devlete ganimet getiren bir eylem olarak yarımadaadaki iktisadî sıkıntılara da çözüm sunan mükemmel bir formül olmuştur.

Hristiyanlık dünyasında savaşa yönelik başlangıçtaki mesafeli tutumdan konjonktür gereği zamanla uzaklaşıldığı görülmektedir. İslam dünyasında da benzer şekilde siyasal ve çevresel şartlar savaş doktrinini gözden geçirmeyi gerektirdi. Ancak burada ters şekilde başta savaşı zorunlu bir dinsel yükümlülük olarak gören ve onu neredeyse genel bir seferberliğe dönüştüren tutum ilerleyen süreçte yumuşatıldı. Bunun en önemli sebebi devletin doğal sınırlarına ulaşması ve uzak memleketleri fethetmenin gitgide daha zor ve masraflı bir hale gelmesiydi.³⁷⁶ Şartlar cihâd kavramını revize etmeyi gerektirmekteydi. Buna uygun olarak insanlara kılıç dışında cihâd vazifelerini ifa edebilecekleri farklı yollar gösterildi: cihâd kalple, dille ve elle de yapılabilirdi. Kalple yapılan mücadelede amaç şeytanın kötü düşüncelerine karşı koymaktı ve Hz. Muhammed'e göre bu en değerli cihâd (*cihâd-ı ekber*) yöntemi idi.³⁷⁷ Bazı fakih ve mezhepler gayrimüslimlerin İslâm'ı kabul

³⁷³ Örneğin bkz. İbn A'sem, *a.g.e.*, s. 173.

³⁷⁴ Ridde Savaşları, peygamberin vefatından sonra bazı bedevî kabilelerin zekât vermek istememesiyle ya da İslâm'ı reddetmeye başlamalarıyla ortaya çıkmıştır, ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Fayda, "Ridde", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ridde#2-ridde-olaylari> (03.03.2023).

³⁷⁵ Majid Khadduri, *War and Peace in the Law of Islam*, The Johns Hopkins Press, ABD 1962, s. 54.

³⁷⁶ Cihâdın algılanış ve yorumlanışındaki farklılıklar bugün bazı araştırmacıların gözünden kaçmaktadır: Örneğin George T. Dennis'e göre cihâd, çeşitli baskılarla tüm dünya Müslüman olana kadar devam edecek olan saldırgan bir savaşa politikasıdır: Dennis, "Defenders ...", s. 31.

³⁷⁷ Khadduri, *a.g.e.*, s. 57; Ahmet Özel, "Cihad", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/cihad#1/> (20-12-2022).

etmemelerinin küfür anlamına geldiğini ifade ederek onlara karşı her türlü mücadelenin meşru olduğunu ve dünyada Müslüman hâkimiyeti kurulana kadar savaşmanın gerektiğini söylemeye devam etseler de bir grup fukaha cihâd için bazı şartların oluşması gerektiğini savundular. Buna göre savaş, Müslüman olmayan unsurların saldırıları ya da saldırı tehditleri söz konusu olduğunda kaçınılmaz, dolayısıyla meşrudur³⁷⁸ ve cihâd ancak İslâm toprakları tehdit altındaysa zorunlu kolektif bir sorumluluk olur. Böyle bir tehdit yoksa cihâd farz-ı *kifâyedir*³⁷⁹ ve zorunluluk değil, gönüllülük esasına geçerlidir.

Cihâd yorumlarındaki farklılıklara rağmen sevap kazandıran dinsel bir eylem olarak görülmeye devam etmiştir. Pek çok insan sevap kazanma ve hatta şehit olma arzusuyla hayatlarının bir dönemini Doğu Türk dünyası, Bizans İmparatorluğu ya da İspanya'daki Hristiyan krallıkları sınırlarındaki *ribâtlarda* geçirmiştir. Bilhassa çeşitli mistisizm hareketleri ve tarikatların cihâd düşüncesiyle kurduğu bağlar zâhit ve sûfilerin uğrak yerlerinden biri olan *ribâtları* dinî birer kaleye dönüştürmüştür.³⁸⁰ Haçlı Seferine katılan din adamları gibi bazı Müslüman din adamları da özellikle Bizans ile yapılan savaşlara aktif olarak katılmışlardır.³⁸¹

Şüphesiz cihâd ideolojisi İslâmî hükümetler için de askerleri motive etmeye, yeni topraklar fethetmeye ya da eldeki toprakları muhafaza etmeye ve ganimet akışına yarayan vazgeçilmez bir söylemdi. Üstelik hükümet ve İslâm hukuku, din ve devletin çıkarlarının ortak olduğu şeklindeki düşünceye binaen cihadın muhatabını devlet başkanına itaatsizlik eden her türlü unsuru içerecek kadar genişletmişti.³⁸² Savaş sebebi ne olursa olsun Müslüman liderler eylemlerini dinî motif ve propagandalarla süslemişler, seferin dünyeviliğini manevîlik içerisinde eritmeye gayret etmişlerdi.³⁸³

³⁷⁸ Özel, a.g.m., (<https://islamansiklopedisi.org.tr/cihad#1/> 20-12-2022).

³⁷⁹ Buna göre toplumun bir kesimi cihâd görevini ifa ettiğinde tüm toplum bu görevi ifa etmiş sayılmaktadır.

³⁸⁰ Noth, *a.g.e.*, s. 66.

³⁸¹ Abou-Seada, *a.g.t.*, s. 116-117.

³⁸² Müslüman hukukçulara göre cihâdın muhatabı Müslüman olmayanlar, dinden dönenler, dinde ayrılık çıkarıcılar ve halifeye itaatsiz edenlerdi: Khadduri, *a.g.e.*, s. 74.

³⁸³ Abou-Seada, *a.g.t.*, s. 110.

3.3. BİZANS'TA DİN-SAVAŞ İLİŞKİSİ

3.3.1. Bizans'ta “Kutsal Savaş”

Peki Bizans İmparatorluğu'nda durum neydi? Bizanslıların savaş ve din arasında tesis ettikleri ilişki ve bunu uygulamaya dökme biçimleri Haçlılarla ve Müslümanlarla hem benzer hem de farklı özellikler göstermekteydi. Evvela Haçlı Seferleri'nde Hristiyanları sefere çağıran dinî otorite papalıkken, Bizans İmparatorluğu'nda Kilise'nin sefer çağrısı yapmak gibi bir yetkisi yoktu ve bu yetki imparatora aitti.³⁸⁴ Böylece Haçlılar Tanrı'ya, Bizanslılarsa imparatora bağlılık yemini etmekteydiler.³⁸⁵ Ancak bu durum imparator tarafından ilan veya idare edilen savaşlarda hiçbir dinsel ülkü olmadığı anlamına gelmiyordu. Neticede imparator Tanrı'nın “seçilmiş” temsilcisi olarak Kilise ve Hristiyanlık inancının “koruyucusu” olmakla tavsif edilmekteydi.³⁸⁶ Ayrıca Konstantinopolis Kilisesi imparatorluk tarafından tertip edilen askerî faaliyet ve seferleri desteklemekteydi. Bizans Kilisesi, Papalık ile kıyaslandığında savaşa daha mesafeli olup manevî mücadeleyi kutsal savaş olarak görme eğiliminde ise de³⁸⁷ şartlar gerektirdiğinde orduyu kutsuyor, onun için dinî ayinler düzenliyor ya da hazinesini takdim ediyordu.³⁸⁸

Haçlı ve cihâd düşüncelerine bakıldığında sefere katılan grupların kendi topraklarından çıkarak farklı bir bölgeye akın ettiği görülmektedir. Bizans İmparatorluğu ise X. yüzyıla kadar kendi sınırlarını korumak zorunda kalmış, bu sebeple daha ziyade “savunma” odaklı bir savaş politikası takip etmiştir. Buna uygun olarak Bizans İmparatorluğu'nda kutsal addedilmesine rağmen Kudüs'ü ele geçirmeye yönelik çabalar sınırlı kalmıştır. X. yüzyıl dışında imparatorlukta kutsal toprakları ele geçirme düşüncesinden çok kaybedilen

³⁸⁴ Laiou, “On Just War ...”, s. 170; Dennis, “Defenders ...”, s. 34; Haldon, *Warfare ...*, s. 25.

³⁸⁵ Laiou, “The Just War ...”, s. 39.

³⁸⁶ Kolia-Dermizaki, “Holy War' ...”, s. 122.

³⁸⁷ Hristiyan'ın iradesine ve şeytana karşı olan bu savaş aziz hikayelerinin ana temasıdır: Dennis, “Defenders ...”, s. 36.

³⁸⁸ Laiou, “The Just War ...”, s. 30-33; Abou-Seada, *a.g.t.*, s. 123; Giros, *a.g.m.*, s. 338; Theophanes Confessor, *a.g.e.*, s. 435.

toprakların geri alınması ve olsa olsa Roma İmparatorluğu'nu eski sınırlarına ulaştırma hedefi gündemdeydi. Başka bir deyişle Bizanslılar için Kudüs'ü almak basitçe kendilerine ait toprakların yeniden ele geçirilmesi demektir. İmparatorluk Haçlıların dinî bir coşkunlukla hacıların korunması ve imparatorluk topraklarının kurtarılması için savaşmasını anlamaktaydı; ancak kutsal toprakları ele geçirme isteklerine anlam verememekteydi. Dahası Bizanslılar bu toprakların gerçekte kendilerine ait olduğunu düşünmekte olup buraların ele geçirilmesine yönelik Haçlı saldırılarını bir tehdit olarak algıladılar.³⁸⁹ Bu sebeple Anna Komnena (ö. 1153), Ioannis Kinnamos (ö. 1185) ve Niketas Khoniates, maddi ve siyâsî kaygıların da bu seferlerde etkili olduğunu düşünmekte, hatta Haçlı Seferleri ve katılımcılarından nefret etmekteydiler.³⁹⁰

Müslümanlar Bizans İmparatorluğu'ndan Suriye gibi önemli bir vilayeti ve Kudüs'ü ele geçirmelerine, Konstantinopolis'i defalarca kuşatmalarına ve Anadolu üzerine sayısız sefer tertip etmelerine rağmen Bizans İmparatorluğu'nda Haçlı düşüncesine benzer bir ideoloji olgunlaşmadı. Bizans İmparatorluğu dış politikada yayılcılıktan ziyade diplomatik ve barışçıl yolları tercih eden ve savunmaya dayalı bir politika izlemekteydi. Zira etrafı düşman devlet ve topluluklarla kuşatılmış durumdaydı.³⁹¹ VII. yüzyılda Bizans İmparatorluğu'nun Sâsânîlerle yapılan Geç Antikite'nin son büyük savaşı (602-628) sonucunda birçok toprağını kaybetmesi ve daha sonra elde edilen toprakların bu sefer Müslümanların hakimiyetine geçmesi imparatorlukta travma yaratmış, insanî ve malî gücü olumsuz yönde etkilemiş, şehir hayatında aksamalar ortaya çıkartmıştır. Bunların yanında VI. yüzyıldan itibaren görülen iklimsel farklılıklar, doğal afetler ve veba da insan sayısının, mamullerin dolayısıyla vergilerin azalmasına yol açmış, zor zamanlar yaşayan imparatorluğu daha da zayıflatmıştır.³⁹² Orta Çağ dünyasında özellikle ordunun iâşesini

³⁸⁹ Gregory, *a.g.e.*, s. 19; Laiou, "The Just War ...", s. 31. Bizanslılar bu düşüncelerinde haklı çıktılar. Bizans'ın eskiden sahip olduğu topraklarda birçok Haçlı devleti kurulmuş, Konstantinopolis işgal edilmiş ve Bizans toprakları yağmalanmıştır: Laiou, "The Just War ...", s. 39.

³⁹⁰ Stouraitis, "Jihâd and Crusade ...", s. 28; Dennis, "Defenders ...", s. 33; Khoniates, *a.g.e.*, s. 49; Ioannes Kinnamos, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, çev. Işın Demirkent, TTK Yayınları, Ankara 2001, s. 55.

³⁹¹ Haldon, *Bizans Tarih ...*, s. 94.

³⁹² İklim değişikliğinin Bizans İmparatorluğu üzerindeki etkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. John Haldon, Neil Roberts, Adam Izdebski vd., "The Climate and Environment of Byzantine Anatolia: Integrating Science, History, and Archaeology", *Journal of Interdisciplinary History* XLV/ 2 (2014), s. 113-161; Johannes Preiser-Kapeller ve Ekaterini Mitsiou, "The Little Ice Age and Byzantium within the Eastern Mediterranean, ca. 1200–1350: An Essay on Old Debates and New Scenarios", *The Crisis of the*

sağlamak oldukça zorluyken sürekli olarak akınlara maruz kalan, toprakların büyük bir bölümünün dinî kurumların himayesine geçtiği, dinî-toplumsal çatışmalardan dolayı birlik kurmanın zor olduğu bir coğrafyada savaşlar çok daha masraflı ve zorlu hale gelmişti.³⁹³ Hal böyleyken Bizans imparatorları genellikle diplomasiyi savaşa tercih etmiş, çekirdek topraklarını korumayı öncelik haline getirmiş ve savunmaya yönelik savaş düşüncesi önem kazanmıştır. Böylece imparatorlar askerî mesele ve kararlar üzerine dikkatlice düşünmüş, savaş bir gereklilik haline geldiğinde de olabildiğince kurnazlık ve aldatmacalarla toptan bir mücadeleye girmekten kaçınmışlardır.³⁹⁴ Tedbirli olmak savaşta gösterilen kahramanlıklardan daha önemli görülmüştür. İmparatorların barış yapması genellikle büyük sevinçle karşılanmış, hatta imparatorlar, “barışçı” (*eirenopoios*) sıfatıyla onurlandırılmışlardır.³⁹⁵ VI. Leo’ya atfedilen *Taktika*’da barışa verilen önem şu şekilde ifade edilmiştir:

*Tanrı'nın sureti ve sözü tarafından onurlandırıldığı için tüm insanlar, kendi halklarına karşı kullanmak için ellerine öldürücü silahlar almak yerine barışı kucaklamalı ve birbirlerine sevgi beslemelidir. ... Her zaman barışı her şeyden üstün tutmalıyız ve o milletlerle barış içinde olmalı ve savaştan kaçınmalıyız.*³⁹⁶

Bizans İmparatorluğu’nun savunma ve diplomasi ağırlıklı bir dış politika takip etmesi, cihâd düşüncesinde işlenen İslâm dinini yaymak ya da Haçlı düşüncesinde görülen kutsal toprakları ele geçirmek ve yeryüzüne Hristiyanlığı hâkim kılmaya benzer ülkelerin sönük kalmasına sebebiyet vermiştir; asıl amaç en azından X. yüzyıla kadar kaybedilen toprakların ele geçirilmesi ve ülkenin saldırganlara karşı korunmasıdır.³⁹⁷

14th Century: Teleconnections between Environmental and Societal Change?, ed. Martin Bauch ve Gerrit Jasper Schenk, Berlin, Boston: De Gruyter, 2020, s. 190-220; John Haldon, “Some Thoughts on Climate Change, Local Environment, and Grain Production in Byzantine Northern Anatolia”, *Environment and Society in the Long Late Antiquity*, ed. Adam Izdebski ve Michael Mulryan, Brill, Leiden 2019, s. 200-206.

³⁹³ Laiou, “The Just War ...”, s. 40; Haldon, *Bizans Tarih ...*, s. 105.

³⁹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Avcı, *a.g.e.*, s. 39. Bizanslıların savaşlardan kaçınıp diplomasiye başvurması Haçlılar tarafından çokça eleştirilmiş ve “korkak” olarak nitelendirilmelerine sebep olmuştur: Herrin, *a.g.e.*, s. 129; Kaegi, *a.g.e.*, s. 91; Decker, *a.g.e.*, s. 177; Cameron, *a.g.e.*, s. 35. İmparatorluk genellikle düşmanın kaynaklarını yok etmeye ya da vur-kaç taktikleriyle düşmanlarını yıpratmaya çalışmaktaydı: Laiou, “The Just War ...”, s. 40; Haldon, *Warfare ...*, s. 278 ve Martin-Hisard, *a.g.m.*, s. 379. Bu bakış açısı, imparator Mauricius’a atfedilen *Strategikon* adlı eserine açık bir şekilde görülebilmektedir: Kaegi, *a.g.e.*, s. 92.

³⁹⁵ Haldon, *Warfare ...*, s. 44; Cheynet, “İmparator ...”, s. 88.

³⁹⁶ VI. Leo, *a.g.e.*, s. 5, 35.

³⁹⁷ Riedel, *a.g.e.*, s. 8; Laiou, “The Just War ...”, s. 33.

Yine de imparatorluk izlemek zorunda kaldığı savunmaya yönelik politikasını Hristiyanlık değerleriyle bağdaştırmış ve temelde Hristiyanlığın müdafaa edildiğini empoze etmeye çalışmıştır. Buna göre imparatorluğun sahip olduğu topraklar Tanrı tarafından bağışlanmıştı ve imparatorlar bu toprakları korumakla mesuldü.³⁹⁸ Hatta sınırların yeniden Roma İmparatorluğu'ndaki durumuna getirilmesinden ve dünyanın Hristiyan Bizans imparatoru hakimiyetinde birleşmesinden de söz ediliyordu.³⁹⁹ Bu yüzden imparatorluk ve askerleri Tanrı tarafından kendilerine verilen toprakları yeniden ele geçirmeye ya da sınırlarını korumaya çalışarak aslında haklarını ve inançlarını savunmaktaydılar. Bu noktada imparatorluğun haklı savaş ve din adına savaş düşüncelerini ortak bir paydada buluşturduğu, bir bakıma haklı savaş düşüncesini “Hristiyanlaştırdığı” söylenebilir.⁴⁰⁰ I. Theodosius'un Thessalonike Fermanı'nda belirttiği üzere Hristiyanlık havari Petrus tarafından Romalılara emanet edilmişti ve Romalılar “seçilmiş insanlar”dı.⁴⁰¹ İmparatorluğun düşmanları aynı zamanda birer Hristiyanlık düşmanıydılar; çünkü “yeryüzündeki krallık” ile savaşmaktaydılar. Dolayısıyla imparatorluk silaha aslında dini korumak ve yüceltmek için başvuruyordu. Savaş Tanrı adına, Tanrı düşmanları ile yapılmaktaydı.⁴⁰² Bizanslılara göre Tanrı, İsa ve Bakire Meryem ordunun asıl lideriydiler. Eğer bir savaş kazanılmışsa bu onların sayesindeydi. Theophanes (Confessor) Sâsânî ve Avar birliklerinin Konstantinopolis kuşatması hakkında şunları kaydetmişti:

³⁹⁸ Cameron, *a.g.e.*, s. 35. *Taktika*'da Roma İmparatorluğu'nun eski toprakları olan İtalya ve Kuzey Afrika'da söz sahipliği iddia edilmiştir: Cheynet, “İmparator ...”, s. 90.

³⁹⁹ Avcı, *a.g.e.* s. 39; Haldon, *Warfare ...*, s. 41. Cameron, *a.g.e.*, s. 35. *Taktika*'da Roma İmparatorluğu'nun eski toprakları olan İtalya ve Kuzey Afrika'da söz sahipliği iddia edilmiştir: Cheynet, “İmparator ...”, s. 90. VI. Leo döneminde hukuk derlemesi olarak oluşturulan *Basilika*'da, imparatorluğun Roma İmparatorluğu toprakları üzerindeki haklarını savunulmuştu. Bu düşünce XII. yüzyıla kadar devam etmiştir: Koder ve Stouraitis, *a.g.m.*, s. 11; Haldon, “Eastern Roman ...”, s. 477; Decker, *a.g.e.*, s. 185; Laiou, “On Just War ...”, s. 163.

⁴⁰⁰ Haldon, *Warfare ...*, s. 16; Stouraitis'e göre Tanrı, savaş gibi günahlarla dolu bir eylemin gerçekleştirilmesini istemezdi. Ancak imparatorluk haklı savaşta dinî bir rasyonel araç olarak kullanmış ve siyasî savunmasını dinselleştirmiştir: Stouraitis, “Jihād and Crusade ...”, s. 22. Laiou'ya göre VI. Leo eserinde her ne kadar dinî ifadeler kullansa da kutsal bir savaştan çok haklı bir savaştan bahsetmektedir: Laiou, “On Just War ...”, s. 167-68; Koder ve Stouraitis, *a.g.m.*, s. 12; Kolia-Dermizaki, “‘Holy War’ ...”, s. 131.

⁴⁰¹ Duygu, *Hristiyanlık ...*, s. 287.

⁴⁰² VI. Leo, *a.g.e.*, s. 249-250.

*Şehri on gün karadan ve denizden kuşattıktan sonra, Tanrı'nın gücü ve yardımıyla ve Tanrı'nın Annesi olan tertemiz Bakire Meryem'in şefaati ile mağlup oldular. Hem karada hem de denizde çok sayıda kayıp vererek utanç içinde ülkelerine döndüler.*⁴⁰³

Benzer şekilde *Chronicon Paschale*'de (Paskalya Kronikleri) Avar ve Sâsânî saldırısına karşı Meryem Ana'nın koruyuculuğu şu şekilde ifade edilmiştir:

*Şimdi, hakikatte bizim Tanrı Anası Hanımefendimiz ve her daim Bakire, tertemiz saf Tanrı Anası Meryem'in, çok arzulanan müdahalesiyle, çok merhametli ve şefkatli tek Tanrı'nın, güçlü eliyle, kendi aralarında ittifak edip kentimizi çepeçevre saran tamamen tanrıtanımaz düşmanlardan bu aciz kenti ve içindeki insanları çok yakındaki tehlikeden, esaretten ve çok acı kölelikten kurtardığını ve koruduğunu betimlemek nasıl da iyidir.*⁴⁰⁴

Mağlubiyet ise yine Tanrı'nın Bizanslıları cezalandırmasının bir yoluydu.⁴⁰⁵ Nasıl ki imparatorluk siyasî rakip ve düşmanlarıyla olan ilişkilerini dinsel terimlerle izah ediyorsa, Kilise de dinî rakip ve düşmanlarıyla olan münasebetlerini izah ederken siyasî terimlere başvuruyordu. Örneğin manastırdaki din adamları “inanç için savaştan manevî alaylar” olarak görülmekte, Kilise'nin heretiklere yönelik mücadelesi için “sefer” gibi askerî terimler kullanılmaktaydı.⁴⁰⁶

Erken Hristiyanlıkta görülen anti-militarist eğilimlerin etkilerini yüzyıllar boyunca sürdürmesine rağmen hem Bizans hem de batı Hristiyanlık dünyasında bilhassa meşru müdafaa ve Hristiyanlığın korunması adına şiddet araçlarına başvurulabileceği düşüncesinin daha baskın çıktığı söylenebilir. VI. yüzyıla ait anonim bir çalışmada şöyle denmekteydi:

⁴⁰³ Theophanes Confessor, *a.g.e.*, s. 447.

⁴⁰⁴ Mitchell, *a.g.e.*, s. 619.

⁴⁰⁵ “Adamların geri kalanı düşmanın arkasına doğru hareket etsin ve orada savaşa katılmak için hazırlansın. Günahlarımız bir şeye engel olmadıkça düşmanı yeneceklerdir.”: *Three Byzantine Military Treatises ...*, s. 177. Herakleios'un Sâsânîlerin başarıları hakkında şöyle dediği söylenir: “Bizim yolsuzluğumuzdan, yoksa kendi değerinizden değil, bizim günahlarımızdan ötürü başarı kazandınız.”: Sebeos, *a.g.e.*, s. 75.

⁴⁰⁶ Haldon, *Warfare ...*, s. 254.

*Savaşın büyük bir günah ve tüm kötülüklerin en kötüsü olduğunu iyi biliyorum. Ancak düşmanlarımız açıkça kanımızın dökülmesini temel görevlerinden biri ve erdemin yüksekliği olarak gördükleri için, strateji hakkında yazmaya karar verdik. Bunu uygulamaya koyarak sadece düşmanlarımıza direnmeyecek aynı zamanda onlar üzerinde hâkimiyet kuracağız.*⁴⁰⁷

IX. yüzyıla gelindiğinde hala savaşın kerih bir eylem olduğundan söz ediliyor ama savaş düşüncesi bir şekilde Hristiyanlıkla uzlaştırılabiliyordu. O döneme ait savaş etiği üzerine yazılmış anonim bir çalışmada şu sözler geçmekteydi:

*Öyleyse biz de inancımızla Tanrı'nın öğretilerine iştirak ediyorsak erkek ve kız kardeşlerimizi sevelim ve birbirimiz ve dindaşlarımız için canımızı verelim ki eylemlerimizle Mesih'in gerçek öğrencileri olabilelim. Ancak, İsa, Petrus'un bıçağını kullanmasını engellediğinden ilahi kanunu tam olarak böyle anlamayanlar için bile kamu yararı adına ve istisnai durumlarda son çare olarak silahlara başvurmamız.*⁴⁰⁸

Taktika'da da savaşın kerih bir iş olduğu, ancak şeytanı ve kötülerini alt etmek için savaşmak gerekebileceği şöyle ifade edilmişti:

*Sağduyu sahibi, Tanrı'nın suretinde yaratılmış olan her insan barışı yürekten dilemeli ... ve ellerini benzerlerine karşı kana bulamamalıdır. Ancak insan türünün katili ve düşmanı şeytan baştan beri günahın gücüyle insanları kendi türlerine karşı savaşa itmektedir. İnsanların şeytanın insanlar aracılığı ile ortaya koyduğu bu oyunlarına karşı savaş açması, savaş isteyen halklara boyun eğmeyerek strateji bilimiyle onların selametini temin etmesi ve düşmanlarına karşı gardını alarak onlara hak ettikleri gibi saldırması gerekmektedir. Böylece insanların kötülükle ilişkileri kesildiğinde ve herkes selamete bağlı olduğunda barış temin edilecek ve herkes tarafından saygı görecektir.*⁴⁰⁹

⁴⁰⁷ Haldon, *Warfare ...*, s. 22.

⁴⁰⁸ *Byzantine Military Rhetoric ...*, s. 48.

⁴⁰⁹ VI. Leo, *a.g.e.*, s. 5. Buna benzer bir diğer örnek: “Savaşın büyük bir kötülük ve tüm kötülüklerin en kötüsü olduğunu iyi biliyorum. Fakat düşmanlarımız, kanımızın dökülmesini açıkça asli vazifelerinden ve faziletlerinden biri olarak gördükleri ...”: *Three Byzantine Military Treatises ...*, s. 21.

*Savaş için seferber olurken, bu savaşın nedeninin haklı olduğundan emin olun ve düşmanlar; alışılmış dinsizlikleri nedeniyle düşmanlık başlatmadıkça ve topraklarımızı işgal etmedikçe düşmana karşı haksız yere silah almamalıdır.*⁴¹⁰

Savaşın erdemleriyle ilgili tüm bu tereddütlere ve ikircikli tutuma rağmen Bizanslıların en başından itibaren silahlı mücadeleyi dine hizmet eden bir eylem olarak yorumladıklarına işaret eden pek çok örnek verilebilir. 312 yılındaki Milvius Savaşı öncesinde I. Konstantinos, “Tanrı’nın Hristiyanlıkla ilgili işaretlerini görmüş” ve askerlerini haçla donatmıştı. Bu sebeple bazı Bizanslı yazarlar I. Konstantinos’un elde ettiği zaferi Hristiyanlığın zaferi olarak görmüş ve göstermişlerdir.⁴¹¹ Licinius (hd. 308-324) Maximinus Daia (hd. 308-313) ile 313 yılında karşı karşıya geldiğinde onun ordusu da Hristiyanlık kimliğiyle temayüz etmiş ve burada da kötülükle savaşıldığı düşünülmüştü; zira Maximinus Daia’nın ordusu *Iupiter* adına Hristiyanlığı Roma topraklarından atmak istiyordu.⁴¹² Caesarealı Eusebius’un imparatorluğun bazı siyasî tepkilerini “paganlara” karşı yapılan savaş olarak nitelemesi ve emperyal savaşları dinî savaş kisvesine büründürmesi Bizans siyasî eylemlerinin mihenk taşı oldu.⁴¹³ V. yüzyılda II. Theodosius ve kız kardeşi Pulkheria Perslerle olan savaşları benzer şekilde dinî bir kisveye büründürmüş, 420-422 yılları arasında basılan paralarda bu “dinsel” mücadele vurgulanmıştı.⁴¹⁴ I. Iustinianus’un Roma İmparatorluğu topraklarını yeniden ele geçirme düşüncesi de Hristiyanlıkla desteklendi. Aynı zamanda I. Iustinianus döneminde eşzamanlı olarak *Ariusçulara* karşı dinî bir harekât başlamıştı.⁴¹⁵ İmparatorun ilk hedefi Kuzey Afrika’da hüküm süren Ariusçu Vandallardı. I. Iustinianus Hristiyanlık dünyasının hamisi olarak Ortodoks Hristiyanlığı hâkim kılmalıydı ve bu düşüncesi doğulu bir piskoposun rüyasında Tanrı’nın imparatora yardım edeceği düşüncesiyle meşruiyet kazanmıştı. Ayrıca I. Iustinianus döneminde İtalya coğrafyasındaki halk Teodorik (hd.

⁴¹⁰ VI. Leo, *a.g.e.*, s. 35.

⁴¹¹ Duygu, *İslâm ...*, s. 273.

⁴¹² Susan Wise Bauer, *Ortaçağ Dünyası: Roma İmparatoru Büyük Constantinus'un Hristiyanlığı Kabul Etmesinden I. Haçlı Seferine*, çev. Mehmet Moralı, Alfa Yayınları, İstanbul 2014, s. 18.

⁴¹³ Haldon, *Warfare ...*, s. 498.

⁴¹⁴ Carolyn L. Connor, *Bizans'ın Kadınları*, çev. Barış Cezar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018, s. 89-90.

⁴¹⁵ Brown, *a.g.e.*, s. 176.

471-526) yönetiminden rahatsız olmuş ve bu rahatsızlıklarını imparatorun bölgeye yeniden gelerek Ortodoks inancı yayması temennisi üzerinden ifade etmişlerdi.⁴¹⁶

Herakleios döneminde Sâsânîlerle yapılan savaflara daha önce olduğu gibi dinsel bir misyon atfedildi. Herakleios'un tahta çıkmasından kısa süre sonra imparatorluğun doğu toprakları birer birer Sâsânî hakimiyetine geçmiş, özellikle 614 yılında Kudüs'ün ele geçirilmesi ve Kutsal Haç gibi çeşitli kutsal emanetlerin Sasanîlerin başkenti Ktesiphon'a götürülmesi Bizanslılar üzerinde manevî yıkıma yol açmıştı. İmparatorluk bu saldırılara karşılık vermek istemiş, ancak yaşadığı toprak kayıpları, devlet hazinesinin boş olması ve Bizans topraklarında dinî birliğin bozulması gibi birçok sorun nedeniyle yıkımın eşiğine gelmişti.⁴¹⁷ Herakleios 621-622 yıllarında imparatorluk ordusunu yeniden düzenlemek istedi. İmparatorluğun paralı yabancı askerlere verebilecek parası bulunmadığı için bu yeni ordunun çoğunluğu yerel askerlere dayanmaktaydı.⁴¹⁸ Bu durum imparatorun manevî birliğe vurgu yapmasını gerektirdi. Herakleios dinin bir motivasyon aracı olarak önemini fark etmişti. Nitekim daha sefere çıkmadan dindarlığını öne çıkarmaya çalışmış; mücadelesini dinî bir kılıfa sokarak seferin asıl amacının Kudüs'ü ve kutsal emanetleri tekrar ele geçirmek ve Tanrı düşmanı Sâsânîlerle mücadele etmek olduğunu ifade etmiştir.⁴¹⁹ Patrik Sergios da (gd. 610-638) imparatorun Sâsânîler üzerine düzenleyeceği seferi "ateşe tapan paganlar"a yönelik dinî bir mücadele olarak betimlemiş ve Kilise hazinesini imparatorun emrine sunmuştur.⁴²⁰ Böylece Sâsânîlere yönelik seferin her adımı dinî unsurlarla süslenmiştir. İmparator, sefere Paskalya Pazarı'na denk gelen 5 Nisan 622 tarihinde dinî bir törenden sonra çıkmış ve askerlerine sürekli olarak Hristiyanlığın koruyucusu olduklarını hatırlatmıştır.⁴²¹ Ordunun seferde olduğu bu sırada, üstelik başkent Sâsânîler ve Avarlar tarafından tehdit ediliyorken Patrik Sergios din adamlarıyla birlikte surlarda Bakire Meryem ikonasıyla dolaşmış; sürekli olarak vaazlar vererek ve ilahiler söyleyerek halkın morali yüksek tutmaya çalışmışlardır.⁴²² Bu vaazlarda Tanrı'nın

⁴¹⁶ Decker, *a.g.e.*, s. 245; Norwich, *Bizans: Erken ...*, s. 171; Haldon, *Bizans Tarih ...*, s. 44; Vasiliev, *a.g.e.*, s. 163.

⁴¹⁷ Theophanes Confessor, *a.g.e.*, s. 425, 429, 431.

⁴¹⁸ Decker, *a.g.e.*, s. 122.

⁴¹⁹ Haldon, *Warfare ...*, s. 20; Vasiliev, *a.g.e.*, s. 233; Norwich, *Erken Dönem ...*, s. 93.

⁴²⁰ Norwich, *Erken Dönem ...*, s. 235; Çelik, *a.g.e.*, s. 67.

⁴²¹ Norwich, *Erken Dönem ...*, s. 236.

⁴²² Norwich, *Erken Dönem ...*, s. 242.

ve Bakire Meryem'in paganlara karşı Bizanslıların yanında olduğuna dair hikâyeler anlatılmıştır. Herakleios, galibiyetle Konstantinopolis'e döndüğünde "İsa düşmanlarının şerefli galibi" adıyla onurlandırılmış ve ikinci bir I. Konstantinos olarak gösterilmiştir.⁴²³ Nitekim I. Konstantinos da bir zamanlar İran sahasındaki Hristiyanların koruyucusu olduğunu savunarak Sâsânîlerle mücadele etmişti.⁴²⁴ İmparatorluğun Sâsânîlere karşı zaferi sonrasında Patrik başkentte dinî motiflerle dolu bir zafer bildirisi okumuş ve Sâsânî hükümdarı II. Hüsrev'e çeşitli dinî suçlamalar yönelterek onu Yahuda'ya benzetmiştir.⁴²⁵ Seferin dinsel ülküsü imparatorun Kudüs'ün intikamını alabilmek için Sâsânîlerin dinî merkezi Ganzak'ı (Gence) yerle bir etmesinde de kendini gösterir. İmparator 630 yılında seferinin asıl amaçlarından olan kutsal hazinelerle Kudüs'e girmiş ve Kutsal Haç'ı teslim etmiştir.⁴²⁶ Neticede Herakleios Sâsânîlerle mücadele ederken hem siyasî otoritesini Tanrı'nın yeryüzündeki imparatorluğunun kurtarıcısı olarak güçlendirme hem de halkını ortak bir düşmana karşı yönlendirme imkânı bulmuştur.⁴²⁷

Birinci bölümde bahsedildiği üzere Bizans İmparatorluğu siyasî varlığı için tehlikeli addettiği herhangi bir iç unsuru dindaşı bile olsa dinî söylemlerle ötekileştirmektedir. Hüküm sürdüğü on iki asır boyunca yaşanan iç savaşlar bu olguya dair sayısız örnek sunar. Bizanslılar iç savaşı (*emphylios polemos-ἐμφύλιος πόλεμος*) taraflar Hristiyan olduğu için "en kötü savaş" olarak adlandırılırdı.⁴²⁸ Aslında siyasî iktidar cephesinde iç savaşın negatif anlamlarla yüklü olmasının en önemli sebebi, muhalif unsur ya da isyancıların "Tanrı'nın yeryüzündeki krallığını ve onun Tanrı tarafından seçilmiş koruyucusunu" hedef almalarıydı. İmparator seçimi için herhangi bir yasal düzenleme bulunmamaktaydı. İmparator kötü biri bile olsa bu Tanrı'nın tercihiydi ve belki de Tanrı

⁴²³ Cécile Morrisson, "Olaylar/Kronolojik Perspektif", *Bizans Dünyası Doğu Roma İmparatorluğu 330-641*, ed. Cécile Morrisson, çev. Aslı Bilge, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2014, s. 65.

⁴²⁴ Decker, *a.g.e.*, s. 176.

⁴²⁵ Norwich, *Erken Dönem ...*, s. 244. Tarihçi Sebeos (VII. yüzyıl) Sâsânîlerle yapılan bu savaşı anlatırken Hüsrev'den "Tanrı'nın lanetlediği yıkıcı ve yok edici" olarak söz etmektedir: Sebeos, *a.g.e.*, s. 35. Sâsânî hükümdarı II. Hüsrev, imparator ya da Kilise'nin iddia ettiği gibi Hristiyanlığı yok etmeye çalışan bir imparator gibi gözükmemektedir. Nitekim o kendi topraklarındaki Hristiyanları yönetirken Hristiyan bir danışma kuruluyla birlikte hareket ediyordu ve Bizanslıların en önemli savaş sebebi olarak gördükleri Kutsal Haç'ı Nesturilere emanet etmişti. Sâsânîlerin asıl amacı, Hristiyanlık dünyasının liderliğini kendi topraklarında bulunan Hristiyan gruplara devretmekti: Brown, *a.g.e.*, s. 200; Theophanes Confessor, *a.g.e.*, s. 445.

⁴²⁶ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 97.

⁴²⁷ *Byzantine Military Rhetoric ...*, s. 32.

⁴²⁸ Külzer, *a.g.m.*, s. 149-151.

böyle bir imparator seçerek Bizanslıları günahları yüzünden cezalandırmaktaydı. Bu nedenle imparatoru hedef alan her türlü eylem Tanrı'nın seçiminin sorgulanması, hatta küfür anlamına gelmekteydi.⁴²⁹ Buna rağmen imparatora karşı çıkılabilecek durumlar bulunmaktaydı: tiranlık, anarşi ve doğru inançtan sapma. Bunları gerekçe göstererek ayaklanan gruplar tahtı ele geçirdiklerinde aslında gaspçı olmadıklarını, Tanrı tarafından seçildiklerini, bu yüzden başarılı olduklarını savunarak meşruiyetlerini kanıtlamaya çalışırlardı. Sonuç olarak savaşı kazanan taraf meşru görülürdü.⁴³⁰

Bizans İmparatorluğu'nun Hristiyan devletlerle yaptığı savaşlarda da benzer bir durum söz konusuydu. Bizanslılar Tanrı'nın böyle durumlarda da kendi taraflarında olduğunu iddia ettiler; bunu yine "seçilmiş halk" ve doğru inancın savunucuları olmalarına bağladılar. Örneğin 922 yılında I. Romanos Bulgarlarla mücadelesinde askerlerinden Hristiyanlık adına ölmekten çekinmeyeceklerine dair yemin etmelerini istemişti.⁴³¹ Ayrıca Hristiyanlığı kabul eden Bulgarlara karşı henüz Hristiyan olmayan Macarların tarafını tutmuştu.⁴³²

Anlaşılan o ki Bizanslılar için rakip Hristiyanlık içi veya dışı hangi dinsel kimliği taşıyor olursa olsun savaşmanın Hristiyanlığa hizmet etmenin gereği olduğu düşünülüyordu. Bizanslılar Sâsânîlerle ve Müslümanlarla olan mücadelelerini Davut ve Golyat hikayesine benzetmişler böylece imparatorluğun çok zor durumda olsa da düşmanlarını yeneceklerini anlatmaya çalışmışlardı.⁴³³ IX. yüzyılda yazılan *Rhetorica Militaris*'te şöyle denmekteydi:

Bizimle savaşan barbarlar, aslında inancımızla savaştıkları için bunu yapıyorlar. Çünkü biz onlarla aynı [Tanrı'ya] inansaydık, bizimle savaşmazlardı. Barbarların inanç uğruna bizimle ölümüne savaşmaları korkunç bir şey; aynı zamanda biz kendimizi savunmayı ihmal ederek, Tanrımıza yapılan hakareti görmezden geliyoruz. ... Mesih'in yaralarını görmezden mi geleceğiz? Rabbimiz bizim için öldü, biz O'nun

⁴²⁹ Mango, *a.g.e.*, s. 238; Norwich, *Erken Dönem ...*, s. 308.

⁴³⁰ Külzer, *a.g.m.*, s. 152.

⁴³¹ Mango, *a.g.e.*, s. 38; Haldon, *Warfare ...*, s. 24.

⁴³² Jean-Claude Cheynet, "Ordu ve Donanma", *Bizans Dünyası Bizans İmparatorluğu (641-1204)*, ed. Jean-Claude Cheynet, çev. Aslı Bilge, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2018, s. 175.

⁴³³ Decker, *a.g.e.*, s. 183.

*için ölmeyecek miyiz? Evet, bunu büyük bir zevkle yapmalıyız. Başka türlü nasıl olabilir? İnsanlar başkaları için canlarını verirler; öyleyse Tanrı'mız için ölümden nasıl korkarız?*⁴³⁴

*Onlara (düşmanlara) karşı daha büyük bir cesaretle, zafere giden doğru yolda, Tanrı'nın rehberliğinde yürüyoruz ... Bu noktada Tanrı ve general birlikte işlerin yönetimini devraldığı için sözlere son vereceğiz.*⁴³⁵

VI. Leo'ya atfedilen *Taktika*'daki savaş ve savunma betimleri de dinsel motiflerle süslüydü:

*Savaşın başlangıcının adil olması gerektiğine inanıyorum. Haksızlığa uğrayan başkalarına karşı kendini savunan kişi gerçekten adildir ve adaletsizlere karşı mücadelede destek ve müttefik olarak ilahi adalete sahiptir. Adaletsizliği ilk başlatan kişinin zaferi ilahi adalet tarafından elinden alınır.*⁴³⁶

*Elbette adalet her eylemin başında olmalıdır. Bununla birlikte, diğer eylemlerden daha fazla savaşın başlangıcı adil olmalıdır. Sadece adil olmakla kalmamalı, aynı zamanda savaş ihtiyatla yürütülmelidir. Çünkü o zaman Tanrı iyiliksever olacak ve ordularımızla birlikte savaşacak. Adamlar; adaleti savunurken, adaletsizliği başlatmadıklarını, adaletsiz davranışlarda bulunanları savuşturdıklarını anlayarak (savaşmaya) daha hevesli olacaklardır.*⁴³⁷

X. yüzyıldan itibaren bilhassa Müslümanlarla olan rekabette başvurulan dinsel söylemin biraz daha sertleştiği görülmektedir. Zira imparatorluk *thema* sistemi⁴³⁸ gibi uyguladığı

⁴³⁴ *Byzantine Military Rhetoric ...*, s. 61-62.

⁴³⁵ *Byzantine Military Rhetoric ...*, s. 49.

⁴³⁶ VI. Leo, *a.g.e.*, s. 557.

⁴³⁷ VI. Leo, *a.g.e.*, s. 595.

⁴³⁸ VI. yüzyılda imparatorluk ordusunun ana çekirdeğini paralı askerler oluşturmaktaydı. Fakat imparatorluğun yaşadığı olumsuzluklar malî bir krize, dolayısıyla paralı askerlere verilecek teçhizat ve ücretlerin kısılmasına ve askerî gücün zayıflamasına neden oldu. Bu koşullarda asker kaçaklarının sayısı artmış ve bu insanlar manastırlara sığınmaya başlamışlardır. İmparatorluk askerî anlamda yaşadığı bu zor durumu çözmek için asker yetiştirmeye önem vermiş ve *thema* sistemi önem kazanmıştır. VII. yüzyılın ikinci yarısından kurulduğu anlaşılan bu sisteme göre askerler *thema* olarak adlandırılan bölgelere yerleştirilecek ve kendilerine verilen arazilerde çiftçilik yaparken aynı zamanda saldırılara da karşılık vereceklerdi. Böylece Bizans ordusu yerleşecek, askerî alanda yapılan harcamalar azalacak ve boş kalan tarım arazileri değerlendirilmiş olacaktı. Bu idari sistemin başında hem idarî hem de askerî görevli olan *strategos* bulunmaktaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Keçiş ve Cüneyt Güneş, "Bizansın Anadolu'daki Yeni Düzeni: Thema Sistemi'nin Ortaya Çıkışı ve Problemler", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, XIX/43 (2018), s. 95-107; Peter Schreiner, "Sivil ve Askeri Bürokrasi", *Bizans Dönemi'nde Anadolu*, ed. Engin Akyürek ve Koray Durak, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2021, s. 45.

askerî-siyasî yenilikler ve IX. yüzyıldan itibaren rakiplerinin zayıflamaya başlamasıyla birlikte Anadolu'da -özellikle İslâm Devletleri ile sınırı olan bölgelerde- askerî kimliğini ön plana çıkarmış ve rakiplerine üstünlük kazanmaya odaklı yayılmacı ve saldırgan bir savaş stratejisi benimsemiştir. Nasıl ki savunma hali dinî görüşlerle desteklenmişse bu durum da -örneğin, “*yeryüzüne barış getirmeye geldiğimi sanmayın; barış değil, kılıç getirmeye geldim*”⁴³⁹ gibi- dinî ifadelerle desteklenmiştir. Kısacası X. yüzyılda imparatorluk Müslümanlara yönelik saldırgan politikalar izleyebilecek güce kavuşmuştur; dolayısıyla bu dönemden itibaren Müslümanlara yönelik saldırgan bir dinî söylemin artması tesadüf değildir. Bu sebeple Haldon ve Cheynet Bizans İmparatorluğu'nda kutsal savaş ideolojisine benzer düşüncelerin X. yüzyılda imparatorluğun Müslümanlara yönelik saldırgan politikaya yönelmesiyle ortaya çıktığını savunmaktadırlar.⁴⁴⁰

Gerçekten de X. yüzyılda II. Nikephoros Phokas (hd. 963-969) ve I. Ioannes Tzimiskes dönemlerinde Müslümanlara karşı yürütülen savaşın dinsel tonu arttırılmıştır. Her iki hükümdar da İslâm'ın kutsal mekanlarını ele geçirip yıkacaklarından söz etmişlerdir.⁴⁴¹ II. Nikephoros Phokas, halifeye yazdığı mektupta Bağdat, Kudüs ve Mısır üzerine yürüyüp Mekke'de Mesih'in tahtını yeniden kuracağını ifade etmiş ve Müslümanlarla yapılan savaşlarda ölen askerlerin şehit ilan edilmesi gerektiğini savunmuştu.⁴⁴² II. Nikephoros Phokas ve I. Ioannes Tzimiskes'in kutsal toprakları kurtarmaya yönelik hedefleri vardı.⁴⁴³ Kudüs'ü ele geçirmeye yönelik girişimlerin VI. Leo döneminde haklı savaşın daha da Hristiyanlaştırılmasıyla bağlantılı olduğunu görmekteyiz.⁴⁴⁴ II. Nikephoros Phokas ve I. Ioannes Tzimiskes bu düşüncüyü devam ettirmişlerdir. II. Nikephoros Phokas döneminde Tarsus ele geçirildikten sonra imparatorun Kudüs'ün ele

⁴³⁹ Matta 10: 34.

⁴⁴⁰ Kolia-Dermizaki, ““Holy War’...”, s. 123; Haldon, *Warfare ...*, s. 23, 33. Bizanslıların Müslümanlara karşı kullanmış olduğu dinî söylemin bazı unsurları birkaç asır sonra Haçlılar tarafından tekrarlanacaktır: Laiou, “The Just War ...”, s. 32.

⁴⁴¹ Haldon, *Warfare ...*, s. 42.

⁴⁴² Bunların dışında II. Nikephoros Phokas döneminde camilere saldırıldığı bilinmektedir. II. Nikephoros Phokas döneminde Halep'te bulunan bazı camiler yıkılmış, Kuzey Suriye'deki camilere saldırılar düzenlemiştir. Yıkılmayan camiler ise haçlarla süslenmiş ya da ahır haline getirilmiştir. II. Nikephoros Phokas'tan sonra tahta geçen isimler bu tarz saldırıları hafifletse de camilere yönelik saldırılar devam etmiştir: Ebü'l Ferec, *a.g.e.*, s. 250, 265; Abou-Seada, *a.g.t.*, s. 141-142.

⁴⁴³ Haldon, *Warfare ...*, s. 29.

⁴⁴⁴ Haldon, “Eastern Roman ...”, s. 477.

geçirilmesine yönelik bir hedefinin olduğu anlaşılmaktadır. Tarihçi İbnü'l-'Adîm (ö. 1262) onun hakkında şunları kayda geçmiştir:

*Tarsos'a girmiş, minber'e tırmanmış ve etrafındakilere sormuş: "Ben neredeyim?" Demişler ki, "Tarsos'un minberindesiniz." O da "hayır" demiş, "[artık] Beytü'l-Makdis'in (Kudüs) minberindeyim. Bu kent bunu yapmamı engelliyordu.*⁴⁴⁵

II. Nikephoros Phokas'tan sonra tahta geçen I. Ioannis Tzismikes'in de benzer bir hedefinin olduğu görülmektedir. Nitekim I. Ioannis Tzismikes Kudüs civarına kadar ilerlemiştir. Şehri ele geçiremeyeceğini fark ederek geri dönse de Ermeni kralı III. Aşot'a (hd. 952-977) yazdığı mektupta seferinin amacına ulaştığını ifade etmiş ve Kudüs'ü vergiye bağlayarak şehrin Bizans hakimiyetini kabul ettiğini söylemiştir.⁴⁴⁶

3.3.2. Dua, Vaaz ve Dinî Semboller

IV. ve özellikle V. yüzyıldan itibaren dualarda imparatorluk ordusunun Hristiyanlığın koruyucusu ve imparatorun inanç savunucusu olduğuna dair ifadeler geçmeye başlamıştır.⁴⁴⁷ İmparatorlar ve komutanlar sıklıkla dinsel vaazlar aracılığıyla askerlerini cesaretlendirmeye çalışırlardı. Bu vaazlarda genellikle askerlerin Hristiyanlığın koruyucusu oldukları söylenir ve İsa'nın her daim onların yanında kâfirlere karşı kılıç ve kalkan olduğu vurgulanır, askerlere dindar olmaları ve ibadet etmeleri sürekli olarak hatırlatılırdı.⁴⁴⁸ Herakleios'un Sâsânîlerle savaşırken attığı dinî nutuklar bunun en iyi örneklerinden biri olup birçok kaynakta geçmektedir.⁴⁴⁹ Bizanslılar ilerleyen dönemlerde benzer şekilde Müslümanlara karşı liturjik söylem kullanarak orduyu ve halkı motive etmek, kayıplarını telafi etmek ya da edindikleri kazançları kutsallaştırmak istemişlerdir.

VII. Konstantinos Porphyrogennetos savaşmak üzere yola çıkan ordulara söylev

⁴⁴⁵ el-Cheikh, *a.g.e.*, s. 169.

⁴⁴⁶ Haldon, *Warfare ...*, s. 29; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 276; *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, TTK Yayınları, Ankara 2019, s. 23-33.

⁴⁴⁷ Zuckerman, *a.g.m.*, s. 194; Haldon, *Warfare ...*, s. 497.

⁴⁴⁸ Markopoulos, *a.g.m.*, s. 54; Decker, *a.g.e.*, s. 182; VI. Leo, *a.g.e.*, s. 249.

⁴⁴⁹ Zuckerman, *a.g.m.*, s. 196.

(*harangue*) adı verilen dinî ifadelerle dolu metinler göndermiştir.⁴⁵⁰ *Taktika*'da bu tür vaazların etki ve önemi hakkında çeşitli ifadeler geçer; bir yerde vaizlerin askerlere Tanrı'ya olan inancın getireceği ödülü hatırlatmaları gerektiği söylenir.⁴⁵¹

Bizanslı din adamları bir savaş durumunda orduyu kutsar ve zafer için dualar ederlerdi; askerleri de Hristiyan inancı için savaşıyor kişiler olarak görürlerdi.⁴⁵² Haçlı Seferlerine katılan rahipler savaşa bizzat silah kullanmak için başvurmuşlardı. Bizanslı din alimleri içinse durum biraz farklıydı. Konstantinos Stilbes (XII. yüzyıl), rahiplerin savaşa katılıp elleriyle insan öldürdükten sonra aynı ellerle insanları kutsamasını eleştirecekti.⁴⁵³ Muhtemelen daha önceleri de bir rahip ya da keşişin savaşa aktif katılımı yadırganmaktaydı. Nitekim Bizanslı rahip ve keşişler orduya eşlik eder, ancak sadece askerleri takdis ya da zafer için dualar okurlardı.⁴⁵⁴ VII. Konstantinos Porphyrogenetos bizzat ordusuna eşlik eden keşiş ve rahiplerden dua etmelerini istemekteydi.⁴⁵⁵ II. Nikephoros Phokas çıktığı seferde Athos Dağı'ndaki büyük manastırın kurucusunu yanında götürmek istemişti.⁴⁵⁶

IV. yüzyıl gibi erken bir tarihten itibaren imparatorluğun askerî seferlerinde ikonalar, rölikler ve Hristiyanlık imgeleriyle bezeli bayraklar⁴⁵⁷ kullanılmış ve bu pratik VI. yüzyıldan sonra daha da önem kazanmıştır. İmparatorlar bu dinî nesnelere iktidarlarını meşru hale getirmeye yardımcı olacağını; askerlerin ve halkın moralini arttıracaklarını ummuşlardır.⁴⁵⁸ Gerçekten de Bizanslılar bu dinî nesnelere sayesinde kutsal bir korumayla

⁴⁵⁰ Kolia-Dermizaki, "Holy War'...", s. 122.

⁴⁵¹ VI. Leo, *a.g.e.*, s. 249

⁴⁵² Herrin, *a.g.e.*, s. 130; Haldon, *Warfare ...*, s. 16 ve 254; Riedel, *a.g.e.*, s. 43.

⁴⁵³ Stouraitis, "Jihād and Crusade ...", s. 50.

⁴⁵⁴ Herrin, *a.g.e.*, s. 130; VI. Leo, *a.g.e.*, s. 279 ve 291; McGeer, "Two Military ...", s. 141.

⁴⁵⁵ Markopoulos, *a.g.m.*, s. 53.

⁴⁵⁶ Riedel, *a.g.m.*, s. 124.

⁴⁵⁷ I. Konstantinos döneminde tasarlanan *labarum*dan (bir tür Hristiyanlık sembolü) beri savaşlarda haç, İsa, başmelekler ve Meryem Ana'nın resimleri taşıyan bayraklar kullanılmıştır: Annemarie Weyl Carr, "Orta Bizans Dönemi'nde Konstantinopolis'te Saray Kültürü ve Kült İkonlar", *Bizans Saray Kültürü (829-1204)*, ed. Henry Maguire, çev. Müfit Günay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017, s. 140; François, *a.g.m.*, s. 248. I. Konstantinos rüyasında gördüğü haçı tarif ederek mızrak tasarımlı bir haç yaptırmıştır. Bu haçın iki yanında I. Konstantinos ve oğullarının resimleri, en üstteyse İsa'nın monogramı vardır: Vasiliev, *a.g.e.*, s. 66.

⁴⁵⁸ Kalavrezou, *a.g.m.*, s. 99; Abou-Seada, *a.g.t.*, s. 144-145.

çevrelendiklerini, kumaşlara işlenen dinî motiflerle ilahi yardımın geleceği düşünmüşlerdir.⁴⁵⁹ İmparator ve din adamları ordu sefere çıkmak için başkentten ayrılırken ya da bir saldırı durumunda Tanrı'nın şehri koruması için dualar ederler, ordu kutsal suyla kutsanır ve Konstantinopolis'te bulunan bazı rölik ve haçlar orduya gönderilirdi.⁴⁶⁰ Bu haçların manevî değeri o kadar büyüktü ki bunu fark eden Müslümanlar savaşlarda onları ele geçirmeye bilhassa dikkat etmişler, Bizanslılar da düşmana kaptırdıkları haçları tekrar ele geçirmek için mücadele etmişlerdir.⁴⁶¹

İkona ve rölikler kişiyle Tanrı arasında bağ kuran bir araç olarak görüldüğü için savaşlarda asker azizlerin rölikleri ve çeşitli ikonalar kullanılmıştır. Özellikle imparatorluk ikonası olan Blakhernai Meryem Ana ikonası kent savunması için son derece önemli bir kutsal araç olarak görülmüştür.⁴⁶² VI. ve VII. yüzyıllarda yaygınlaşmaya başlayan Bakire Meryem kültü Bizanslılar ve Konstantinopolisliler için son derece önemliydi; öyle ki şehir *Theotokoupolis* ismiyle, yani Tanrı doğuranın (*Theotokos*) koruduğu şehir olarak da anılmaktaydı.⁴⁶³ Bu kült II. Theodosius'un ablası Pulkheria (ö. 453) ve I. Leo'un (hd. 457-474) eşi Verina (ö. 484) tarafından güçlendirildi.⁴⁶⁴ Bu sebeple Bakire Meryem'e ithaf edilen kutsal nesnelere başkenti koruduğuna ve koruyacağına inanılmaktaydı. Örneğin 626 yılındaki Avarların ve Sâsânîlerin, 821 yılında Slav Thomas'ın ve 860 yılında Rusların Konstantinopolis Kuşatması'nda Blakhernai'de bulunan Bakire Meryem'in kuşak (*zone*) ve peçesi (*mapharion*) ile *Hodegetria* (Yol gösteren) Meryem ikonası surlarda dolaştırılarak başkentin korunmasına dair ilahî bir destek beklenmişti.⁴⁶⁵ Bunun yanı sıra 904 yılında

⁴⁵⁹ Haldon, *Warfare ...*, s. 22; Carr, a.g.m., s. 154.

⁴⁶⁰ Markopoulos, a.g.m., s. 53; VII. Konstantin Porphyrogenitus, *Constantine Porphyrogenitus Three Treatises on Imperial Military Expeditions*, çev. John F. Haldon, Verlag Der Österreichischen Akademie Der Wissenschaften, Viyana 1990, s. 115.

⁴⁶¹ Abou-Seada, a.g.t., s. 129; Haldon, *Warfare ...*, s. 22; Cheynet, "Ordu ve Donanma", s. 174; Giros, a.g.m., s. 339; Decker, a.g.e., s. 183; Leo the Deacon, a.g.e., s. 47; II. Nikephoros Phokas, I. Basileios'un Müslümanlara kaptırdığı haçı tekrar ele geçirmekle övünmüştür: Riedel, a.g.m., s. 127.

⁴⁶² Carr, a.g.m., s. 164.

⁴⁶³ Herrin, a.g.e., s. 47; Paschalis M. Kitromilides, "Erken Modern Siyaset Düşüncesinde Bizans Mirası", *Bizans Entelektüel Geleneği: Seçme Makaleler*, ed. Anthony Kaldellis-Niketas Siniosoglou, çev. Ercan Ertürk, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2021, s. 345. Theophanes Confessor, a.g.e., s. 447.

⁴⁶⁴ Herrin, a.g.e., s. 51; Connor, a.g.e., s. 93.

⁴⁶⁵ Skylitzes, a.g.e., s. 38; Morrisson, "Olaylar ...", s. 63; Turhan Kaçar, "Constantinopolis Önlerinde Avarlar ve Sâsânîler, MS 626", *Byzantion'dan Constantinopolis'e İstanbul Kuşatmaları*, ed. Murat Arslan-Turhan Kaçar, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2017, s. 190; Norwich, *Bizans: Yükseliş ...*, s. 66; Mualla Uydu Yücel, "Rusların İstanbul Kuşatmaları", *Byzantion'dan Constantinopolis'e İstanbul*

Müslümanların Thessalonike'ye yapmış olduğu saldırı sırasında halk, haç ve Bakire Meryem'in ikonasını kullanarak Müslümanlarla mücadele etmeye çalışmıştı.⁴⁶⁶ Sefere çıkarken ve savaş sahasında da Bakire Meryem'e özel bir önem verildiği görülmektedir. Bakire Meryem yanında asker azizlerle birlikte zaferi simgelemekteydi.⁴⁶⁷

Askerlerse yanlarında asker azizler olan Aziz Theodoros ve Georgios'un rölikleri ve çeşitli ikonalarını taşıyarak; ayrıca IX. yüzyıldan itibaren kalkanlarına azizlerin resimlerini çizerek Tanrı'dan koruma beklemişlerdir. Asker azizler özellikle orta Bizans döneminde (842-1204) önem kazandı. Bunun en önemli nedeni Müslümanlara karşı verilen mücadelenin yoğunluğuydu. IX. yüzyıldan itibaren Anadolu'daki birçok asker kökenli Bizanslı aristokrat bulunmaktaydı. Bunlar hanedanlarını asker azizler üzerine kurmuş olup Müslümanlarla mücadele ederek meşruiyetlerini ispat etmek ve hakimiyet sahalarını genişletmek istiyorlardı.⁴⁶⁸

3.3.3. Manevî Ödüller

Bizans imparatorları askerlere manevî ödüllerden ziyade *thema*, para ve unvan gibi dünyevî ödüller vaat etmişlerdir.⁴⁶⁹ Bizanslı askerlerin Müslümanlar ya da Haçlılar ile kıyaslandığında manevî ödül beklentileri muhtemelen daha düşüktü.⁴⁷⁰ Bizanslılar hangi dinden olursa olsun düşmanla mücadeleye etmeyi kişinin cennete gitmesine engel oluşturan bir günah olarak görmemekteydiler ancak çarpışmada ölen Hristiyan askerlerin

Kuşatmaları, ed. Murat Arslan-Turhan Kaçar, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2017, s. 296; Mitchell, *a.g.e.*, s. 619.

⁴⁶⁶ Abou-Seada, *a.g.t.*, s. 128. Ayrıca bkz. Theophanes Confessor, *a.g.e.*, s. 427; Carr, *a.g.m.*, s. 159.

⁴⁶⁷ Riedel, *a.g.e.*, s. 24. I. Ioannes Tzimiskes Kiev prensine karşı sefere çıkarken elinde gerçek haçın bir parçasının da bulunduğu haçla birlikte Blakhernai Kilisesi'ne girmiş ve dua etmiştir. İmparatorun seferine Bakire Meryem ikonasının eşlik ettiği rivayet edilirken 971 yılında Bulgarlara karşı elde ettiği zafer sonrası ele geçirdiği Meryem ikonasıyla birlikte başkente girmiştir. II. Basileios'un (hd. 960-1025) Bardas Phokas'a karşı mücadelesi sırasında sol elinde Meryem ikonası tuttuğu söylenmektedir: Carr, *a.g.m.*, s. 160; Norwich, *Bizans: Yükseliş ...*, s. 196; Ünal, *a.g.e.*, s. 53.

⁴⁶⁸ Haldon, *Warfare ...*, s. 29 ve 42.

⁴⁶⁹ Riedel, *a.g.e.*, s. 180; Laiou, "The Just War ...", s. 39; *Byzantine Military Rhetoric ...*, s. 54; VI. Leo, *a.g.e.*, s. 279.

⁴⁷⁰ Riedel, *a.g.e.*, s. 71.

şehit olarak görülmesi sorunluydu.⁴⁷¹ Zira bazılarına göre Tanrı, savaş gibi hilenin ve “cinayet”in olduğu bir eylemi istemez ya da bundan zevk almazdı;⁴⁷² bu sebeple azizlik ve şehitlik içinde şiddet olan bir şey olarak görülmemeliydi.⁴⁷³ Buna uygun olarak savaşta ölenlerin şehit olacağı ve mükafatlandırılacağı düşüncesi kınanmıştı.⁴⁷⁴ İmparatorların ve askerlerin kâfirleri öldürmekten çok dini bütün ve barışsever olmaları daha övülür niteliklerdi. Savaş kaçınılmazsa savaşta ölmekten çok kazanılan zaferi görmek çok daha tercih edilen bir durumdu.⁴⁷⁵ Bu düşüncelere uygun şekilde cihâd ideolojisi Bizanslılar tarafından yadırganmış, Müslümanların kâfirlerle savaşarak ya da savaşta ölümlerini elde edeceklerine inandıkları manevî ödüllerin “barbar”lara yakışır ödülleri olduğunu savunmuşlardır.⁴⁷⁶ III. Leo, Halife Ömer b. Abdulazîz’e gönderdiği bir mektupta Müslümanların din motivasyonlu fetihlerini Hz. İsa’nın “*Öyle bir zaman gelecek ki sizi ölüme mahkûm eden herkes bunu Allah rızası için yaptığını sanacaktır*” sözü ile eleştirmişti.⁴⁷⁷ Benzer şekilde Bizanslılar, Haçlıların savaşı Tanrı’nın emretmesi ve savaşta ölünce günahların affedileceği düşüncesini de tenkit edeceklerdi.⁴⁷⁸

Bununla birlikte hem Hristiyanlık hem de Bizans düşüncesinde bir şehitlik ve azizlik mefhumu vardı. “Tanık” anlamına gelen *μάρτυς* kelimesi “din uğruna canını veren kişi” anlamına gelmekteydi. Hristiyanlıkta şehit en başta Roma İmparatorluğu’nun baskılarına rağmen dinlerini koruyan ve bu uğurda canlarını feda eden kişilere işaret etmekteydi.⁴⁷⁹ Bizanslılar için şehit Hz. İsa gibi kendisini din ve dindaşları için “feda” eden kişi demektir. Şu sözler filozof Syrianus’a (ö. 437) aittir:

⁴⁷¹ Stouraitis, “Jihād and Crusade ...”, s. 51; Riedel, a.g.m., s. 129; Runciman, a.g.e., s. 83; *Byzantine Military Rhetoric ...*, s. 52; Bayrı, a.g.e., s. 97.

⁴⁷² Riedel a.g.e., s. 47-48; Stouraitis, “Jihād and Crusade ...”, s. 14.

⁴⁷³ Caseau ve Congourdeau, a.g.m., s. 306.

⁴⁷⁴ *Byzantine Military Rhetoric ...*, s. 52; Stouraitis, “Jihād and Crusade ...”, s. 34; Koder ve Stouraitis, a.g.m., s. 13; Dennis, “Defenders ...”, s. 32.

⁴⁷⁵ Riedel, a.g.e., s. 179.

⁴⁷⁶ Theophanes Confessor, a.g.e., s. 465; Konstantin Porphyrogenitus, *De Administrando ...*, s. 51. *Taktika*’da Müslümanların inançları için savaştıkları ve ölmeleri durumunda manevî tazminat ile ödüllendirileceklerine inandıkları, ancak Müslümanların aslında ganimet ve yağma için savaştıkları ifade edilmektedir: VI. Leo, a.g.e., s. 485. Ayrıca şu eserlere de bakabilirsiniz: *Byzantine Military Rhetoric ...*, s. 51; Stouraitis, “Jihād and Crusade ...”, s. 59; Dennis, “Defenders ...”, s. 32; Krausmüller, a.g.m., s. 163.

⁴⁷⁷ Avcı, a.g.e., s. 116.

⁴⁷⁸ Stouraitis, “Jihād and Crusade ...”, s. 41.

⁴⁷⁹ Flusin, “Hristiyanlığın ...”, s. 70; Mansouri, a.g.m., s. 49; Bayrı, a.g.e., s. 97. Esirin herhangi bir kaçma girişiminde düşman tarafından öldürülmesi onu şehit ya da aziz yapmazdı.

*Öyleyse biz de inancımızla Tanrı'nın öğretilerinde yer alıyorsak kardeşlerimizi sevelim ve birbirimiz ve dindaşlarımız için canımızı verelim ki eylemlerimizle Mesih'in gerçek öğrencileri olalım.*⁴⁸⁰

Bizanslılar Hz. İsa'yı örnek olarak bilhassa düşmana esir düşüp her türlü ihtida baskısına karşı koyarak can verenlerin şehitlik makamına layık olduğuna inanmaktaydılar:⁴⁸¹

*Şimdi, Kıbrayıotların strategos'u Theophilos, güçlü ve çok yetenekli bir adam, cesurca diğerlerinin önünde ilerledi ve savaşa katılırken Araplar tarafından yakalandı. Onu gören Harun'a götürdüler ve geçici özgürlükler karşılığında hain olmaya çağırdılar. Bunu kabul etmeyince ve daha fazla zorlamaya boyun eğmeyince kılıçla cezalandırıldı ve böylece mükemmel bir şehit oldu.*⁴⁸²

Bazı Bizans imparatorları askerlerin savaşa katılmalarını teşvik için askerlerini çeşitli manevî ödüllerle motive etmeye gayret ettiler. Bu sebeple ulvi amaçlar yaratılmakta ve savaşta ölmenin saygıdeğer bir şey olduğu vurgulanmaktaydı.⁴⁸³ Örneğin III. Leo, Halife Ömer b. Abdulazîz'e gönderdiği mektupta Müslümanların saldırıları karşısında dinlerini savunacaklarını ve canlarını vererek azizlik mertebesine ulaşacaklarını söylemişti.⁴⁸⁴ Herakleios'un ise Sâsânîlerle savaşan askerlerine şöyle seslendiği söylenir:

*Kardeşlerim! Düşmanın sayıca üstünlüğü karşısında korkmayın. Çünkü Tanrı isterse, bir adam bin kişiyi hezimete uğratar. O halde, kardeşlerimizin kurtuluşu için kendimizi Tanrı'ya kurban edelim. Şehadet tacını kazanırsak, ileride övülebiliriz ve ödülümüzü Tanrı'dan alabiliriz.*⁴⁸⁵

VI. Leo'nun *Taktika* adlı eserinde savaşta ölenlerin ulvî bir amaç uğruna öldüğü şu şekilde vurgulanmıştır:

⁴⁸⁰ *Byzantine Military Rhetoric ...*, s. 48.

⁴⁸¹ Bu konuda bkz. Woods, a.g.m., s. 515; Hamilton-Hamilton-Stoyanov, a.g.e., s. 127; Bayrı, a.g.e., s. 137.

⁴⁸² Theophanes Confessor, a.g.e., s. 639.

⁴⁸³ *Byzantine Military Rhetoric ...*, s. 52; Caseau ve Congourdeau, a.g.m., s. 306; Riedel, a.g.m., s. 139.

⁴⁸⁴ Avcı, a.g.e., s. 118.

⁴⁸⁵ Theophanes Confessor, a.g.e., s. 442.

*Muharebeden sonra, ey general, savaşta yaralanan askerlerin rahatına bakmak ve ayrıca düşenleri uygun şekilde gömmekle yükümlüsünüz. Kendi canlarınızı imanlarınıza ve kardeşlerinize tercih etmedikleri için onları kutsanmış ilan et. Bu dini bir eylemdir ve yaşayanların moraline büyük ölçüde yardımcı olur.*⁴⁸⁶

IX. yüzyılın sonlarından itibaren özellikle Müslümanlara karşı yapılan savaşlarda askerlere manevî ödüllerin verilmesine dair yeni girişimlerde bulunulmuştur. VI. Leo, Müslümanların eğer savaşta ölürlerse manevî ödüllere kavuşacakları düşüncesinin Müslümanları motive ettiğinin farkına varmıştır. İmparatora göre kendilerinde benzer bir inanış olmadığı için Bizanslı askerler savaşlarda daha az dirençliydi; bu yüzden Müslümanlara karşı Hristiyanlığı savunurken ölen askerlerin manevî ödüllerle cesaretlendirilmesi gerekiyordu.⁴⁸⁷ Nitekim VI. Leo savaşlarda Hristiyanlık adına ölenlerin daimî bir rahatlığa kavuşacaklarını propaganda etti.⁴⁸⁸ Aynı dönemde Patrik I. Nikolaos Mystikos (gd. 901-907 ve 912-925) Müslümanlara karşı kazanılan bir zaferden sonra şu sözleri zikretmişti:

*Senin başarılarınla O'nun İlahi Adı yüceltilsin ... ve bu hayatta emeklerinin meyvesi olarak daha büyük onurlar alsın ... ve öbür dünyada Tanrımız Mesih ve O'nun yüceliği için çabalayanların tümü ortak ödülleri gelecek hayatta alabilirler.*⁴⁸⁹

VI. Leo'nun bu propaganda hareketi X. yüzyılda Müslümanlar karşısında bu kez saldırı durumuna geçen yeni imparatorluk politikasını meşrulaştıracak ve askerlerin motivasyonunu arttıracak bir yol haline gelmişti. Bu düşünce VII. Konstantinos Porphyrogennetos'un söylevlerinde devam etmiş⁴⁹⁰ ve II. Nikephoros Phokas ise Müslümanlarla yapılan mücadelelerde ölen askerlere "şehitlik" unvanı verilerek konuyu

⁴⁸⁶ VI. Leo, *a.g.e.*, s. 307. Şu sözler de kayda değerdir: "Kardeşlerinin özgürlüğü adına düşmana karşı yiğitçe savaşın ve Tanrı'nın düşmanlarına karşı böylesine cesurca savaşın hatırası gerçekten de ebedidir." VI. Leo, *a.g.e.*, s. 251. VII. Konstantinos Porphyrogennetos savaşta yaralanan askerlerin yaralarını rölükleri öper gibi öpeceğini ifade etmiştir: Markopoulos, *a.g.m.*, s. 53.

⁴⁸⁷ Cheynet, "Ordu ve Donanma", s. 175-176; Caseau ve Congourdeau, *a.g.m.*, s. 306; el-Cheikh, *a.g.e.*, s. 173; Gutas ve Kaldellis ve Long, *a.g.m.*, s. 83; Giros, *a.g.m.*, s. 338; Riedel, *a.g.e.*, s. 47.

⁴⁸⁸ Haldon, *Warfare ...*, s. 28.

⁴⁸⁹ Kolia-Dermizaki, "'Holy War' ...", s. 131.

⁴⁹⁰ VII. Konstantinos Porphyrogennetos, savaşta ölenlerin inançları için ölen şehitler gibi görülebileceğini savunmuştur: Markopoulos, *a.g.m.*, s. 51-53.

resmiyete kavuşturmak istemiştir. İmparatorun savaşta ölen askerlere şehitlik payesi veren bir kanun hazırlamaya çalıştığı görülmektedir. Ne var ki Bizans Kilisesi imparatorun savaşarak ölenlerin ruhlarının kurtuluşu ereceği şeklindeki doktrinini kabul etmemiş, Bizanslı din adamları itirazlarını Caesareli Basileios'un düşmanını öldüren bir askerin üç yıllığına ayinlerden uzak durmasını gerektiren 13. *kanonunu* delil olarak göstermişlerdir.⁴⁹¹ Bizans Kilisesi'nin muhalefetinin nedeni muhtemelen imparatorun kilisenin gücünü sınırlandırmaya yönelik politikalarıydı.⁴⁹² II. Nikephoras Phokas'ın şehitliğe ait bu düşünceleri kabul edilmese de XII. yüzyıla kadar tartışılmıştır.⁴⁹³ Kaynaklarda savaşta ölen askerlere azizlik ve şehitlik unvanının verileceğine dair başka örneklerle rastlamaktayız.⁴⁹⁴

Sonuç olarak kutsal savaşın dinî söylemler ve sembollerle din adına yapılan savaş olarak ifade edersek Bizanslıların kutsal savaş ya da en azından “kutsanmış savaş” düşüncesine sahip olduğunu söyleyebiliriz. Bizanslılar her türlü savaş ve siyasî eylemlerini dinle kaynaştıran bir politika izlemekteydiler. Yukarıda bahsettiğimiz üzere, imparatorluk Hristiyanlığın koruyucusu olduğunu ve Tanrı'nın yeryüzündeki krallığı olduğunu savunmakta, savaşta kutsal eşyalar taşınmakta, dinî vaazlar verilmekte ve din adamları orduya eşlik etmekteydi. Savaşa atfedilen dinsel ülkü ve hedefler Haçlı ve cihâd düşüncesinden farklılık arz etse de ve Bizanslıların [ve Haçlılar ve Müslümanların] samimi olarak din adına savaşıp savaşmadıklarını sorgulamak gerekse de savaş, Bizans siyasî düşüncesinde çoğunlukla din-dışı bir eylem olarak görülmemekte ya da

⁴⁹¹ Skylitzes, *a.g.e.*, s. 263.

⁴⁹² I. Romanos döneminden itibaren kilisenin toprak mülkiyetini sınırlandırmak için girişimlerde bulunulmuş, II. Nikephoros Phokas bu politikayı daha da sertleştirmişti. O ayrıca erken dönem Bizans imparatorları gibi kilise üzerinde hakimiyet kurmak istemiş, bu sebeple kilise hiyerarşisi ve yönetimine karışmaya başlamıştır. Bunun en önemli sebebi, Müslümanların fetih hareketlerinden sonra Doğu Kiliseleri arasında Hristiyan toprakları içerisinde kalan tek kilisenin Konstantinopolis Kilisesi olması, bundan dolayı başkent kilisesinin dinî ve siyasî öneminin artmış olmasıydı. İmparator başkent kilisesinin eriştiği bu gücü sınırlaması gerektiğini düşünüyordu: Leo the Deacon, *a.g.e.*, s. 147; Skylitzes, *a.g.e.*, s. 262-263; Cheynet, “Makedonya Hanedanı ...”, s. 50; Vasiliev, *a.g.e.*, s. 386; Norwich, *Bizans: Yükseliş ...*, s. 168; Congourdeau ve Martin-Hisard, *a.g.m.*, s. 113; Kaplan, *a.g.m.*, s. 256; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 272.

⁴⁹³ Laiou, “The Just War ...”, s. 35.

⁴⁹⁴ Paul Stephenson'a göre X. yüzyılda Bizanslı askerler savaşta ölürlerse şehitlik unvanı almaktaydılar: Paul Stephenson, “About the Emperor Nikephoros and How He Leaves His Bones in Bulgaria: A Context for the Controversial Chronicle of 811”, *Dumbarton Oaks Papers*, 60 (2006), s. 87-109. Konstantinopolis, IV. Haçlı Seferi sonucunda Latinlere kaybedildiğinde (1204) patrik, savaşta ölen Bizanslıların sonsuz kurtuluşu ereceklerine ve günahlarının affolunacağına dair vaatte bulunmuştu: Laiou, “The Just War ...”, s. 41. Burada dikkat çeken nokta başka bir Hristiyan unsura karşı böyle bir ödülün vaat edilmiş olmasıdır.

gösterilmemekteydi. Burada dikkat çekici olan bir husus da Batı Hristiyanlık, Bizans ve İslâm olmak üzere her üç coğrafyada da savaş konsepti ve onunla din arasında tesis edilen ilişkinin statik değil değişken olduğu ve günün ihtiyaçları doğrultusunda revize edildiğidir. Nitekim Abbâsî Hilâfeti'nin zayıflaması ve parçalanmasına paralel olarak Bizans X. yüzyılda karşı atağa geçmiş, VI. Leo, VII. Konstantinos Porphyrogennetos, II. Nikephoros Phokas ve I. Ioannes Tzimiskes dönemlerinde imparatorlar meşruiyetlerini ispat etmek, saldırı eylemlerine ideolojik zemin sağlamak, askerlerine moral vermek için Hristiyanlığın şanını kurtarmak, kutsal toprakları ele geçirmek ve İslâm'ı yok etmek gibi çok daha belirgin dinsel hedefler koymuşlardır. Bu dönemde Haçlı ideolojisine daha “yakın” bir düşüncenin serpiildiği söylenebilir.⁴⁹⁵

⁴⁹⁵ Haldon, *Warfare ...*, s. 29. Dennis'e göre bu dönemlerde dinsel söylemler daha yaygın olmasına rağmen bu savaşlar kutsal savaştan çok emperyal mücadelelerdir, ayrıca imparatorluğun amacı kaybedilen toprakların geri alınmasına yöneliktir ve haklı savaş düşüncesine çok daha uygundur: Dennis, “Defenders ...”, s. 35-38.

SONUÇ

Roma İmparatorluğu kuruluşundan itibaren siyasî meselelerinde dini yardımcı bir araç olarak kullanmaktan çekinmemiş, özellikle Augustus'tan itibaren imparatorlar dinin kazandırmış olduğu meşruiyet ve çeşitli grupları bir araya getiren “düzenleyici” rolünü kullanmaya çalışmışlardır. I. Konstantinos bu politikayı Hristiyanlık üzerinden uygulamaya dökmek istemiş, böylece Bizans İmparatorluğu Hristiyanlıkla eklemlenmiştir. Bizans İmparatorluğu'nun Hristiyanlıkla kurmuş olduğu ilişki imparatorluğun “yeryüzündeki cennet krallığı” olarak ifade edilmesine yol açarken aynı zamanda imparatorlar Hristiyanlığın koruyucusu ve siyasî düzlemdeki liderleri haline gelmişlerdir. İmparatorluk Kilise'nin rakibi olan “sapkın” ve “dinsiz” gruplarla sahip olmuş olduğu şiddet tekeline kullanarak mücadele etmiş, Kilise ise imparatorluğun siyasî rakiplerine karşı ideolojik destek sağlamıştır. Böylece her türlü siyasî eylem Hristiyanlıkla bağ kurmuş ve meşruiyet aramıştır.

Bizans İmparatorluğu'nun dinle kurmuş olduğu bu bağ ve siyasî eylemlerini dinle desteklemeye çalışması Müslümanlara yönelik mücadelesinde de ön plana çıkmıştır. İmparatorluğun içinde bulunduğu siyasî konjonktür Müslümanlara yönelik dinî söylemleri etkilemiş ve şekillendirmiştir. Bazı dönemlerde bu söylemler sertleşip artarken bazı dönemlerde yumuşayıp azalmıştır. Dolayısıyla Bizanslıların Müslümanlara yönelik algısı ve savaş söyleminin imparatorluğun içinde bulunduğu siyasî konjonktürden bağımsız olduğu düşünülemez.

VII. ve VIII. yüzyıllarda imparatorluğun Müslümanlarla ve dış sahada daha çok topraklarını korumaya yönelik politikası Hristiyanlığın korunduğu düşüncesiyle desteklenmiştir. Lakin IX. ve X. yüzyıllarda iç ve dış alanda gelişen olaylar ve Bizans İmparatorluğu'nun Müslümanlara yönelik üstünlük sağlamaya başlamasıyla birlikte imparatorluğun saldırgan bir politikaya yönelmesi Müslüman rakibine yönelik daha sert

dinî söylemler kullanmasına sebebiyet vermiştir. Özellikle X. yüzyılda “din düşmanı” ve “vahşi” Müslüman imajının güçlendiği ve İslâm’a yönelik eleştirilerin sertleştiği görülmektedir.

İmparatorluk, Müslüman akınlarının yeni başladığı VII. yüzyılda bu akınları yeni bir dine mensup Arapların gerçekleştirdiğini fark etmemiş, bu akınlar Müslümanlardan ziyade Arapların başardığı siyasî bir fetih hareketi olarak yorumlamıştır. İslâm fetihleri basitçe Tanrı’nın Hristiyanları işledikleri günahlardan dolayı cezalandırması olarak görülmüştür. Ancak VII. yüzyılın sonları ve VIII. yüzyılın başlarında Müslümanların ele geçirdikleri bölgelerde Hristiyanların din değiştirmeye başlamaları ve İslâm devletinin dinsel kimliğini gitgide daha fazla izhar etmesi imparatorluğun Arapların yeni bir dinin temsilcisi olduklarını anlamasına yol açmıştır. Akabinde Hristiyanların din değiştirmesini engellemek için çeşitli eserler telif edilmiş ve bu metinlerde İslâm dini eleştirildiği gibi Hristiyanlık erdemleri ve her türlü zorluğa katlanmanın faydalı olduğu teması işlenmiştir.

İslâm ve Müslümanlarla temasın Bizanslıların iç siyasetini etkilediği görülmektedir. Bazı araştırmacılara göre Bizans’ta başlayan ikonoklazm dönemi Müslümanların dinî ve siyasî etkisiyle gerçekleşmiştir. III. Leo, İbrahimî din ailesine bağlı bu yeni dine ve Yahudiliğe karşılık verebilmek ve onlara karşı dinî üstünlüğü devam ettirebilmek için imparatorluğun dinî kimliğini ön plana çıkarmıştır. İmparator bunu gerçekleştirirken Eski Ahid’ten ve diğer iki dinin reddettiği ikona karşıtı tutumdan faydalanmıştır. Ancak ikona karşıtı politikanın tek sebebi dinî değildir. İmparator ikona karşıtı politikayla ikonaların koruyucuları ve büyük zenginliklere sahip olan manastırlara karşı koymak, bunun yanı sıra dinî alandaki gücünü pekiştirerek I. Iustinianus gibi kilise ve devletin lideri haline gelmek istemiştir. İkonoklazm imparatorlukta yeni bir sapkınlık tartışması başlatmış ve ikona karşıtları Müslüman olmakla ya da İslâm dinine ilgi duymakla eleştirilmişlerdir.

VIII. yüzyılın sonlarından itibaren özellikle cihâd düşüncesi üzerinden Müslümanlara yüklenildiği ve öteki damgası vurulduğu görülmektedir. Bu algının değişmesinde imparatorluğun iç ve dış dünyasında yaşamış olduğu siyasî gelişmeler etkili olmuştur.

Öncelikle Charlamagne'nin 800 yılında Papa III. Leo'nun elinden taç giyerek "imparator" unvanını alması Bizans İmparatorluğu'nun itibarının ve Romalı ve Hristiyanların lideri kimliğinin zedelenmesine yol açmıştır. Bu sebeple Bizans İmparatorluğu, Müslümanları cihâd düşüncesinin "kötülüğü" üzerinden Hristiyanlığın ve Hristiyan dünyasının düşmanı haline getirerek, kendisini bu düşmanlara karşı Hristiyan dünyasını koruyan bir "kale" ve güç olarak sunmaya çalışmıştır. Bizanslıların Müslümanların cihâd düşüncesini eleştirmesi aynı zamanda bu kavramı daha yakından tanımalarına yardımcı olmuştur.

X. yüzyıldan itibaren askerî metinlerde Hristiyanlığın ön plana çıktığı görülmektedir. Bizanslıların uzun süredir savunma durumunda kalmaları ve buna bağlı olarak savaş düşüncelerini Hristiyanlığın "barış" kavramıyla donatmaları, Bizanslı askerlerin ganimet elde eden ve manevî ödüller kazanan Müslümanlara oranla daha az motive olmalarına sebebiyet vermektedir. İmparatorlar cihâdın askerleri motive eden özelliğinin farkına varmışlardır. VI. Leo'ya atfedilen *Taktika* adlı eser incelendiğinde Müslümanlar için "din düşmanı" kavramının bilhassa kullanıldığı ve Hristiyanlık adına savaşın yüceliği üzerinde durulduğu görülmektedir. Bu dönemde Hristiyanlığın savaş alanlarında ve siyasî hayatta bu kadar çok ön plana çıkmasında, tahtı yeni ele geçiren Makedon hanedanının meşruiyet arayışları ve Müslümanların sürekli saldırıları etkili olmuştur. I. Basileios ve ardıllarının tahta çıktıklarında yaşamış oldukları meşruiyet sorunları sebebiyle Hristiyanlığı daha fazla vurgu yaptıkları göze çarpmaktadır. Örneğin Amorion'un 42 Şehidi tabiriyle halk arasında Müslümanların "din düşmanı" olduklarına dair algının güçlenmesi istenmiştir. Lakin imparatorluğun Müslümanlara yönelik bu kimlik inşasını gerçekleştirirken İslâm'a ve cihâda yönelik bilgileri artmaya başlamıştır.

IX. yüzyıldan itibaren Müslümanların cihâd düşüncesi üzerinden düşmanlaştırılması ve Hristiyanlığın savaş alanlarında aktif olarak kullanılmaya başlanması Bizanslıların Müslümanlara üstünlük kazandığı X. yüzyılda artış göstermiştir. Bunda cihâd ideolojisinin o dönemdeki en aktif temsilci ve uygulayıcısı olan Hamdânî emiri Seyfû'd-Devle'ye karşı verilen yoğun mücadeleler, Bizanslıların saldırı durumuna geçmesi, imparatorların Kilise üzerinde hakimiyet kurma çabaları ve tahtı ele geçiren II.

Nikephoros Phokas ve I. Ioannes Tzimiskes gibi imparatorların meşruiyet çabaları etkili olmuştur.

VII. Konstantinos Porphyrogennetos, II. Nikephoros Phokas ve I. Ioannes Tzimiskes Müslümanlarla mücadelelerinde VI. Leo'ya atfedilen *Taktika* eserini kendilerine örnek almışlar ve Hristiyanlığı Müslümanlarla mücadelelerinde daha sık bir şekilde vurgulamaya başlamışlardır. Özellikle II. Nikephoros Phokas ve I. Ioannes Tzimiskes dönemlerinde Müslümanlara yönelik yürütülen seferlerde kullanılan dinî söylemler oldukça sertleşmiş ve Haçlı düşüncesine benzer bir söyleme dönüşmeye başlamıştır.

Bizans İmparatorluğu, Tanrı'nın seçtiği krallık ve Hristiyanlığın siyasî lideri olduğu için askerî hamlelerini dinî ifadelerle betimlemişlerdir. Ancak Bizanslılar gerçekleştirmiş oldukları bu savaşların kutsal bir savaş olup olmadığı araştırmacıların aklını kurcalamıştır. Üçüncü bölümde ulaştığımız sonuca göre, eğer “kutsal savaş” düşüncesini dinî söylemler ve sembollerle dinî bir amaç uğruna yapılan bir savaş türü olarak görmekteyse Bizanslılar bu tarz bir düşünceye sahipti. Çünkü orduya din adamları eşlik etmekte, haçlar taşınmakta ve askerler kutsanmaktaydı. Ancak Bizanslıların savaş ve din arasındaki tesis ettikleri ilişki şehitlik gibi bazı noktalarda Müslümanlar ve Haçlılarınkinden farklılaşıyordu.

Bu üç savaş yorumu arasındaki en önemli ortak özellikse siyasî konjonktür ve çevresel şartlardan etkilenmiş ve din ile statik değil değişken bir ilişki tasarlamış olmalarıdır. Bizanslılar, savunma durumunda kaldıkları X. yüzyıla kadar tamamen olmasa da bir ölçüde Hristiyanlığın savaşa günah olarak bakan yönünü kabul etmiş, Hristiyanlığı yaymak değil de onu savunmak adına savaşıldığı ya da savaşılmaması gerektiği düşüncesini işlemişlerdir. X. yüzyılda II. Nikephoros Phokas ve I. Ioannes Tzimiskes dönemlerinde artık Abbâsi Hilâfeti'nin zayıflayıp parçalandığı ve Müslümanlara yönelik saldırıların yoğunlaştığı görülmektedir. Buna imparatorların tahttaki meşruiyetlerini sağlama alma endişesi de eklenince bu koşullarda bu kez de saldırı hali dinsel erek ve propagandalarla

desteklenmiştir. Bu dönemde bazı yönleriyle Haçlı düşüncesine benzeyen bir “kutsal savaş” yorumundan söz edilebilir.

Hem İslâm hem de Bizans kaynakları Bizans ve İslâm dünyası arasındaki ilişkilerin dinî düşmanlık duygularıyla kuşatıldığı, sınır ve kültürlerin geçişken olmadığına dair bir algı oluşturabilirse de iki taraf arasında savaş betimlemeleri ile pek de uyuşmayan kültürel, beşerî, ekonomik ve diplomatik ilişkiler de gelişmiştir. Ancak bu durum iki devlet arasında yüzyıllar boyunca devam edecek siyasî üstünlük kurma mücadelesini ortadan kaldırmamış, değişen derecelerde olmakla birlikte her iki örnekte de dinin organize ve motive edici rolünden istifade edilmiştir. Hristiyanlığın Bizans İmparatorluğu’na eklenerek onu bir sarmaşık gibi sardığı ve her türlü siyasî eyleme ideolojik bir zemin sağlamak üzere hazırda bekletildiği görülmektedir. VII. yüzyıldan X. yüzyıla kadar imparatorluk kendi kimliğini ve öteki kimliğini inşa ederken başka şeylerle birlikte İslâm devletiyle olan siyasî ve dinsel karşıtlığı da esas almıştır. İslâm ve Bizans devletleri arasındaki savaşların gerçekten din uğruna yapılan savaşlar olup olmadığı tartışılabilir. Kesin olan şey evrensel dinlerin ve emperyal devletlerin çok güçlü olduğu bir dönemde savaşa din-dışı bir eylem olarak bakmanın sıra dışı bir durum olmasıdır. Nitekim erken Hristiyanlıkta görülen savaş ve siyaset karşıtı tutumdan zamanla uzaklaşmış, dinin meşruiyet sağlayıcı, kitleleri sevk ve motive edici gücü keşfedilmiştir.

KAYNAKÇA

BİRİNCİL KAYNAKLAR

- ANDREASYAN, Hrant D. (çev.), *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, TTK Yayınları, Ankara 2019.
- DENNIS, George T. (çev.), *Three Byzantine Military Treatises*, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 1985.
- DUMAN, Abdullah ve AĞARI, Murat (çev.), *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2020.
- EBÜ'L FEREC, *Abû'l Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, c. I, TTK Yayınları, Ankara 1945.
- FEATHERSTONE, Michael ve CODOÑER, Juan Signes (ed.), *Chronographiae quae Theophanis Continuati nomine fertur Libri I-IV: Recensuerunt anglice verterunt indicibus instruxerunt Michael Featherstone et Juan Signes-Codoñer; nuper repertis schedis Caroli de Boor adiuvantibus*, ed. ve çev. Jeffrey Michael Featherstone ve Juan Signes-Codoñer, Walter de Gruyter, Boston ve Berlin 2015.
- HOYLAND, Robert G., *Seeing Islam As Others Saw It: A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam*, The Darwin Press, Princeton 1997.
- İBN A'SEM, *el-Fütûh: Fetihler*, çev. Mehmet Cevher Caduk, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2020.
- İBN HAVKAL, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.

- KHONIATES, Niketas, *Historia: Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri*, çev. Fikret Işıltan, TTK Yayınları, Ankara 1995.
- KINNAMOS, Ioannes, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, çev. Işın Demirkent, TTK Yayınları, Ankara 2001.
- KUDÂME İBN CAFER, *Kitabü'l Harac: Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018.
- LEO THE DEACON, *The History of Leo the Deacon: Byzantine Military Expansion in the Tenth Century*, çev. Alice-Mary Talbot ve Denis F. Sullivan, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 2005.
- MARKOPOULOS, Athanasios, "The Ideology of War in the Military Harangues of Constantine VII Porphyrogenetos", *Byzantine War Ideology Between Roman Imperial Concept and Christian Religion (Akten des Internationalen Symposiums (Wien, 19.-21. Mai 2011))*, ed. Johannes Koder-Ioannis Stouraitis, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2012, s. 47-56.
- McGEER, Eric, "Military Texts", *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, ed. Elizabeth Jeffreys-John Haldon-Robin Cormack, Oxford University Press, New York 2008, s. 907-914.
- _____, Eric, "Two Military Orations of Constantine VII", *Byzantine Authors: Literary Activities and Preoccupations*, ed. John W. Nesbitt, Leiden 2003, s. 111-138.
- _____, Eric, *Sowing the Dragon's Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century*, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 1995.
- MESÛDÎ, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf: Coğrafya ve Tarih*, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2018.
- NIKEPHOROS, *Nikeophoros Patriarch of Constantinople Short History*, çev. Cyril Mango, Dumbarton Oaks, Washington D. C. 1990.
- PALMER, Andrew (çev.), *The Seventh Century in the West-Syrian Chronicles*, Liverpool University Press, İngiltere 1993.

- SAHAS, Daniel J., *John of Damascus on Islam: The "Heresy of the Ishmaelites*, Brill, Leiden 1972.
- SEBEOS, *Herakleios Tarihi*, çev. Z. Zühre İlkelen, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2019.
- SKYLITZES, John, *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*, çev. John Wortley, Cambridge University Press, İngiltere 2010.
- TABERÎ, *Tarihu't-Taberî: Taberî Tarihi*, c. III, çev. Cemalettin Saylık, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2019.
- _____, *The History of al-Tabarî*, c. XXXIII: Storm and Stress along the Northern Frontiers of the 'Abbâsîd Caliphate, çev. C. E. Bosworth, The State University of New York Press, New York 1991.
- _____, *The History of al-Tabarî*, c. XXXIV: Incipient Decline, çev. Joel L. Kraemer, The State University of New York Press, New York 1991.
- THEOPHANES CONFESSOR, *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, çev. Cyril Mango ve Roger Scott, Oxford University Press, Oxford 1997.
- THEOTOKIS, Georgios ve SIDIROPOULOS, Dimitrios (ed.), *Byzantine Military Rhetoric in the Ninth Century: A translation of the Anonymi Byzantini Rhetorica Militaris*, Routledge, New York 2021.
- VI. LEO, *The Taktika of Leo VI: Text, Translation, and Commentary*, ed. ve çev. George Dennis, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 2010.
- VII. KONSTANTIN PORPHROGENITUS, *De Administrando Imperio*, çev. İlhan Aslan, Post Yayınevi, İstanbul 2020.
- _____, *Constantine Porphyrogenitus Three Treatises on Imperial Military Expeditions*, çev. John Haldon, Verlag Der Österreichischen Akademie Der Wissenschaften, Viyana 1990.

İKİNCİL KAYNAKLAR

- ABOU-SEADA, Al-Amin Abdel-Hameed, *Byzantium and Islam (9.th-10.th Centuries) A Historical Evaluation of the Role of Religion in Byzantine-Muslim Relations*, Doktora Tezi, Centre for Byzantine & Ottoman and Modern Greek Studies School of Historical Studies the University of Birmingham, İngiltere 2000.
- AKYOL, Edip, "Anadolu'da Müslümanlara Karşı İlk Haçlı Yapılanması (Bizans-Seyfüddevele el-Hamdânî Mücadelesi)", *Mukaddime*, S. II (2010), s. 79-96.
- AKYÜREK, Engin ve DURAK, Koray, "Bizans Kültürünün Çekirdeği Anadolu", *Bizans Dönemi'nde Anadolu*, ed. Engin Akyürek ve Koray Durak, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2021, s. X-XV.
- AUZÉPY, Marie-France, "Konstantinopolis'in Siyasal ve Dinsel Yaşamında Ayasofya'nın Yeri", *Bizans: Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*, ed. Annie Pralong, çev. Buket Kitapçı Bayrı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016, s. 100-117.
- AVCI, Casim, *İslâm-Bizans İlişkileri (610-847)*, TTK Yayınları, Ankara 2015.
- BAMYACI, Mehmet Ertan, "Amorium Hanedanı Döneminde (820-867) Bizans İmparatorluğu'nun Siyasî Yapısı", *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, V/ 24 (2018), s. 1721-1728.
- BARKER, Ernest, *Bizans Toplumsal ve Siyasal Düşünüşü*, çev. Mete Tunçay, İmge kitabevi, Ankara 1995.
- BAUER, Susan Wise, *Ortaçağ Dünyası: Roma İmparatoru Büyük Constantinus'un Hristiyanlığı Kabul Etmesinden I. Haçlı Seferine*, çev. Mehmet Moralı, Alfa Yayınları, İstanbul 2014.
- BAYRI, Buket Kitapçı, *Warriors, Martyrs, and Dervishes: Moving Frontiers, Shifting Identities in the Land of Rome (13th-15th Centuries)*, Brill, ABD 2020.
- BENLİ, Özlem, *Haçlı Seferleri'nde Kilise ve Papalığın Rolü (1074-1204)*, dan. Birsal Küçüksipahioğlu, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul 2019.

- BIRK, Joshua C., "Imagining the Enemy: Southern Italian Perceptions of Islam at the Time of the First Crusade", *Just Wars, Holy Wars, and Jihads: Christian, Jewish, and Muslim Encounters and Exchanges*, ed. Sohail H. Hashmi, Oxford University Press, New York 2012, s. 91-106.
- BROWN, Peter, *Geç Antikçağ Dünyası*, çev. Turhan Kaçar, Alfa, İstanbul 2017.
- CAESEAU, Beatrice ve CONGOURDEAU, Marie-Hélène, "Dinî Hayat", *Bizans Dünyası Bizans İmparatorluğu (641-1204)*, ed. Jean-Claude Cheynet, çev. Aslı Bilge, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2018, s. 298-323.
- CAMERON, Averil, *Bizanslılar*, çev. Özkan Akpınar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.
- CARR, Annemarie Weyl, "Orta Bizans Dönemi'nde Konstantinopolis'te Saray Kültürü ve Kült İkonlar", *Bizans Saray Kültürü (829-1204)*, ed. Henry Maguire, çev. Müfit Günay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017, s. 139-171.
- CHATZIDAKIS, Nano, "Konstantinopolis'in İkonaları", *Bizans: Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*, ed. Annie Pralong, çev. Buket Kitapçı Bayrı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016, s. 219-238.
- CHEYNET, Jean-Claude, "Bizans Mühürleri: Bir Toplumun Görüntüleri", *Bizans: Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*, ed. Annie Pralong, çev. Buket Kitapçı Bayrı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016, s. 319-336.
- _____, Jean-Claude, "Bizans Savunmada: Sınırların Sabitlenmesi VII. Yüzyıldan IX. Yüzyıla", *Bizans Dünyası Bizans İmparatorluğu (641-1204)*, ed. Jean-Claude Cheynet, çev. Aslı Bilge, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2018, s. 21-39.
- _____, Jean-Claude, "İmparator ve Saray", *Bizans Dünyası Bizans İmparatorluğu (641-1204)*, ed. Jean-Claude Cheynet, çev. Aslı Bilge, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2018, s. 83-99.
- _____, Jean-Claude, "Makedonya Hanedanı Döneminde Bizans Genişlemesi (867-1057)", *Bizans Dünyası Bizans İmparatorluğu (641-1204)*, ed. Jean-Claude Cheynet, çev. Aslı Bilge, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2018, s. 40-58.

- _____, Jean-Claude, "Ordu ve Donanma", *Bizans Dünyası Bizans İmparatorluğu (641-1204)*, ed. Jean-Claude Cheynet, çev. Aslı Bilge, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2018, s. 155-176.
- CHRISTIDES, Vassilios, "Arabs as 'barbaroi' before the rise of Islam." *Balkan Studies* 10 (1969), s. 315-324.
- CONGOURDEAU, Marie-Hélène ve MARTIN-HISARD, Bernadette, "Bizans Kilisesi'nin Kurumları", *Bizans Dünyası Bizans İmparatorluğu (641-1204)*, ed. Jean-Claude Cheynet, çev. Aslı Bilge, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2018, s. 100-131.
- CONNOR, Carolyn L., *Bizans'ın Kadınları*, çev. Barış Cezar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018.
- COOPER, J. Eric, ve DECKER, Michael, *Life and Society in Byzantine Cappadocia*, Palgrave Macmillan, ABD 2012.
- CRONE, Patricia, "Dünyada İslamın Yükselişi", *Cambridge Resimli İslam Ülkeleri Tarihi*, ed. Francis Robinson, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, s. 29-66.
- _____, Patricia, "İslam, Judeo-Christianity and Byzantine Iconoclasm", *Arab-Byzantine Relations in Early Islamic Times*, c. VIII, ed. Michael Bonner, Routledge, Londra ve New York 2017, s. 447-488.
- ÇELİK, Mehmet, *Siyasal Sistem Açısından Bizans İmparatorluğu'nda Din-Devlet İlişkileri I: Kuruluşundan X. Yüzyıla Kadar*, Akademi Kitabevi, İzmir 1999.
- ÇELİK, Siren, "İmparatorluk Makamı ve Yazar-İmparatorların Benlik Temsili", *Bizans Dönemi'nde Anadolu*, ed. Engin Akyürek ve Koray Durak, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2021, s. 72-77.
- ÇOBAN, Bekir Zakir, "Bizans İkonoklazmının Nedenleri ve İslam Etkisi Tartışması", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VIII/4 (2008), s. 117-145.
- DECKER, Michael J., *Bizans Savaş Sanatı*, çev. Tunçer Büyükonat, Doruk Yayınları, İstanbul 2016.
- DEMİRCİOĞLU, Halil, *Roma Tarihi I: Cumhuriyet*, TTK Yayınları, Ankara 2015.

DENNIS, George T., "Defenders of the Christian People: Holy War in Byzantium", *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, ed. Angeliki E. Laiou-Parviz Mottahedeh, Doaks, Washington 2001, s. 31-39.

_____, George T., "İmparatorluk Övgüsü: Retorik ve Gerçeklik", *Bizans Saray Kültürü (829-1204)*, ed. Henry Maguire, çev. Müfit Günay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017, s. 227-238.

DURAK, Koray, "Erken Ortaçağ'da Bizans-Yakındoğu İlişkileri: İki Dünya Arasında Seyahat Edenler", *Bizans Dönemi'nde Anadolu*, ed. Engin Akyürek ve Koray Durak, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2021, s. 444- 450.

_____, Koray, "Performance and Ideology in the Exchange of Prisoners Between the Byzantines and Islamic Near Easterners in the Early Middle Ages", *Medieval and Early Modern Performance in the Eastern Mediterranean*, ed. Arzu Öztürkmen ve Evelyn Birge Vitz, Late Medieval and Early Modern Studies (LMEMS) XX, Brepols, Belçika 2014, s. 167-180.

DUYGU, Zafer, *Hristiyanlık ve İmparatorluk: Geç Antikçağ'da Kilise-Devlet İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları*, Divan Kitap, İstanbul 2017.

_____, Zafer, *İslâm ve Hristiyanlık: Hristiyanlara Göre İki Dinin Karşılaşması ve İlk Etkileşimler*, Timaş Yayınları, İstanbul 2021.

_____, Zafer, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ: Hristiyanlık, İslâm, Siyasî Tarih*, Divan Kitap, İstanbul 2016.

EFTHYMIADIS, Stephanos, "Bizans Anadolu'sunda Hagiografi (4.-14. Yüzyıllar ", *Bizans Dönemi'nde Anadolu*, ed. Engin Akyürek ve Koray Durak, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2021, s. 218-225.

EGER, A. Asa, *The Islamic-Byzantine Frontier: Interaction and Exchange Among Muslim and Christian Communities*, I.B. Tauris, Londra 2017.

EL-CHEIKH, Nadia Maria, "Sieges and Conquests of Constantinople in Arab Muslim Sources", *Byzantion'dan Constantinopolis'e İstanbul Kuşatmaları*, ed. Murat Arslan-Turhan Kaçar, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2017, s. 229-241.

- _____, Nadia Maria, *Arapların Gözüyle Bizans*, çev. Mehmet Moralı, Alfa Yayınları, İstanbul 2012.
- EREKER, Fulya A., "İlkçağlardan Günümüze Haklı Savaş Kavramı", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 1, Sayı 3 (Güz 2004), s. 1-36.
- EROĞLAN, Fatih, *I. Konstantin'in Hıristiyan Teolojisine Etkileri*, dan. Mustafa Bıyık, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Çorum 2019.
- FAYDA, Mustafa, "Ridde", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ridde#2-ridde-olaylari> (03.03.2023).
- FEATHERSTONE, Michael, "Bizans'ta Saray ve Geçit Töreni", *Bizans Dönemi'nde Anadolu*, ed. Engin Akyürek ve Koray Durak, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2021, s. 60-68.
- FLUSIN, Bernard, "Dini Hayat: Dünyada Hristiyanlar-Manastır Hayatı", *Bizans Dünyası Doğu Roma İmparatorluğu 330-641*, ed. Cécile Morrisson, çev. Aslı Bilge, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2014, s. 237-271.
- _____, Bernard, "Hristiyanlığın Zaferi ve Ortodoksluğun Tanımlanması", *Bizans Dünyası Doğu Roma İmparatorluğu 330-641*, ed. Cécile Morrisson, çev. Aslı Bilge, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2014, s. 68-96.
- _____, Bernard, "İmparatorluk Kilisesinin Yapısı", *Bizans Dünyası Doğu Roma İmparatorluğu 330-641*, ed. Cécile Morrisson, çev. Aslı Bilge, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2014, s. 130-159.
- FRANÇOIS, Véronique, "İyileşmek ve İblislerden Korunmak: Konstantinopolis'ten İstanbul'a Toprak Kaplar", *Bizans: Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*, ed. Annie Pralong, çev. Buket Kitapçı Bayrı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016, s. 247-264.
- GIBB, Hamilton A. R., *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, çev. Kadir Durak-Atilla Özkök-Hayrettin Yücesoy-Kenan Dönmez, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991.
- GILCHRIST, "The Papacy and War against the 'Saracens', 795-1216", *The International History Review*, X/ 2 (1988), s. 174-197.

- GIROS, Christophe, "Bizanslılar ve Savaş (10.-13. Yüzyıllar)", *Bizans: Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*, ed. Annie Pralong, çev. Buket Kitapçı Bayrı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016, s. 337-357.
- GREGORY, Timothy E., *Bizans Tarihi*, çev. Esra Ermert, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019.
- GRIFFITH, Sidney H., "Comparative Religion in the Apologetics of the First Christian Arabic Theologians", *Muslims and Others in Early Islamic Society*, ed. Robert Hoyland, Ashgate, 2004, s. 175-200.
- GUTAS, Dimitri ve KALDELLIS, Anthony ve LONG, Brian, "Arap Dünyasıyla Entelektüel Alışverişler", *Bizans Entelektüel Geleneği: Seçme Makaleler*, ed. Anthony Kaldellis-Niketas Siniosoglou, çev. Ercan Ertürk, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2021, s. 75-96.
- HALDON, "Eastern Roman (Byzantine) Views on Islam and on Jihād, c. 900 ce", *Italy and Early Medieval Europe: Papers for Chris Wickham*, ed. Ross Balzaretta-Julia Barrow-Patricia Skinner, Oxford University Press, New York 2018, s. 476-485.
- _____, John ve KENNEDY, Hugh, "The Arab-Byzantine Frontier in the Eighth and Ninth Centuries: Military Organisation and Society in the Borderlands", *Arab-Byzantine Relations in Early Islamic Times*, ed. Michael Bonner, Routledge, Londra 2017, s. 195-242.
- _____, John ve ROBERTS, Neil ve IZDEBSKI, Adam, vd., "The Climate and Environment of Byzantine Anatolia: Integrating Science, History, and Archaeology", *Journal of Interdisciplinary History* XLV/ 2 (2014), s. 113-161.
- _____, John, "Works of Anastasius of Sinai: A Key Source for the History of Seventh-Century East Mediterranean Society and Belief", *The Byzantine and early İslâmic near east: problems in the literary source material*, c. I, ed. Averil Cameron ve Lawrence I. Conrad, Darwin Press, Princeton 1994, s. 107-147.
- _____, John, *A Critical Commentary on the Taktika of Leo VI*, Dumbarton Oaks, Washington 2014.
- _____, John, *Bizans Tarih Atlası*, çev. Ali Özdamar, Alfa Yayınları, İstanbul 2017.

- _____, John, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204*, UCL Press, London 1999.
- HAMILTON, Janet ve HAMILTON, Bernard ve STOYANAPOV, *Bizans Döneminde (650-1405) Hristiyan Düalist Heretikler*, çev. Leyla Kuzucular, Yurt Kitap-Yayın, Ankara 2011.
- HASHMI, Sohail H. ve JOHNSON, James Turner, "Introduction", *Just Wars, Holy Wars, and Jihads: Christian, Jewish, and Muslim Encounters and Exchanges*, ed. Sohail H. Hashmi, Oxford University Press, New York 2012, s. 3-24.
- HERRIN, Judith, *Bizans: Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.
- HUMPHREYS, M. T. G., *Law, Power, and Imperial Ideology in the Iconoclast Era (c. 680-850)*, Oxford University Press, İngiltere 2015.
- KAÇAR, Turhan, "Constantinopolis Önerinde Avarlar ve Sâsâniler, MS 626", *Byzantion'dan Constantinopolis'e İstanbul Kuşatmaları*, ed. Murat Arslan-Turhan Kaçar, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2017, s. 171-200.
- _____, Turhan, "İmgenin Transformasyonu: Bizans Dünyasında İkona Tartışması", *Eski Yeni*, 11 (2008), s. 68-75.
- KAEGI, Walter E., "The Heraclians and Holy War", *Byzantine War Ideology Between Roman Imperial Concept and Christian Religion (Akten des Internationalen Symposiums (Wien, 19.-21. Mai 2011))*, ed. Johannes Koder-Ioannis Stouraitis, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viyana 2012, s. 17-26.
- _____, Walter E., "Initial Byzantine Reactions to the Arab Conquest", *Church History*, XXXVIII/ 2 (1969), Cambridge University Press, s. 139-149.
- _____, Walter E., *Bizans ve İlk İslam Fetihleri*, çev. Mehmet Özey, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2000.
- KALAVREZOU, Ioli, "İmparatorluğun Yardım Elleri: Bizans Sarayında İmparatorluk Törenleri ve Rölik Kültü", *Bizans Saray Kültürü (829-1204)*, ed. Henry Maguire, çev. Müfit Günay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017, s. 97-137.

- KALDELLIS, Anthony, *Bizans: Roma Diyarında Etnisite ve İmparatorluk*, çev. Deniz Türker, Kara Karga Yayınları, İstanbul 2020.
- KALELİ, Emrullah, "Ortaçağ Hıristiyan Dünyasında 'Haram Aylar': 'Tanrı Barışı ve Ateşkesi'", *International Journal of History*, 6/6 (2014), s. 117-131.
- KAPLAN, Michel, "Konstantinopolis ve Şehir Ekonomisi", *Bizans Dünyası Bizans İmparatorluğu (641-1204)*, ed. Jean-Claude Cheynet, çev. Aslı Bilge, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2018, s. 242-276.
- KAZHDAN, Alexander P. (ed.), "Foederati", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, c. II, ed. Alexander P. Kazhdan, Oxford University Press, Oxford New York 1991.
- _____, Alexander P. (ed.), "Thomas the Slav", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, c. III, ed. Alexander P. Kazhdan, Oxford University Press, Oxford New York 1991, s. 2079.
- KHADDURI, Majid, *War and Peace in the Law of Islam*, The Johns Hopkins Press, ABD 1962.
- KITROMILIDES, Paschalis M., "Erken Modern Siyaset Düşüncesinde Bizans Mirası", *Bizans Entelektüel Geleneği: Seçme Makaleler*, ed. Anthony Kaldellis-Niketas Siniosoglou, çev. Ercan Ertürk, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2021, s. 344-360.
- KODER, Johannes ve STOURAITIS, Ioannis, "Byzantine Approaches to Warfare (6th-12th centuries): An Introduction", *Byzantine War Ideology Between Roman Imperial Concept and Christian Religion (Akten des Internationalen Symposiums (Wien, 19.-21. Mai 2011))*, ed. Johannes Koder-Ioannis Stouraitis, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viyana 2012, s. 9-16.
- KOLBABA, Tia M., "Fighting for Christianity Holy War in the Byzantine Empire", *Byzantion*, 68/ I (1998), s. 194-221.
- KOLIA-DERMITZAKI, Athina, "'Holy War' In Byzantium Twenty Years Later: A Question of Term Definition and Interpretation", *Byzantine War Ideology Between Roman Imperial Concept and Christian Religion (Akten des Internationalen Symposiums (Wien, 19.-21. Mai 2011))*, ed. Johannes Koder-Ioannis Stouraitis, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2012, s. 121-132.

- _____, Athina, "The Execution of the Forty-two Martyrs of Amorion: Proposing an Interpretation", *Al-Masāq: Journal of the Medieval Mediterranean*, XIV/ 2 (2002), s. 141-162.
- KRAUSMULLER, Dirk, "Killing at God's Command: Niketas Byzantios' Polemic against Islam and the Christian Tradition of Divinely Sanctioned Murder", *Al-Masāq*, 16/1 (2004), s. 163-176.
- KULZER, Andreas, "Bizans İç Savaşları Sürecinde Constantinopolis Kuşatmaları", *Byzantion'dan Constantinopolis'e İstanbul Kuşatmaları*, ed. Murat Arslan-Turhan Kaçar, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2017, s. 149-170.
- LAIYOU, Angeliki E., "On Just War in Byzantium", *Byzantium and the Other: Relations and Exchanges*, ed. Cécile Morrisson-Rowan Dorin, Ashgate Publishing, UK 2012, s. 153-177.
- _____, Angeliki E., "The General and the Saint: Michael Maleinos and Nikephoros Phokas", *Eupsychia. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, Publications de la Sorbonne, Paris 1998, <https://books.openedition.org/psorbonne/4289> (09. 08. 2022).
- _____, Angeliki E., "The Just War of Eastern Christians and the Holy War of the Crusaders", *Byzantium and the Other: Relations and Exchanges*, ed. Cécile Morrisson-Rowan Dorin, Ashgate, UK 2012, s. 30-43.
- LAPIDUS, Ira M., *İslâm Toplumları Tarihi*, c. I, çev. Yasin Aktay, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.
- LE GOFF, Jacques, *Avrupa'nın Doğuşu*, çev. Timuçin Binder, Literatür Yayıncılık, İstanbul 2017.
- LILIE, Ralph-Johannes, "The Byzantine-Arab Borderland from the 7th to the 9th Century", *Borders, Barriers, and Ethnogenesis: Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages*, ed. Florin Curta, Leiden 2006, s. 13–21.
- MAGDALINO, Paul, "The Road to Baghdad in the Thought-World of Ninth-Century Byzantium", *Byzantium in the Ninth Century: Dead or Alive?*, ed. Leslie Brubaker, Routledge, New York 1988, s. 195-214.

- MAGUIRE, Henry, "Göksel Saray", *Bizans Saray Kültürü (829-1204)*, ed. Henry Maguire, çev. Müfit Günay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017, s. 389-416.
- MAJESKA, George P., "Kilisesindeki İmparator: Ayasofya Kilisesi'nde İmparatorluk Ritüeli", *Bizans Saray Kültürü (829-1204)*, ed. Henry Maguire, çev. Müfit Günay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017, s. 13-26.
- MALAMUT, Elisabeth, "I. Aleksios Komnenos Döneminde Konstantinopolis (1081-1118)", *Bizans: Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*, ed. Annie Pralong, çev. Buket Kitapçı Bayrı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016, 34-48.
- MALEVITIS, Isias, *The Formation of Byzantine views on Muslim during the 'Dark Century' (ca. 650-ca. 750)*, Doktora Tezi, SOAS University of London, İngiltere 2015.
- MANGO, Cyril, *Bizans: Yeni Roma İmparatorluğu*, çev. Gül Çağalı Güven, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2020.
- MANSOURI, M. Tahar, "Muslims and Byzantines in Byzantine Hagiography", *Mediterranean world = 地中海論集*, 21 (Mayıs 2012), s. 45-58.
- MARTIN-HISARD, Bernadette, "Anadolu ve Bizans Doğusu", *Bizans Dünyası Bizans İmparatorluğu (641-1204)*, ed. Jean-Claude Cheynet, çev. Aslı Bilge, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2018, s. 375-415.
- MEYENDORFF, John, "Bizans'ın İslam Anlayışı", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, çev. Fuat Aydın, 6 (2002), s. 21-46.
- MITCHELL, Stephen, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi (MS 284-641)*, çev. Turhan Kaçar, TTK Yayınları, Ankara 2020.
- MORRISSON, Cécile, "Bizans Doğusu'nda Nüfus, İktisat ve Toplum", *Bizans Dünyası Doğu Roma İmparatorluğu 330-641*, ed. Cécile Morriison, çev. Aslı Bilge, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2014, s. 211-236.
- _____, Cécile, "Olaylar/Kronolojik Perspektif", *Bizans Dünyası Doğu Roma İmparatorluğu 330-641*, ed. Cécile Morriison, çev. Aslı Bilge, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2014, s. 21-67.

- MUGLER, Joshua, "The Life of Christopher", *Al-'Uşūr al-Wuṣṭā*, 29 (2021), s. 112-180.
- NEVILLE, Leonara, *Bizans Tarihçileri ve Tarih Yazımı Rehberi*, çev. Süha Konuk, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.
- NORWICH, John Julius, *Bizans: Erken Dönem (MS 323-802)*, çev. Hamide Koyukan, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2013.
- _____, John Julius, *Bizans: Yükseliş Dönemi (MS 803-1081)*, çev. Selen Hırçın Riegel, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2013.
- NOTH, Albrecht, *Müslümanlıkta ve Hıristiyanlıkta Kutsal Savaş ve Mücadele*, çev. İhsan Çatay, Özne Yayınları, İstanbul 1999.
- OSTROGORSKY, Georg, "Bizans İmparatoru ve Hiyerarşik Dünya Düzeni", *Cogito*, Yapı Kredi Kültür Yayınları, 17 (Kış 1999), İstanbul 2018, s. 51-68.
- _____, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, TTK Yayınları, Ankara 2015.
- ÖZEL, Ahmet, "Cihad", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (<https://islamansiklopedisi.org.tr/cihad#1/> 20-12-2022).
- ÖZEL, Cemal, "İslam ve Öteki: Erken Dönem Müslüman Topluluklarında Öteki İmgesi Üzerine Bir İnceleme", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII/2 (2021), s. 239-292.
- PARKINSON, C., *Siyasal Düşüncenin Evrimi*, çev. Mehmet Harmancı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1993.
- PEKAK, M. Sacit, "İstanbul'da Studios Manastırı, H. Ioannes Prodromos Kilisesi I", *Sanat Tarihi Dergisi*, X/ 10 (2000), s. 101-121.
- PIRENNE, Henri, *Hazreti Muhammed ve Şarlman: İslam Fetihleri ve Orta Çağ Batı Uygarlığı*, çev. Muhsin Önal Mengüşoğlu, Pınar Yayınları, İstanbul 2012.
- RIEDEL, Meredith, "Nikephoros II Phokas and Orthodox Military Maryrs", *Journal of Medieval Religious Cultures*, XLI/2 (2015), s. 121-147.
- _____, Meredith, *Leo VI and the Transformation of Byzantine Christian Identity: Writing of an Unexpected Emperor*, Cambridge University Press, New York 2018.

- RUNCIMAN, Steven, *A History of the Crusades: the First Crusade and the Foundation of the Kingdom of Jerusalem*, c. I, Cambridge University Press, ABD 1995.
- RYDÉN, Lennart, "New Forms of Hagiography: Heroes and Saints", *The 17th International Byzantine Congress Major Papers*, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 1986, s. 536-554.
- SADAY, Barış, "İmparatorluğun Ayak Sesleri: III. Pepin (714-24 Eylül 768)", *Vakanüvis: Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (2022), s. 1818-1840.
- SAHAS, Daniel J., "Hagiological Texts as Historical Sources for Arab History and Byzantine-Muslim Relations: The Case of a ... "Barbarian" Saint", *Byzantium and Islam: Collected Studies on Byzantine-Muslim Encounters*, Brill, Leiden 2021, s. 451-461.
- _____, Daniel J., "Eighth-Century Byzantine Anti-Islamic Literature: Context and Forces", *Byzantium and Islam: Collected Studies on Byzantine Muslim Encounters*, Brill, Leiden 2022, s. 276-296.
- SCHADLER, Peter, *John of Damascus and Islam: Christian Heresiology and the Intellectual Background to Earliest Christian-Muslim Relations*, c. XXXIV (The History of Christian-Muslim Relations), Brill, Leiden Boston 2018.
- SCHREINER, "Sivil ve Askeri Bürokrasi", *Bizans Dönemi'nde Anadolu*, ed. Engin Akyürek ve Koray Durak, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2021, s. 40-46.
- SEIDLER, G. L., *Doğu'da Siyasal Düşünce: Doğu Dünyasının Ortaya Çıkışı*, çev. Mete Tunçay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2020.
- SEVGİ, Pervin, *Augustus Dönemi Din ve Din Propagandası*, dan. Ömer Çapar, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006.
- SHBOUL, Ahmad M. H., "Byzantium and the Arabs: The Image of the Byzantines as Mirrored in Arabic Literature", *Proceeding of the First Australian Byzantine Studies Conference* (Canberra, 1981), Australian Association for Byzantine Studies, University of Sydney, s. 43-68.

- SHOEMAKER, Stephen, "Anastasius of Sinai and the Beginnings of Islam", *Journal of Orthodox Christian Studies*, I/ 2 (2018), s. 137-154.
- SIMELIDIS, Christos, "The Byzantine Understanding of the Qur'anic Term "al-Samad" and the Greek Translation of the Qur'an", *Speculum*, LXXXVI/ 4 (2011), s. 887-913.
- SİVRİOĞLU, Ulaş Töre, "Ortaçağ İslam Sikkelerinde Hellen, Roma-Bizans Etkisi", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, I/ 2 (2014), s. 1-21.
- STOURAITIS, Ioannis, "Jihād and Crusade: Byzantine Positions Towards the Notions of 'Holy War'", *Byzantina Symmeikta*, XXI/ 1 (2011), s. 11-63.
- SYPIAŃSKI, Jakub, "Arabo-Byzantine Relations in the 9th and 10th Centuries as an Area of Cultural Rivalry", *Byzantium and the Arab World: Encounter of Civilizations*, Thessalonique 2011, 465-478.
- TALBOT, Alice-Mary, "Bizans Anadolu'sunda Azizler ve Azizlik", *Bizans Dönemi'nde Anadolu*, ed. Engin Akyürek ve Koray Durak, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2021, s. 148-154.
- TURAL, Murat, *Ortaçağ Doğu Hristiyanlığında Manastır Hayatı*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2011.
- TYERMAN, Christopher, *Bir Haçlı Seferi Nasıl Planlanır? Yüksek Orta Çağ'da Akıl ve Dinî Savaş*, çev. Murat Çaylı, Selenge, İstanbul 2021.
- ÜNAL, Ceren, *Bizans Sikkelerinde Kutsal Kişi Tasvirleri*, TTK Yayınları, Ankara 2020.
- VASILIEV, Alexander A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Tevabil Alkaç, Alfa Yayınları, İstanbul 2016.
- WARE, Timothy, *Ortodoks Kilisesi Doğu Hristiyanlığına Giriş*, çev. Mehmet Katar ve Arif Gören, Eski Yeni Yayınları, Ankara 2019.
- WOODS, David, "The 60 Martyrs of Gaza and the Martyrdom of Bishop Sophronius of Jerusalem", *Arab-Byzantine Relations in Early Islamic Times*, ed. Michael Bonner, Routledge, London/New York 2017, s. 515-539.

YILMAZ, Saim, *Anadolu'da Abbâsî-Bizans Mücadelesi (132-193/750-809)*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2015.

YÜCEL, Mualla Uydu, “Rusların İstanbul Kuşatmaları”, *Byzantion'dan Constantinopolis'e İstanbul Kuşatmaları*, ed. Murat Arslan-Turhan Kaçar, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2017, s. 281-298.

ZUCKERMAN, Constantin, “Ordu”, *Bizans Dünyası Doğu Roma İmparatorluğu 330-641*, ed. Cécile Morrisson, çev. Aslı Bilge, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2014, s. 160-197.

EK 1. MOZAIİK VE MİNYATÜRLER

Ayasofya İmparator Kapısı üzerinde bulunan mozaikte VI. Leo, Hz. İsa'nın önünde secdeye kapanmakta: <https://prekast.gen.tr/ayasofya-vi-leon-mozaigi/>

Bizanslılar tarafından Zepetra'nın ele geçirilmesi: Madrid Skylitzes Kroniği Fol. 58v.

Amorion'un Müslümanlar tarafından kuşatılması: Madrid Skylitzes Fol. 58v.

II. Nikephoras Phokas'ın huzuruna çıkan Tarsus elçileri: Madrid Skylitzes Fol. 151v.

Ioannes Synkellos'un Müslümanlara hediyeler vermesi: Madrid Skylitzes Fol. 47v.

Müslüman emirin Bizanslı tutsakları serbest bırakması: Madrid Skylitzes Fol. 47v.

Halife Me'mûn'un İmparator Theophilos'a gönderdiği elçi: Madrid Skylitzes Fol. 75v.

EK 2. HARİTALAR

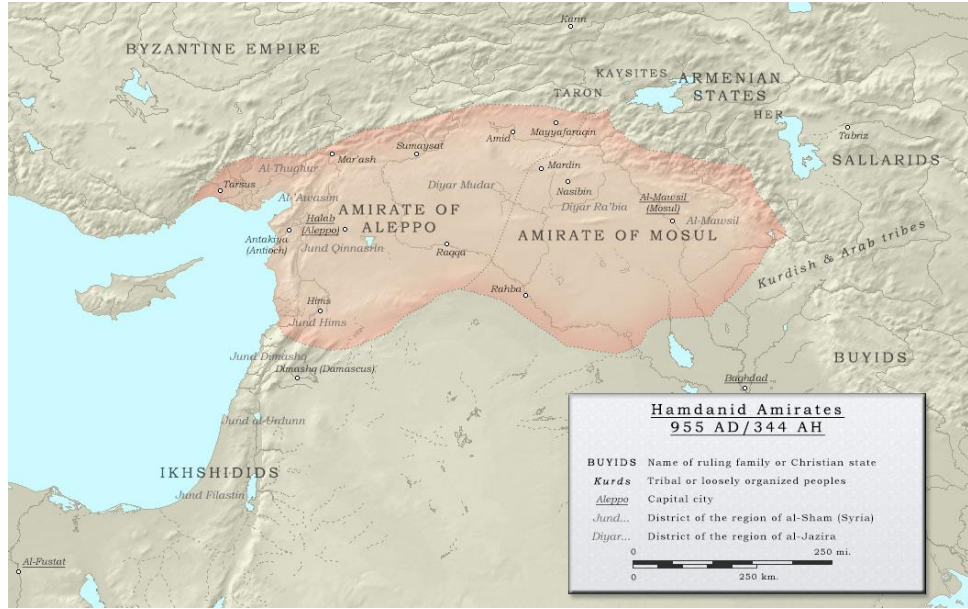
Roma İmparatorluğu M.S. V. yüzyıl: John Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, çev. Ali Özdamar, Alfa Yayınları, İstanbul 2017.

V.-VI. yüzyıllarda imparatorlukta Monofizitler ve “sapkın” kiliseler: John Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, çev. Ali Özdamar, Alfa Yayınları, İstanbul 2017, Harita 4.2.

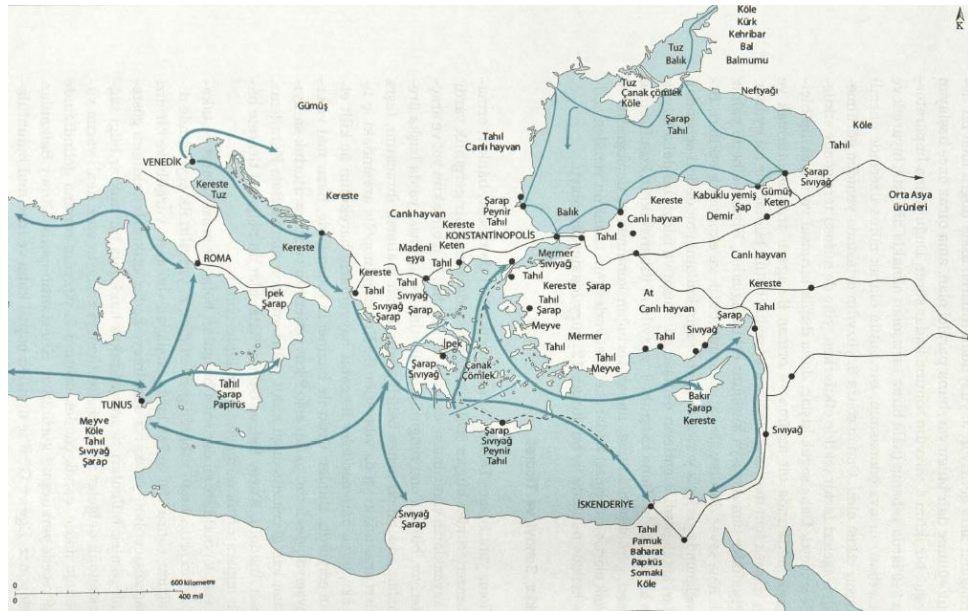

700-950 yıllarında Bizans İmparatorluğu'nun doğu sınırı: John Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, çev. Ali Özdamar, Alfa Yayınları, İstanbul 2017, Harita 8.8.

955 yılında Hamdânî Emirliği:

https://en.wikipedia.org/wiki/Hamdanid_dynasty#/media/File:Hamdanids_955_AD.jpg

900-1050 Ticaret rotası: John Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, çev. Ali Özdamar, Alfa Yayınları, İstanbul 2017, Harita 6.12.

EK 3. SİKKELER

I. Ioannes Tzimiskes dönemi (969-976) *Histamenon nomisma*'sında Hz. Meryem imparatora taç giydirmekte: Ceren Ünal, *Bizans Sikkelerinde Kutsal Kişi Tasvirleri*, TTK Yayınları, Ankara 2020, s. 75.

II. Iustinianos'un ilk döneminde (685-695) basılan *solidus*'ta Hz. İsa: Ceren Ünal, *Bizans Sikkelerinde Kutsal Kişi Tasvirleri*, TTK Yayınları, Ankara 2020, s. 28.

Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân'ın döneminde (hd. 685-705) haçın yatay çizgisinin çıkarıldığı ve imparatorun ayakta bulunduğu sikke: Ulaş Töre Sivrioğlu, “Ortaçağ İslam Sikkelerinde Hellen, Roma-Bizans Etkisi”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, I/ 2 (2014), s. 5.

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 21/09/2023

Tez Başlığı: SAVAŞ, DİN VE ŞEHİTLİK: BİZANS'IN MÜSLÜMAN DÜŞMANLARI (VII-X. YÜZYILLAR)

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmam:

1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır,
2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir.
3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir.
4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, mülakat, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir.

Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullar ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kurul/Komisyon'dan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

21.09.2023

Adı Soyadı: Mert Nalbant

Öğrenci No: N20131485

Anabilim Dalı: Tarih

Programı: Tarih

Statüsü: Yüksek Lisans Doktora Bütünleşik Doktora

DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI

Dr. Öğretim Üyesi Nagihan Doğan

Detaylı Bilgi: <http://www.sosyalbilimler.hacettepe.edu.tr>

Telefon: 0-312-2976860

Faks: 0-3122992147

E-posta: sosyalbilimler@hacettepe.edu.tr

**HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
ETHICS COMMISSION FORM FOR THESIS**

**HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
HISTORY DEPARTMENT**

Date: 21/09/2023

Thesis Title: WAR, RELIGION AND MARTYRDOM: THE MUSLIM ENEMIES OF BYZANTIUM (VIITH-XTH CENTURIES)

My thesis work related to the title above:

1. Does not perform experimentation on animals or people.
2. Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.).
3. Does not involve any interference of the body's integrity.
4. Is not based on observational and descriptive research (survey, interview, measures/scales, data scanning, system-model development).

I declare, I have carefully read Hacettepe University's Ethics Regulations and the Commission's Guidelines, and in order to proceed with my thesis according to these regulations I do not have to get permission from the Ethics Board/Commission for anything; in any infringement of the regulations I accept all legal responsibility and I declare that all the information I have provided is true.

I respectfully submit this for approval.

21.09.2023

Name Surname: Mert Nalbant
Student No: N20131485
Department: History
Program: History
Status: MA Ph.D. Combined MA/ Ph.D.

ADVISER COMMENTS AND APPROVAL

Asst. Prof. Nagihan Doğan

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 21/09/2023

Tez Başlığı: SAVAŞ, DİN VE ŞEHİTLİK: BİZANS'IN MÜSLÜMAN DÜŞMANLARI (VII.-X. YÜZYILLAR)

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 128 sayfalık kısmına ilişkin, 21/09/2023 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %7 'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç
- 4- Alıntılar dâhil
- 5- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

21.09.2023

Adı Soyadı: Mert Nalbant

Öğrenci No: N20131485

Anabilim Dalı: Tarih

Programı: Tarih

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.

Dr. Öğretim Üyesi Nagihan Doğan

**HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
MASTER'S THESIS ORIGINALITY REPORT**

**HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
HISTORY DEPARTMENT**

Date: 21/09/2023

Thesis Title: WAR, RELIGION AND MARTYRDOM: THE MUSLIM ENEMIES OF BYZANTIUM (VIITH-XTH CENTURIES)

According to the originality report obtained by myself/my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options checked below on 21/09/2023 for the total of 128 pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled as above, the similarity index of my thesis is 7 %.

Filtering options applied:

1. Approval and Declaration sections excluded
2. Bibliography/Works Cited excluded
3. Quotes excluded
4. Quotes included
5. Match size up to 5 words excluded

I declare that I have carefully read Hacettepe University Graduate School of Social Sciences Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports; that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.

I respectfully submit this for approval.

21.09.2023

Name Surname: Mert Nalbant
Student No: N20131485
Department: History
Program: History

ADVISOR APPROVAL

APPROVED.

Asst. Prof. Nagihan Doğan

